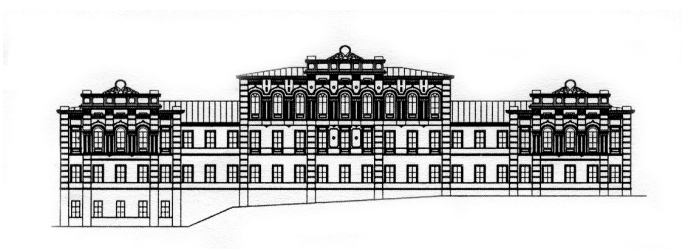

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

Вісник

Харківської державної академії

культури

Збірник наукових праць

За загальною редакцією В. М. Шейка

Засновано в 1999 р.

Випуск 29

Харків, ХДАК, 2010

УДК [002+008+01+02+037+93/94](06)

Засновник і видавець — Харківська державна академія культури

*Друкуються за рішенням ученої ради
Харківської державної академії культури
(протокол № 5 від 25.12.2009 р.)*

Затверджено Постановою ВАК України:

16.12.2009 р. як фахове видання з історичних наук (№ 1-05/6);

10.02.2010 р. як фахове видання з педагогічних наук (№ 1-05/1)

10.02.2010 р. як фахове видання з соціальних комунікацій (№ 1-05/1)

Редакційна колегія:

В. М. Шейко, доктор історичних наук
(відповідальний редактор);

Н. М. Кушнарєнко, доктор педагогічних наук
(заступник відповідального редактора);

Г. Г. Асєєв, доктор технічних наук

І. О. Давидова, доктор соціальних комунікацій

Т. О. Дмитренко, доктор педагогічних наук;

Л. А. Дубровіна, доктор історичних наук;

В. О. Ільганаєва, доктор історичних наук;

В. В. Калініченко, доктор історичних наук

С. Г. Кулєшов, доктор історичних наук;

М. І. Лазарєв, доктор педагогічних наук

І. Я. Лосєвський

С. В. Потрашков, доктор історичних наук

А. О. Рижанова, доктор педагогічних наук

М. С. Слободяник, доктор історичних наук;

А. А. Соляник, доктор педагогічних наук;

О. О. Тортіка, доктор історичних наук

Л. Я. Філіпова, доктор педагогічних наук;

Т. Д. Булах, кандидат педагогічних наук
(відповідальний секретар)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 13567-2541Р від 26.12.2007 р.

УДК [002+008+01+02+037+93/94](06)

Перший розділ

Історія та культура

УДК [316.744:304.4](477)

В. М. ШЕЙКО

ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ТА ЗОВНІШНЬОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Висвітлюються процеси формування інформаційного простору та зовнішньої культурної політики України в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. Доводиться, що вказані процеси були викликані формуванням інформаційного суспільства в умовах цивілізаційної глобалізації. Показано, що саме зовнішня культурна політика незалежної України в умовах формування інформаційного суспільства є запорукою сталого мирного розвитку як самої країни, так і земної спільноти.

Ключові слова: культура, інформаційне суспільство, інформаційний простір, міжнародний культурний обмін, діалог культур, культурна політика, засоби масової інформації, культурологія, кіно-, телекомунікації.

Освещаются процессы формирования информационного пространства и внешней культурной политики Украины в конце ХХ — начале ХХІ ст. Доказывается, что данные процессы были вызваны формированием информационного общества в условиях цивилизационной глобализации. Показано, что именно внешняя политика независимой Украины в условиях формирования информационного общества является залогом постоянного мирного развития как самой страны, так и земного сообщества.

Ключевые слова: культура, информационное общество, информационное пространство, международный культурный обмен, диалог культур, культурная политика, средства массовой информации, культурология, кино-, телекоммуникации.

The article examines the issues of formation of Ukraine's information space and external cultural policy in the late 20th — early 21st centuries. The author proves that these processes have been brought about by the formation of an information society in the conditions of civilization globalization. It is the external cultural policy of independent Ukraine in an emerging information society that ensures a stable peaceful development of this nation and the world community as a whole.

Key words: culture, information society, information space, international cultural exchange, dialogue of cultures, cultural policy, mass media, cultural studies, cinema and television communication.

Сьогодні, як відомо, в земній цивілізації в цілому й кожній країні зокрема домінують процеси цивілізаційної глобалізації, які багато в чому спонукають до прискорення формування інформаційного суспільства [20]. Останнє зумовлює необхідність формування інформаційного простору. З іншого боку, глобалізаційні процеси викликають необхідність культурного обміну між народами, діалогу культур, ефективність яких багато в чому залежить від зовнішньої культурної політики країн світу в цілому й України зокрема. Одним із найважливіших ресурсних інструментів сучасного міжнародного культурного обміну є інститути ЮНЕСКО, які функціонують і в Україні, та різноманітні засоби масової інформації (ЗМІ) [6, 8].

Метою статті є спроба проаналізувати вказані вище процеси на матеріалах України. У зв'язку із своєрідністю формування статистичного матеріалу стаття базується на хронологічних рамках останньої чверті ХХ — початку ХХІ ст.

Нині Україна має не зовсім втішні результати. Окремі сектори (друковані, електронні ЗМІ, книговидання, бібліотечний, архівний та кінематографічний комплекси) національного інформаційного простору (на аналізі яких й зосередимо свою увагу) не відповідали стандартам розвинених країн, зазнавали подальшого скорочення і навіть руйнування; інші (Інтернет, мобільний зв'язок), хоча й виявляли стійку тенденцію до зростання, однак ще не досягли рівня провідних держав. А саме вказані сектори суспільного життя багато в чому впливають на формування інформаційного простору, інформаційного суспільства.

Друковані засоби масової інформації. З 1985 по 1999 рр. кількість періодичних друкованих видань збільшилася з 1799 газет і 206 журналів до, відповідно, 2551 і 1374. Однак при цьому їх загальний річний тираж зменшився більше ніж на третину — з 4608 млн примірників до 3024 млн. Показник кількості примірників на одного жителя в Україні став значно нижчим від мінімального, за світовими стандартами (за визначенням ЮНЕСКО, не менше 100 примірників на одного жителя): в 1999 р. в Україні цей показник не перевищував 60 примірників. У СРСР наприкінці 80-х рр. на одного жителя припадало близько 440 примірників (з них близько 95 — видавалося в Україні), в розвинених державах — не менше 300 примірників друкованих періодичних видань [3, 7].

Зауважимо, що, з одного боку, збільшення кількості найменувань газет і журналів сприяє розширенню джерел отримання інформації громадянами. З іншого, значне зниження тиражу друкованих видань, їх передплати свідчить про все меншу доступність преси для жителів України [9, 13].

Переважає більшість (55,3 %) засновників друкованих ЗМІ — окремі громадяни та комерційні структури, отже, частка недержавної преси в Україні досить висока. Водночас 8,9 % друкованих видань засновано державними органами. Такий рівень присутності держави на ринку друкованих ЗМІ не відповідає досвіді розвинених демократичних країн,

створює потенційні можливості для маніпулювання масовою свідомістю. До того ж, у демократичних суспільствах державні органи, зазвичай, є засновниками не масових газет або журналів, а спеціальних інформаційних бюлетенів, у яких висвітлюється їхня діяльність. Так, у Польщі залишилася, фактично, єдина державна газета «Polska Zbrojna» [3, 5].

Окрім того, відповідальні працівники державних ЗМІ України, зокрема телебачення й радіомовлення, прирівняні у своїх посадах до відповідних працівників органів державної влади, що надає їм соціальні гарантії. Такий стан справ накладає певні обмеження на діяльність журналіста, редактора стосовно надання об'єктивної і неупередженої інформації про діяльність державних органів, перетворює їх на державних чиновників від мас-медіа. Державні друковані ЗМІ отримують папір із державного резерву за цінами, приблизно на 30 % меншими від ринкових. Наявна система вибіркової підтримки окремих ЗМІ державою створює можливості для впливу на їх редакційну політику. Так, у 2000 р. Кабінет Міністрів прийняв рішення про пільгову доставку ста шести періодичних видань [4, 6, 17].

У зв'язку із формуванням інформаційного суспільства в добу цивілізаційної глобалізації надзвичайного значення набувають електронні засоби масової інформації. Так, станом на 2000 р. видано 974 ліцензії на здійснення телерадіомовлення, до державного реєстру внесено 797 телерадіомовних організацій, зокрема 513 приватних і 28 державних. Однак, незважаючи на досить велику присутність в інформаційному просторі України недержавних телерадіомовних організацій, держава має значний вплив на його формування та, відповідно, на формування громадської думки, що створює потенційні можливості для маніпулювання суспільною свідомістю. Така ситуація зумовлена певними факторами. По-перше, в країні функціонує досить потужна система державного телебачення і радіо (Національна телекомпанія, Національна радіокомпанія, державна телерадіокомпанія «Крим», Київська та Севастопольська державні регіональні телерадіокомпанії, обласні державні телерадіокомпанії, Концерн радіомовлення, радіозв'язку і телебачення, «Укртелефільм»). По-друге, держава фактично є монополістом у наданні послуг дротового радіомовлення, яке традиційно має великий вплив на людей старшого покоління та жителів сільської місцевості (мережа дротового радіомовлення налічує 9,6 млн радіоточок, зокрема 2,7 млн (28 %) — у сільській місцевості). По-третє, важливим чинником є бюджетне фінансування електронних ЗМІ, 8,1 % яких отримують державні кошти. Зрозуміло, що ЗМІ, які повністю або частково фінансуються з державного бюджету, транслюватимуть інформацію, що відбиває переважно точку зору органів державної влади [11, 14].

У формуванні інформаційного простору в Україні значну роль відіграє книгодрукування. Загальні обсяги книгодрукування в Україні зменшуються, не відповідають показникам розвинених країн. З 1985 по 1999 рр. кількість найменувань виданих книг зменшилася більше ніж на 2000

одиниць, а їх тираж — у сім разів. Кількість опублікованих книг, у розрахунку на одного жителя України, зменшилася за вказаний період у вісім разів (з 3,2 до 0,4 книги). У Росії цей показник становить 3,2 книги, у Польщі — 9,5, у Німеччині — 12. За даними соціологічного опитування, проведеного УЦЕПД у грудні 2000 р., половина громадян України (49,8 %) протягом року не купувала книг (крім підручників).

Бібліотечний комплекс має сталу тенденцію до скорочення. Протягом 1985-1999 рр. бібліотечний фонд зменшився на 72,2 млн примірників, або на 17 %; кількість бібліотек — майже на 5000 одиниць, або на 20 %, зокрема в сільській місцевості — на 3245. За даними соціологічного опитування, проведеного УЦЕПД в грудні 2000 р., протягом останнього року лише 28,8 % громадян України користувалися бібліотеками, причому регулярно — 13,2 %, а 15,6 % — час від часу [1, 2].

Трансформація інформаційного поля, формування культурної політики неможливі поза розвитком кінематографічного, телекомунікаційного комплексів системи зв'язку. Протягом 1991-1999 рр. мережа кінотеатрів та кіноустановок скоротилася майже втричі — до 7800, кількість відвідувань кіносеансів скоротилася в 113 разів: з 552 млн до 4,9 млн за рік. Виробництво кінофільмів в Україні неухильно скорочувалося: зі 136 картин у 1991-1992 рр., до чотирьох у 2000 р. Наведені показники свідчать про руйнування цієї складової інформаційного простору [12, 15].

Система зв'язку та телекомунікацій в Україні має стабільну тенденцію до сталого розвитку: протягом 1985-1999 рр. кількість автоматичних телефонних станцій збільшилася з 10650 до 16808 одиниць. Проте проблема телефонізації населення залишається досить актуальною: станом на кінець 1999 р. не було задоволено 2,661 млн заявок про встановлення домашніх телефонів [19].

Якість переважної частини телефонної мережі та автоматичних телефонних станцій залишалася низькою, що ускладнювало доступ до інформаційних потоків і знижувало ефективність користування мережею Інтернет з домашніх комп'ютерів. За цих умов користувачі Інтернету, які підключалися до нього через звичайні телефонні лінії, не могли сподіватися ні на надійну безперебійну роботу, ні на прийнятну швидкість передавання даних.

Український сегмент мережі Інтернету почав розвиватися з кінця 1990 р. За даними Державного комітету зв'язку та інформатизації, в Україні налічується близько 260 тис. постійних і 140 тис. нерегулярних користувачів Інтернету. За іншими оцінками, кількість користувачів Інтернету становить близько 1 % населення України. Для порівняння: у Норвегії цей показник становить 38 %, у США — 30 %, Японії — 15,8 %, Португалії — 5,7 %, Росії — 1,4 %, Китаї — 0,8 %. За оцінками спеціалістів, український сегмент мережі Інтернету в 6-10 разів менший від російського і дуже відстає від польського, словацького, чеського [19].

Протягом останніх років в Україні інтенсивно розвивається сектор Інтернет-видань. Практично всі центральні друковані ЗМІ виробляють електронні копії газет (журналів) для Інтернету. Отже, за допомогою Інтернету значно розширюються можливості друкованих ЗМІ щодо інформування громадськості. Наприклад, лише протягом другого півріччя 2000 р. сайт тижневика «Дзеркало тижня» відвідали понад 100 тис. осіб. Телекомпанії України також пропонують додаткові інформаційні послуги в Інтернеті, що збільшує їх внесок у загальні інформаційні ресурси держави.

В Україні створені спеціальні електронні видання, що не мають аналогів серед друкованих ЗМІ, наприклад Інтернет-видання ProUa, UaToday, PartOrg, «Експерт-центр», «Українська правда» та ін.; створюються якісні інформаційні сервери, що пропонують в Інтернеті різноманітні інформаційно-аналітичні, довідкові й інші матеріали: інформаційно-аналітичний центр «Ліга» (правова інформація), Український фінансовий сервер (економічна інформація), сервери новин у різних сферах життя та ін. Важливим чинником є те, що на Інтернет не поширюється політична цензура.

В умовах формування інформаційного поля в Україні важливе місце відводиться інформаційній безпеці. У країні створені й діють основні елементи системи забезпечення інформаційної безпеки. Однак діяльність державних органів у сфері інформаційної безпеки України істотно ускладнена. Контроль за інформаційним простором та головні важелі інформаційної політики сконцентровані в президентських структурах, вплив парламенту й уряду обмежений. Згідно з Конституцією України, Президент України «забезпечує національну безпеку», водночас аналогічні повноваження має і Кабінет Міністрів: він «здійснює заходи щодо забезпечення національної безпеки». Отже, у сфері інформаційної безпеки (складової національної безпеки), як і в інших сферах, діють фактично два центри виконавчої влади — Кабінет Міністрів та адміністрація Президента України. У результаті, крім урядових рішень, видаються укази та розпорядження глави держави, в яких також формулюються конкретні завдання органам виконавчої влади в інформаційній сфері.

Починаючи з 1997 р., органи виконавчої влади, що забезпечують інформаційну безпеку України, перебувають у стадії перманентної реорганізації. Тривалий процес структурних змін, кадрових призначень, затверджень положень про діяльність ключових органів влади, опанування керівниками нової сфери відповідальності дозволяє дійти висновку про часткову втрату впливу над процесами в інформаційній сфері. Прикладів цьому чимало [1, 10].

Значно послаблена, порівняно з 1996-1999 рр., роль Ради національної безпеки і оборони України. На початку 2000 р. в апараті РНБО України ліквідоване Управління інформаційного забезпечення, яке здійснювало моніторинг загроз інформаційній безпеці, пропонувало заходи щодо їх запобігання та локалізації. У липні 2000 р. припинила свою діяльність

Комісія з питань інформаційної безпеки. У жовтні 2000 р. Національний інститут стратегічних досліджень перепідпорядкований адміністрації Президента України. Таким чином, апарат ради втратив інформаційно-аналітичну й організаційну підтримку його діяльності, зокрема в інформаційній сфері.

Відсутня цілісна система інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади. Створення інформаційно-аналітичних підрозділів понині не є системним. Наявні інформаційно-аналітичні підрозділи, які підтримують роботу різних органів державної влади, організаційно й функціонально роз'єднані, не забезпечують належної інформаційної взаємодії органів влади. Інформаційні мережі створюються на основі різних підходів до програмного, технічного, лінгвістичного забезпечення. Нині вже створено декілька мереж передавання даних, однак, вони не мають горизонтальних зв'язків, спільних баз даних, що значно обмежує їх ефективність. Це ускладнює (іноді унеможливає) повноцінний обмін інформацією між відомствами, ставить під сумнів можливість створення цілісної інформаційно-аналітичної системи.

Система статистичної звітності не спрацьовує. На основі наявної фрагментарної, неперевіреної та неузгодженої інформації, що узагальнюється державними органами, складно навіть дати оцінку ситуації, а про можливість прогнозування розвитку подій годі й говорити.

Оприлюднення неточної інформації породжує політичні конфлікти, до них втягуються керівники держави, чиновники. Для перевірки інформації створюються комісії. На жаль, їх висновки не містять системних заходів, які б дозволили уникати таких конфліктів в подальшому. Протягом одного місяця, наприклад, уряд заявляє про зростання реальних грошових доходів на 7,1 %, Президент — про падіння реальної зарплати на 7,9 %, незалежні фахівці — про її зростання на 1 %. Кожна сторона використовує різні показники, різні бази для порівняння, що робить оцінки незіставними.

Відсутні чітко визначені та забезпечені ресурсами пріоритети державної політики України в інформаційній сфері. Пріоритети державної політики визначаються не деклараціями, навіть якщо вони закріплені в нормативно-правових актах, а її реальним ресурсним забезпеченням: фінансовим, організаційним, кадровим. На розвиток інформаційних технологій в Україні у розрахунку на одного жителя щорічно витрачається близько трьох доларів (у Польщі — 28, США — 250), тобто значно менше, ніж у розвинених країнах. За оцінками фахівців, держава нині може забезпечити не більше 20 % інвестицій, необхідних для модернізації інформаційної інфраструктури та розвитку Інтернету в Україні. Отже, єдиний вихід — це створення державою сприятливого податкового клімату для залучення внутрішніх і зовнішніх приватних інвестицій у сфері вдосконалення інформаційної інфраструктури суспільства.

При цьому, на жаль, ми змушені розглядати питання про впровадження політичної цензури. Переважна більшість громадян переконані, що в

Україні існує політична цензура. Викликає особливе занепокоєння намагання впровадити цензуру в мережі Інтернет через розширення повноважень силових структур, прийняття Закону України «Про телекомунікації», який передбачає розширення повноважень Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України щодо контролю інформаційних потоків у інформаційних мережах.

З метою тиску на ЗМІ використовуються фінансово-економічні санкції. У жовтні 2000 р. було призупинено вихід газети «Сільські вісті», — Державна податкова адміністрація оштрафувала редакцію газети на суму понад 2 млн грн. За свідченням тодішнього народного депутата України І. Бокія, було заборонено продавати редакції папір та друкувати газету. Такі дії розцінювалися як наслідки політичної орієнтації газети, що перебувала в опозиції до чинної влади.

Простежуються спроби тиску посадових осіб на судову владу. Так, наприклад, у грудні 2000 р. Міністр оборони надіслав листа голові Верховного суду, в якому намагався втрутитися в діяльність судових органів з метою зміни окремих судових рішень, зокрема щодо відмови у задоволенні позову підприємства «Струм» до газети «Сьогодні».

Як засіб тиску на ЗМІ використовуються невинуваті високі суми відшкодування моральних збитків. За кілька рядків тексту позивач може вимагати сплати багатотисячних компенсацій. Так, за цитування народного прислів'я до тижневика «Зеркало недели» був поданий позов у розмірі 5 млн грн.

Прояви політичного екстремізму стосовно журналістів набувають форми фізичних розправ. За роки незалежності до українських журналістів неодноразово застосовували насильницькі методи, окремі журналісти загинули за загадкових обставин. Жертвами насилля стали представники ЗМІ, які проводили журналістські розслідування про кримінальні угруповання або публікували критичні матеріали про владу.

Неприбутковість більшості ЗМІ суспільно-політичного спрямування зумовлює їхню залежність від держави та фінансово-політичних кіл. Переважна частина українських ЗМІ малорентабельна або взагалі збиткова, а тому вони перебувають «на утриманні» впливових фінансово-політичних кіл. За цих умов журналісти не можуть почувати вільно у висвітленні суспільно-політичних подій у країні. Це знижує довіру до представників мас-медіа. Попри значну кількість журналістів, відчувається брак професіоналів високого рівня. Це породжує практику переманювання журналістів з одних ЗМІ до інших, запрошення журналістів з інших країн. На жаль, кращі вітчизняні фахівці залишають політичну журналістику, переходять до інших, наприклад розважальної, сфер. Помітно зростає й кількість анонімних публікацій — користуючись псевдонімом, журналісти (а також пересічні громадяни, державні службовці) намагаються донести до громадськості інформацію з нагальних питань і водночас уникнути можливих

утисків. Про місцеві ЗМІ згадують лише в період виборів. Тому журналісти місцевих видань практично не мають можливості знайти гідно оплачувану роботу. На думку більшості громадян, саме фінансова незалежність ЗМІ та журналістів найбільшою мірою сприяла б забезпеченню свободи слова в Україні [1].

Застосування ЗМІ новітніх технологій дозволяє суттєво впливати на суспільну свідомість населення. В інформаційному просторі України переважає інформація негативного змісту. Така оцінка інформації пояснюється, з одного боку, тривалим кризовим станом суспільства, неефективними діями владних структур, з іншого, спрямованістю ЗМІ на висвітлення переважно негативних аспектів життєдіяльності держави та суспільства. Очевидно, що свідомо чи несвідомо, але ЗМІ чинять додатковий негативний вплив на психіку громадян. Це неповна характеристика чинників, які призводять до ескалації загроз інформаційній безпеці України. Серед інших — обмеження доступу населення до ЗМІ; недосконалість законодавчої бази та практики її застосування; нерозвиненість і низькі темпи розвитку інформаційної інфраструктури України; неконтрольоване поширення порнографії, жаків, насильства; діяльність іноземних розвідок спрямована на отримання інформації з обмеженим доступом; комп'ютерний тероризм; високий рівень присутності зарубіжних держав в інформаційному просторі України; спрямований інформаційний вплив на Україну; високий рівень конкуренції на світовому ринку інформаційних технологій і послуг.

Таким чином, політичні аспекти проблем діяльності органів державної влади в інформаційній сфері визначальні, оскільки від вирішення ключових проблем регулювання інформаційного простору залежить і ефективність реалізації конкретних заходів, що пропонуються, на наступних ієрархічних рівнях. У цій ситуації зусилля всіх гілок влади, впливових політичних сил мають зосереджуватися на двох напрямках.

По-перше, підготовка конституційних змін у системі органів державної влади, спрямованих на перерозподіл владних повноважень, з метою посилення ролі та відповідальності уряду, розширення повноважень парламенту стосовно формування уряду, кадрових призначень на ключові посади, уникнення дублюванню функцій між президентськими й урядовими структурами.

По-друге, на період до впровадження конституційних змін, для ефективного використання владних повноважень Президента України в інтересах суспільства і держави, запобігання помилкам та конфліктним ситуаціям, забезпечити максимальну інформаційно-аналітичну, наукову та кадрову підтримку діяльності президентських структур.

Важлива й непересічна роль у формуванні інформаційного поля, інформаційного суспільства в Україні належить Міжнародному науково-навчальному центру ЮНЕСКО. Міжнародний науково-навчальний центр ЮНЕСКО з інформаційних технологій і систем Національної академії наук України та Міністерства освіти і науки України створено 26 лютого 1997 р. [18].

Пріоритетні напрями діяльності ЮНЕСКО закладені в основу співробітництва Центру з цією Організацією. Серед них можна виокремити такі, як становлення й розвиток інформаційного суспільства, його глобалізація, проблеми доступу та подання інформації на основі нових інформаційних технологій та інших засобів інформатики, проблеми безперервної освіти у світовому співтоваристві з використанням дистанційних й інших перспективних електронних технологій навчання [1].

Центр послідовно зміцнює взаємодію з такими підрозділами ЮНЕСКО, як сектор комунікації та інформації, сектор освіти, а також розвиває співробітництво з урядовими й неурядовими організаціями, університетами різних країн та регіонів [18].

У контексті формування перспективної стратегії інформатизації на національному рівні зусилля Центру зосереджені на розвитку ініціатив ЮНЕСКО зі створення гармонійного інформаційного суспільства з широким доступом до інформації та вільного поширення ідей. Комплексні дослідження дозволили розвинути методи та підходи, що сприяють вирішенню проблем доступу до інформації та підвищення динаміки процесів інформаційного обслуговування в умовах глобалізації інформаційного суспільства.

Програма ЮНЕСКО «Інформація для всіх» — це результат зусиль багатьох країн-членів ЮНЕСКО. Програма відкриває нові можливості інтелектуального співробітництва з проблем інформатизації та комунікації. Україна — одна з лідерів країн Східної Європи, країн СНД у постановці та формуванні оригінальних стратегій вирішення найважливіших проблем інформатизації суспільства. У цьому сенсі Центр підготував узагальнюючі матеріали з висновками і пропозиціями, що є важливими для країн-членів ЮНЕСКО, зокрема «Інформаційне суспільство в Україні», «Україна: програма «Інформація для всіх» [7, 13, 18].

Один із найважливіших атрибутів інформаційного суспільства — це безперервна освіта. Питання вирішується Центром у тісному співробітництві з багатьма країнами світу. З урахуванням досягнутих результатів реалізується оригінальна вітчизняна концепція гнучких дистанційних технологій навчання. Такі технології забезпечують на значних відстанях тривалий контакт викладача з тим, кого навчають, планування та контроль навчання, коригування процесу навчання з урахуванням засвоєння знань і можливостей дидактики.

Створення на базі Міжнародного науково-навчального центру ЮНЕСКО з інформаційних технологій і систем НАН України та Міністерства освіти і науки України кафедри ЮНЕСКО «Нові інформаційні технології в освіті для всіх» (листопад 2002 року) сприятиме вирішенню фундаментальних і прикладних проблем інформатизації освіти в Україні.

Центр провів важливі міжнародні заходи, зокрема семінар «Телематика та безперервна освіта», конференцію «Електронні зображення та візуальні мистецтва», семінар «Використання інформаційних технологій і

дистанційної освіти для підготовки та перепідготовки викладачів: тенденції, політика та стратегії», семінар «Інтелектуальні технології для створення освітніх середовищ і забезпечення рівного доступу до навчальних матеріалів».

Міжнародний науково-навчальний центр ЮНЕСКО з інформаційних технологій і систем НАН України та Міністерства освіти і науки України має сучасні технології проведення крупних міжнародних заходів, сучасну матеріально-технічну базу [18].

Трансформація інформаційного поля, інформаційного суспільства в Україні прямо пропорційно залежить від рівня культури суспільства, від процесу формування культурної політики держави, особливо в зовнішньому аспекті. Культурну політику можна визначити як комплекс заходів різних соціальних інститутів, спрямованих на формування суб'єкта творчої діяльності, організацію процесів відбору й трансляції створених культурних цінностей та їх опанування суспільством.

До суб'єктів культурної політики належать: державні органи, недержавні економічні та ділові структури і діячі самої культури (причому останні відіграють двоїту роль у культурній політиці, будучи одночасно і її суб'єктами, і об'єктами). Крім діячів культури, до об'єктів культурної політики належить сама сфера культури та суспільство, що розглядається як сукупність споживачів культурних цінностей, які створюються й поширюються.

У сфері формування зовнішньої культурної політики України слід відзначити, що останнім часом Україна має можливість по-новому визначити свою внутрішню та зовнішню культурну політику, розробляти нормативно-правові основи міжнародної культурної взаємодії, укладати угоди із зарубіжними країнами та міжнародними організаціями, формувати механізми їх реалізації. У країні розпочався процес трансформації попередньої системи міжнародного культурного співробітництва, яка склалася в умовах адміністративно-командної системи, в нову демократичну, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях і національних інтересах.

Демократизація міжнародних зв'язків сприяла усуненню жорсткого партійно-державного контролю над формами і змістом міжнародних культурних обмінів. Була зруйнована «залізна завіса», яка протягом десятиліть гальмувала розвиток контактів нашого суспільства з європейською та світовою цивілізацією. Можливість самостійно налагоджувати зарубіжні контакти мають професійні та самодіяльні художні колективи, заклади культури. Право на існування набули різні стилі і напрями літератури та мистецтва, зокрема ті, які раніше не вписувалися в межі офіційної ідеології. Помітно збільшилася кількість державних та суспільних організацій, що брали участь у культурних обмінах. Зросла частка недержавного фінансування заходів, котрі здійснювалися за межами країни (комерційні проекти, кошти спонсорів та ін.).

Розвиток зарубіжних зв'язків творчих колективів та окремих діячів мистецтва на комерційній основі не тільки сприяв підвищенню міжнародного престижу країни, а й дозволив заробляти значні валютні кошти, необхідні для зміцнення матеріальної бази культури. Майже зникли політичні та бюрократичні перепони в оформленні поїздок українських громадян за кордон.

Стрижневе завдання зовнішньої культурної політики України полягає у формуванні та зміцненні відносин взаєморозуміння та довіри із зарубіжними країнами, розвитку рівноправного та взаємовигідного партнерства, участі країни в системі міжнародного культурного співробітництва. Українська культурна присутність у зарубіжжі, як і зарубіжна культурна присутність в Україні, сприяють утвердженню за нашою країною достойного місця на світовій арені, що відповідає її історії та геополітичному стану.

Культурні обміни покликані встановлювати й підтримувати сталі та тривалі зв'язки між державами, суспільними організаціями та людьми, робити внесок у налагодження міждержавної взаємодії в інших сферах, зокрема економіці.

Міжнародне культурне співробітництво передбачає зв'язки у сфері культури та мистецтва, науки й освіти, засобів масової інформації, молодіжних обмінів, видавничої, музейної, бібліотечної та архівної справи, спорту й туризму, а також по лінії громадських груп та організацій, творчих союзів і окремих груп громадян.

Основою зв'язків у галузі культури є художньо-творчі обміни в їх традиційних формах гастрольно-концертної діяльності. Високий авторитет і унікальність вітчизняної виконавської школи забезпечують стабільний міжнародний попит на виступи українських майстрів.

У системі освітніх обмінів у контексті Болонського процесу важлива роль належить реалізації програми перепідготовки за кордоном українського управлінського персоналу в особі менеджерів реальних секторів економіки і культури та державних службовців.

Зарубіжній громадськості надається можливість ознайомлення з досягненнями України у сфері літератури, культури, мистецтва, освіти, науки й техніки, проведення комплексних заходів, присвячених окремим регіонам, містам та організаціям України, розвитку партнерських відносин між містами й регіонами України та інших країн [10, 16].

Незважаючи на увагу держави до питань культурних обмінів, в останні роки сфера культури перебуває в жорстких межах ринкових відносин, що суттєво позначається на її стані. Скоротилися (і в процентному, і в абсолютному значеннях) бюджетні вкладення в культуру. Більшість прийнятих органами влади нормативних актів, що регулюють відносини у цій сфері, не виконуються. Погіршилося матеріальне становище як сфери культури в цілому, так і творчих працівників зокрема. Дедалі частіше заклади культури змушені замінювати безплатні форми роботи на платні. У процесі споживання

культурних благ, що надаються суспільству, починають переважати домашні форми, зменшується відвідування публічних культурних заходів.

Реалізація курсу на формування багатоканальної системи фінансування культури на практиці здійснюється повільно через недостатнє правове опрацювання, несуттєвість податкових пільг для спонсорів тощо. Пільги, що гарантуються податковим законодавством, часто є односторонніми, оскільки стосуються лише державних організацій культури. При цьому вони секуляризаційні, незначні за обсягами та малоефективні.

Проте в умовах глобалізації пропонуються конкретні програми культурних обмінів між країнами. Прикладом можуть бути Програми культурних обмінів між Україною та розвиненими країнами: Work and Travel USA, Au-Pair, WAT USA, Camp America, Career Training USA та ін. Однак слід зауважити, що Україна недостатньо використовує можливості вказаних програм [19].

Важливою ознакою, притаманною нинішній культурі країни, є запровадження в суспільстві цінностей західної (передусім американської) цивілізації, що знаходить своє відображення в культурній пропозиції частки продуктів західної масової культури. Це перешкоджає впровадженню в суспільну свідомість традиційних для української ментальності норм і цінностей, культурному рівню суспільства, зокрема молоді.

Таким чином, у кінці ХХ — на початку ХХІ ст. в Україні в умовах незалежності актуалізувалася необхідність формування інформаційного простору та нової зовнішньої культурної політики. На вказані процеси впливали еволюційні процеси цивілізаційної глобалізації. Вони, з одного боку, загрожували національній самоідентифікації, нівелювали національні, ментальні ознаки вітчизняної культури, з іншого — викликали посилення процесів формування національного самоусвідомлення процесів творення самозахистного механізму національної, традиційної культури. Паралельно почався процес формування ознак інформаційного суспільства в Україні, в якому знання, освіта, наука та культура є першоосною розвитку, фундаментом конкурентоспроможності будь-якого суспільства. Все це створювало умови й нагальну необхідність формування інформаційного простору в Україні. До того ж глобалізаційні явища цивілізаційного світу потребували створення умов для налагодження міжнародного культурного обміну, діалогу та полілогу культур. Останнє сприяло формуванню нової культурної політики незалежної України і, перш за все, у зовнішньому аспекті.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бібліотечно-інформаційні продукти і послуги в контексті взаємодії бібліотеки і користувача. Вип. 12/5 : аналітична довідка за матеріалами преси / М-во культури і мистец. України, Нац. парлам. б-ка України, Інформ. центр з питань культури та мистец. — [К.], 2001. — 12 с.*

2. *Богуцький Ю. П. Культура — ключовий елемент суспільного розвитку держави : доповідь Міністра культури і туризму України Ю. П. Богуцького на підсумковій Колегії МКТ 15 лютого 2007 р. / Ю. П. Богуцький // Культура і життя. — 2007. — 28 лют. (№ 9). — С. 2–3.*
3. *Богуцький Ю. П. Культура, яка живить українську душу : відповіді на запитання читачів газети «Культура і життя» Міністра культури і туризму України / Юрій Петрович Богуцький // Культура і життя. — 2007. — 7 берез. (№ 10). — С. 2.*
4. *Богуцький Ю. П. Чи має Україна випрошувати свої культурні цінності? : Міністр культури і туризму України Юрій Богуцький обговорив з представниками ЗМІ проблему повернення українських культурних цінностей / Юрій Богуцький // Культура і життя. — 2007. — 18 квіт. (№ 16). — С. 2.*
5. *Вовкун В. В. Унікальний шанс для української культури : доповідь Міністра культури і туризму України В. В. Вовкуна на пленарному засіданні розширеної Колегії Міністерства культури і туризму України 15 лют. 2008 р. / В. В. Вовкун // Культура і життя. — 2008. — 27 лют. (№ 9). — С. 1–2.*
6. *Вовкун В. Виступ на розширеному засіданні Колегії Міністерства культури і туризму України 30 березня 2009 року / Василь Вовкун // Міністерство культури і туризму України [Електронний ресурс] : офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://mincult.kmi.gov.ua/mincult/uk/publish/article/144063>. — Назва з екрана.*
7. *Інформаційний простір України — маємо те, що маємо [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://unesco.iatp.org.ua/information.html>.*
8. *Каткова Т. Г. Діяльність ЮНЕСКО у сфері збереження культурної спадщини : правові аспекти / Т. Г. Каткова. — Х. : Титул, 2007. — 181 с. — Бібліогр.: с. 167–171.*
9. *Консолідуючий чинник нашого життя : [на черговому засіданні Колегії Міністерства культури і туризму України обговорювались стан, проблеми і перспективи розвитку мовної політики та проблеми кінотовиробництва і розповсюдження кінофільмів] // Культура і життя. — 2009. — 10 черв. (№ 23). — С. 3.*
10. *Культурна політика в Україні: пріоритети, принципи та шляхи реалізації : рекомендації парламентських слухань : схвал. постановою Верховної Ради України від 21 черв. 2005 р. № 2680 // Відом. Верховної Ради України. — 2005. — № 28. — Ст. 376.*
11. *Міжнародний науково-навчальний центр ЮНЕСКО з інформаційних технологій і систем національної академії наук України та Міністерства освіти і науки України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://unesco.iatp.org.ua/communication.html>.*
12. *Національна кінематографія: стан, проблеми та шляхи вирішення : рекомендації парламентських слухань : схвал. постановою Верховної Ради України від 18 берез. 2005 р. № 2497 // Відом. Верховної Ради України. — 2005. — № 15. — Ст. 250.*
13. *Остапенко Д. І. Культура. Період реформування / Д. І. Остапенко ; Ін-т підвищення кваліфікації працівників культури. — К., 1997. — С. 34–35.*

14. Про деякі невідкладні заходи щодо підтримки закладів культури в період економічної кризи : постановва Верховної Ради України від 5 берез. 2009 р. № 1114 // Уряд. кур'єр. — 2009. — 19 берез. (№ 49). — С. 11.
15. Сучасне українське кіномистецтво: проблеми та здобутки. Вип. 12/5 : оглядова довідка за матеріалами преси / М-во культури і мистец. України, Нац. парлам. б-ка України, Інформ. центр з питань культури та мистец. — [К.], 2004. — 27 с.
16. Український шоу-бізнес: сучасний стан і перспективи розвитку. Вип. 10/5 : оглядова довідка за матеріалами преси / М-во культури і туризму України, Нац. парлам. б-ка України, Інформ. центр з питань культури та мистец. — [К.], 2006. — 16 с.
17. Шейко В. М. Історія української культури : монографія / В. М. Шейко. — Х. : ХДАК, 2001. — 400 с.
18. Шейко В. М. Комунікативні соціальнокультурні зв'язки України з ЮНЕСКО (друга половина ХХ — початок ХХІ ст.) / В. М. Шейко // Вісн. Харк. держ. акад. культури. — Х., 2009. — Вип. 27. — С. 22–31.
19. Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець ХІХ — початок ХХІ ст.). В 2 т. Т. 2 : монографія / В. М. Шейко. — Х. : Основа, 2001. — 399 с.
20. Шейко В. М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина ХІХ — початок ХХІ ст.) : монографія / В. М. Шейко, Ю. П. Богущький. — К. : Генеза, 2005. — 592 с.

Надійшла до редколегії 10.11.2009 р.

УДК 94(470+371) “18”

О. В. ЗІНЧЕНКО

ЧИЧЕРІНЬСЬКА АНТИОБЩИННА КОНЦЕПЦІЯ (ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ)

Досліджуються особливості економічних аспектів чичеринської антиобщинної концепції.

Ключові слова: антиобщинна концепція, сільська община, общинне землевладіння, земельні наділи, приватна власність.

Исследуются особенности экономических аспектов чичеринской антиобщинной концепции.

Ключевые слова: антиобщинная концепция, сельская община, общинное землевладение, земельные наделы, частная собственность.

In article features of economic aspects of the V. N. Tchitcherin anticommunal concept are researched.

Key words: the anticommunal concept, the rural community, the communal landed property, the allotments, the private property.

У період підготовки селянської реформи 1861 р. Б. М. Чичерін виявився єдиним теоретиком, який обґрунтував об'єктивну необхідність ліквідації сільської общини і перетворення вчорашнього раба на приватного власника земельного наділу. Його антиобщинна концепція містила цілий арсенал незаперечних аргументів. Цю концепцію відкидали його сучасники, радянські історики звинувачували її в реакційності, і понині вона не є предметом спеціального вивчення. Концепція відкривала перед Росією альтернативний шлях тому розвитку, який розпочався в 1917 р. Саме в цьому і полягає її актуальність. **Мета** статті — дослідити економічні аспекти чичерінської антиобщинної концепції. Головне завдання пов'язане з детальним аналізом наукових праць, публіцистики та спогадів ученого.

На різних етапах історіографії сільська община ззагалі та чичерінська антиобщинна концепція зокрема викликали різні оцінки. Упродовж дорадянської доби спостерігалися три погляди на проблему: революційний, слов'янофільський та ліберально-консервативний. Так, О. І. Герцен та М. Г. Чернишевський, ознайомившись з працею австрійського агронома А. Гакстаузена про російську сільську общину, розробили на її підставі теорію общинного соціалізму і здійснення світової соціалістичної революції [2; 23, 24]. Цю теорію, з певними застереженнями, підтримували К. Маркс, Ф. Енгельс та Г. В. Плеханов [13; 27; 17]. Слов'янофіли, в особі їх ідеологів Ю. Ф. Самаріна та О. І. Кошелева, навпаки, вбачали в російській общині найнадійнішу перешкоду на шляху проникнення в Росію капіталізму, пролетаризації сільського населення та розвитку класової боротьби [20; 11]. Нарешті, ліберальні історики Г. О. Джаншиєв, І. І. Іванюков та державний радник П. П. Семенов-Тянь-Шанський убачали в чичерінській антиобщинній концепції здорову раціональну думку, втілення в життя якої убезпечувало Росію від кривавих соціальних потрясінь [3; 6; 21]. Вони документально свідчили, що праці Б. М. Чичеріна значно вплинули на визначення характеру законодавчих актів стосовно здійснення реформи 1861 р., і перш за все унесенні до них положень про наділення селян землею та ліквідацію общини [3, с. 121; 6, с. 366; 21, т. 2, с. 38]. Радянський історик М. М. Покровський назвав у 1923 р. Б. М. Чичеріна за його антиобщинну концепцію провісником столипінської аграрної реформи, а відтак і беззаперечним реакціонером [18, с. 8]. Пізніше цю позицію, ще більше її загостривши, підтримали І. Морозов [14, с. 139, 140], М. О. Цаголов [22, с. 285], С. М. Рубінштейн [19, с. 412–418], Г. Б. Кізельштейн [9, с. 429, 438], В. І. Астахов [1, с. 430], А. М. Каштанов [8, с. 271–273], В. О. Китаєв [10, с. 131–133]. На сучасному етапі цієї проблеми мимохідь торкалися російські дослідники О. В. Маркін, С. М. Татарніков, А. М. Іскра [12, с. 94; 7, с. 20, 63]. Вони декларативно реабілітували Б. М. Чичеріна від звинувачень у реакційності, не вникаючи в проблему предметно. У вітчизняній історіографії проблему вивчали М. В. Зенкін [4] та автор цієї статті [5].

Існують безпосередні й опосередковані підтвердження важливості внеску Б. М. Чичеріна в теоретичну підготовку та визначення змісту

селянської реформи 1861 р. Він розпочав свою боротьбу за скасування кріпосного права обґрунтуванням кріпосницької сутності общини та необхідності її ліквідації. У сільській общині вчений убачав серйозну перешкоду економічному та громадсько-політичному розвитку країни, оскільки вона обмежує свободу людини, сферу її діяльності та розпорядження власністю. Б. М. Чичерін писав, що для забезпечення успішного розвитку «промисловості та громадянськості взагалі ... необхідно, щоб людина могла вільно переходити до того заняття, що для неї найвигідніше та де вона може найкраще застосувати свої сили. Необхідний і вільний перехід землі до того власника, який може отримати з неї найбільше користі» [25, с. 67]. Саме тому, на його переконання, зміцнення общини, система «мирського володіння землею», «розподіл повинностей та землі за робочими силами» несумісні з новим господарським устроєм [25, с. 68].

Він підкреслював, що, окрім того, тісно пов'язана «з державним порядком», запровадженням у нас від часу закріпачення селян общинна система виявляється безпідставною «за свободи промислових відносин, зближення станів, за рухомості народонаселення, за багатощінності землі, за системи податків, у якій складовим предметом буде вже не робоча сила, а прибуток із землі чи промислу, на підставі точних визначень закону» [25, с. 69]. Доводячи необхідність заміни общинного володіння приватною власністю на земельні наділи, вчений стверджував, що забезпечення добробуту селянина та досягнення успіхів у землеробстві усього суспільства можливо за умови тривалого та міцного володіння землею. «Тільки власник чи довготривалий володар може обходитися з нею, як слід, — переконував учений, — і застосувати господарські вдосконалення, що можуть приносити користь упродовж тривалого терміну» [25, с. 69].

Після скасування кріпосного права Б. М. Чичерін повів рішучу боротьбу за ліквідацію його пережитків, найважливішим з яких вважав общину. Він убачав у ній найпотужніше гальмо розвитку не тільки аграрного сектора, але й усієї економіки Росії, найбільшу перешкоду на шляху підвищення рівня народного добробуту. Він убачав в общинному землекористуванні «справжні причини злигоднів» селянства, «те докорінне лихо, що зумовлює загальне зубожіння» сільського населення [25, с. 69].

Б. М. Чичерін зазначав, що «зубожіння частини селянського населення» викликане об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Воно виявлялося наслідком недбалого оброблення землі, її виснаження, хижацького господарювання, відсутності можливості ведення госпрозрахунку, забезпечення власності та взаємних обов'язків, навичок бережливості, працелюбства та тверезості, неухильного роздріблення польових угідь унаслідок сімейних розподілів, «а головне — закріпачення селянина общиною та круговою порукою» [25, с. 70]. Вчений висловлював переконання в тому, «що такому лиху не зможе перешкодити ні збільшення наділів», які зі зростанням населення незабаром знову зменшаться, ні переселення за умови збереження

старих відносин. На його думку, «єдиним розумним заходом могло бути лише звільнення селянина від общини та кругової поруки» [25, с. 71].

Б. М. Чичерін звертав увагу на ту шкоду, якої завдавали психології поведінки селянства незавершеність реформи, непослідовність вирішення питання про наділення селян землею. Він нагадував, що Загальне положення 19 лютого 1861 р. «чітко окреслювало мету і вказувало вихід зі створеної кріпосним правом системи: окремим селянам було надано право викупу своїх ділянок» з перетворенням їх на приватну власність [25, с. 73]. Однак наступне законодавство обмежило це право згодою общини, що практично означало його скасування, і, за словами дослідника, «така політика мала згубні наслідки» [25, с. 74]. Періодичні переділи здійснювались не відповідно до душ на момент реформи, а відповідно до знову народжених. Занадто багатодітні потребували переділів з урахуванням приросту населення, і уряд їх підтримував. Такий підхід до вирішення питання був несправедливим: селянин виплачував за наділ капітальну суму та відсотки, але всупереч будь-якій логіці та смислу законності ділянка, що викупувалася, належала не йому, а общині. Б. М. Чичерін називав це «чистою конфіскацією, або, точніше, пограбуванням меншості заможних більшістю убогих» [25, с. 78].

Унаслідок цього в селянському побуті повсюди «встановився хаос, у якому ніхто не може розібратися», нескінченні чвари, сварки і навіть криваві бійки, через що, перш за все, страждала продуктивність праці. «Якби в той час уряд підтримав правильний погляд і встановив за правило, що не можна відбирати землю в того, хто за неї платив..., — наголошував учений, — запанували б належні умови правильного економічного розвитку» [25, с. 82]. Однак влада підтримувала переділи відповідно до наявних душ, що гальмувало розвиток аграрного сектора пореформеної Росії. «За таких умов, — дійшов висновку вчений, — загальне зубожіння неминучим наслідком існуючого становища. Вийти з нього можна тільки повернувшись до правильної точки зору... Доки це не зроблено..., про громадянський благоустрій та про пов'язані з ним економічні успіхи не може бути й мови» [25, с. 109].

У обов'язковому і після викупної операції наділенні общиною селян, які досягли повноліття, вчений також убачав психологічний фактор, що стримував економічний розвиток. Він був прихильником тієї думки, що після отримання землі в результаті звільнення селянин мав у подальшому самостійно піклуватися про придбання додаткових володінь, а не сподіватися пасивно отримати їх від общини чи держави. Автор переконував у тому, що доти, поки російський селянин не навчиться самостійно піклуватися про себе, про свою сім'ю, про щасливе майбутнє дітей, його добробут не тільки не поліпшиться, але й з подальшим зростанням населення, виснаженням землі, роздробленням наділів «він повинен занепадати» [25, с. 111].

На думку вченого, за умови збереження общинного землеволодіння боротися з означеними явищами неможливо. «Проти цього держава

абсолютно безсила, — констатував він, — замінити діяльність людини вона не може. Єдине її завдання полягає в тому, щоб відкривати простір цій діяльності і забезпечувати її плоди затвердженням та збереженням права» [25, с. 111]. Сенс же цього завдання Б. М. Чичерін убачав у ліквідації общини і віддачі селянинові в приватну власність викупленого ним наділу. «Міцним сільським станом, який здатен слугувати джерелом збагачення для себе і для країни, — дійшов він висновку, — може бути лише стан приватних власників..., а ніяк не общинних власників» [25, с. 114]. Він пояснював далі, що для успішного вирішення означеного завдання «найважливішою» є несумісна з общиною свобода економічної діяльності та «міцність власності», що «тільки із захистом та забезпеченням особистої власності» у виробника здатні ефективно виявлятися передбачуваність, творчість, самодіяльність. «Саме тому немає нічого шкідливішого для економічного розвитку та для добробуту країни, — підкреслював дослідник, — як подібні общинному володінню установи, які приватну власність віддають у жертву колективному началу» [25, с. 114].

Учений з філософських позицій пояснював сутність свободи власності і свободи економічної діяльності. Називаючи суспільство абстрактною одиницею, що складається з об'єднання конкретних осіб, він констатував, що «не суспільство, а особи думають, відчують і бажають, саме тому від них усе виходить і до них все повертається», що «в суспільстві устрій та діяльність цілого визначаються розумом та волею тих одиниць, які входять до його складу» [25, с. 118]. З урахуванням цього, автор підкреслював, що саме «особа ... є коренем і визначальним началом усіх громадських відносин», що «особа ... є наріжним каменем усїєї громадської будівлі» і «не особи існують для установ, а установи — для осіб» [25, с. 119].

Далі Б. М. Чичерін писав, що будь-яка особа має свої інтереси, тобто цілі, які вона ставить перед собою, через що їй властива потреба діяльності. Говорячи про громадське виробництво матеріальних благ та обмін ними, він уточнював, що «рушійною пружиною цього процесу є **ОСОБИСТИЙ ІНТЕРЕС**, тобто прагнення до матеріальних благ і до задоволення матеріальних потреб» (курсив — Б. Ч.). При цьому вчений підкреслював, «що особистий інтерес є головною пружиною будь-якої плідної діяльності» і «саме в цьому полягає істотна відмінність вільної праці від кріпосної» [25, с. 120]. Так автор підходив до визначення сутності приватної власності, пояснював, що результати цієї діяльності, «усе придбане людиною охороняється як власність», «плоди праці належать тому, хто працює», що це правило складає «непохитну підвалину власності, і до того ж особистої, оскільки працює особа, а не суспільство» [25, с. 120].

Економічну ж свободу Б. М. Чичерін убачав у праві робити все те, що не заборонено законом, вільно переміщатися, займатися чим завгодно та вигідно укладати з іншими особами договори, а також у «началі **ВЛАСНОСТІ**, що полягає в праві людини розпоряджатися придбаним за своїм

розсудом» (курсив — Б.Ч.) [25, с. 121]. Автор констатував, що при общинному землеволодінні і після реформи 1861 р. немає місця таким потужним рушіям виробничого процесу як свобода власності та економічної діяльності, і підсумовував, «що зі звільненням селян ця основана на загальному безправ'ї система повинна пасти» [25, с. 121]. Вчений звертав увагу влади на необхідність усунення означених стримуючих чинників для забезпечення економічного розквіту Росії і переконував уряд у тому, що в цьому сенсі його «мета полягає в запровадженні економічної свободи, як єдиного здатного забезпечити вищий розвиток промислових сил країни начала» [25, с. 121].

Б. М. Чичерін стверджував, що, порівняно з общинною системою, «перевага, безумовно, на стороні подвірних власників», що «приватна власність має значні переваги» як щодо підвищення родючості ґрунту, так і в збільшенні продовольства, що виробляється відповідно до збільшення населення [25, с. 122]. Основуючись на статистичних даних по губерніях, дослідник свідчив, що «перехід до подвірно-спадкового користування чинить найсприятливіший вплив на добробут селян, демонструє приклад зростаючого добробуту виселків, що виділяються із загального володіння» [25, с. 123]. Таку різницю вчений пояснював тим, що для общинника «зникає весь той інтерес, який власник має до своєї ділянки і який слугує найсильнішим спонуканням до виробництва», збуджує в господаря «ту самодіяльність, без якої немає вищого розвитку» [25, с. 123]. Він продовжував, що «почуття власності» змушує селянина «з надзвичайним працелюбством обробляти землі», надає «можливості конкурувати з крупним землеволодінням» [25, с. 123]. Підсумовуючи, автор констатував, що марно навіть «мріяти про піднесення землеробства й особливо про інтенсивну культуру там, де поширене общинне володіння. Це — дві несумісні речі» [25, с. 123].

Б. М. Чичерін розвивав думку про необхідність та закономірність ліквідації сільської общини. Він писав, що «народне господарство здатне стягнути свого вищого розвитку» лише за наявності «вільної власності». А оскільки для розквіту аграрного сектора російської економіки «земля потребує інтенсивної обробки», тож «повинні зникнути і кругова порука, і пов'язане з нею общинне володіння ..., цей залишок кріпосного побуту без сумніву повинен зникнути з розвитком свободи та громадянськості» [25, с. 123]. «В економічній сфері, як і в усіх інших, — зазначав учений, — головною пружиною розвитку, головною умовою успіху є самодіяльність... Цей період настає зі скасуванням кріпосного права та усіх перешкод, що його супроводжують» [25, с. 124].

Простежуючи процес еволюції общини, Б. М. Чичерін писав: «Розвиток людських суспільств, через непохитність закону, веде до свободи, а відтак і до приватної власності. Цей закон яскраво виявляється упродовж історії людства, яка внаслідок цього відбиває поступовий розклад первісної общини і виділення з неї особистої власності» [25, с. 125]. Він зазначав далі, що із

закріпаченням селян у Московській державі «разом з тим зникає і особиста власність у нижчого народонаселення». Однак, відповідно до історичних законів, «свобода в суспільстві, яке розвивається, остаточно перемагає, а разом з тим неминуче настає розклад громадської власності особистою. Це саме те завдання, яке нині постає перед Росією» [25, с. 125].

Під впливом висунутих ученим аргументів уряд усвідомив необхідність наділення вчорашніх рабів землею через її викуп та їх безоплатне особисте звільнення. Законодавчі акти 19 лютого 1861 р. передбачали обґрунтоване Б. М. Чичериним перетворення земельних наділів, які викупували селяни, на їх приватну власність, а відтак і ліквідацію сільської общини. Так, у статті 36 Загального положення зазначалося: «Кожен член сільської громади може вимагати, щоб зі складу придбаної у громадську власність землі йому було виділено у приватну власність відповідну до його участі в придбанні цієї землі ділянку» [15, с.146].

Стаття 37 Загального положення пояснювала, що цей принцип поширюється не тільки на ті землі, що викупуються, але й на інші придбані за межами маєтку землі [15, с. 146]. Стаття 165 Положення про викуп також надавала кожному селянинові особисто свій наділ і право вимагати його виділення [16, с. 200]. «Тим самим общинне володіння прирікалося на скасування, — підкреслював Б. М. Чичерін, — Положення 19 лютого... не тільки не думало підтримувати общинне володіння, «а, навпаки, висловлювало положення, яке прямо його заперечувало» (26, с. 58). За словами вченого, селяни вірили, що викуп перетворить общинне володіння на приватну власність на землю, чого, однак, не відбулося. «На жаль, — зазначав він, — пізніше переважили інші погляди. На селян знову почали дивитися як на стан, котрий наділяється землею для відбування повинностей. Статтю 165 Положення про викуп було обмежено згодою миру, що прирівнювалося до скасування» [26, с. 57].

Таким чином, Б. М. Чичерін, у процесі боротьби за скасування кріпосного права, опрацював общинну теорію, основою якої була теза кріпосницького спрямування російської сільської общини. Після ліквідації феодального рабства він запропонував антиобщинну концепцію, яка містила науково обґрунтовані аргументи об'єктивної закономірності зникнення сільської общини з історичної арени. Економічні аспекти чичерінської антиобщинної концепції полягали в науковому обґрунтуванні необхідності негайної ліквідації сільської общини, перетворення селян на приватних власників земельних наділів, що зумовлювало, на підставі особистого зиску та свободи діяльності, різке зростання продуктивності сільськогосподарського виробництва, підвищення народного добробуту і перетворення Росії на економічно процвітаючу країну з внутрішньополітичною стабільністю. Однак С. Ю. Вітте та П. А. Століпін занадто пізно розпочали реалізацію ідеї чичерінської антиобщинної концепції. Незавершеність столипінських аграрних перетворень виявилась одним з визначальних чинників перевороту

1917 р. та подальших кривавих подій. Важливо зазначити, що додаткового вивчення потребують політичні аспекти, напрями і значення практично-господарського застосування досліджуваної концепції, а також зв'язок з умовами побудови правової держави.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Астахов В. И. Курс лекций по русской историографии / В. И. Астахов. — Х. : ХГУ, 1965. — 584 с.
2. Герцен А. И. Старый мир и Россия / А. И. Герцен // Герцен А. И. Соч. : [в 30-ти т.]. — Т. 12. — С. 167–202.
3. Джанишев Г. А. Эпоха великих реформ. Исторические справки / Г. А. Джанишев. — [8-е изд.] — М. : Кушнерева, 1900. — 820 с.
4. Зенкін М. В. Якою має бути власність — / М. В. Зенкін // Борисфен. — 1999. — № 2. — С. 15–17.
5. Зинченко Е. В. Б. Н. Чичерин в либеральном движении России (вторая половина XIX — начало XX вв.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 — всемирная история / Е. В. Зинченко. — Х. , 2002. — С. 118–168.
6. Иванюков И. И. Падение крепостного права в России / И. И. Иванюков. — [Изд. 2-е]. — СПб. : Общественная польза, 1903. — 400 с.
7. Искра А. М. Борис Николаевич Чичерин о пореформенном развитии России, капитализме, социализме / А. М. Искра. — Воронеж : Истоки, 1999. — 194 с.
8. Капитанов А. М. К историографии крепостного права в России / А. М. Капитанов // История и историография истории СССР : [Сб. статей]. — М. : Наука, 1965. — С. 270–232.
9. Кизельштейн Г. Б. К эволюции историко-политических взглядов Б. Н. Чичерина / Г. Б. Кизельштейн // История и историография. — М. : Наука, 1965. — С. 429–439.
10. Китаев В. А. От фронды к охранительству. Из истории русской либеральной мысли 50-60-х годов XIX в. / В. А. Китаев. — М. : Мысль, 1972. — 288 с.
11. Кошелев А. И. Об общинном землевладении в России / А. И. Кошелев. — Берлин : Берендса, 1875. — 61 с.
12. Маркин А. В. Редкий в России государственный: о некоторых аспектах творчества Б. Н. Чичерина / А. В. Маркин, С. Н. Татарников // Социально-политические науки. — 1992. — № 1. — С. 87–95.
13. Маркс К. Письмо В. Засулич. 8 марта 1881 г. / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 19. — С. 250–251.
14. Морозов И. Актовый материал на службе помещицье-буржуазной историографии (Спор 1856 г. о сельской общине в России) / И. Морозов // Проблемы историкологии. — М. : Соцэкгиз, 1933. — С. 130–162.
15. № 56657. Февраля 19. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Полн. собр. Законов Рос. Империи. — [Собр. Второе]. — Т. 36. — Отд. Первое. — 1861. — С. 141–169.
16. № 56659. Февраля 19. Высочайше утвержденное Положение о выкупе крестьянами, вышедшими из крепостной зависимости, их усадебной

- оседлости и о содействии Правительства к приобретению сими крестьянами в собственность полевых наделов // Там же. — С. 174–201.
17. Плеханов Г. В. Наши разногласия / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Избранные философские произведения : [в 5-ти т.]. — М. : Госполитиздат, 1956. — Т. 1. — С. 115–370.
  18. Покровский Н. М. Предисловие // Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки : [в 2-х т.] — М. : Госиздат, 1923. — Т. 1. — С. 2–12.
  19. Рубинштейн Н. А. Русская историография / Н. А. Рубинштейн. — М. : Госполитиздат, 1941. — С. 659 с.
  20. Самарин Ю.Ф. О поземельном общинном владении. Письмо к издателю / Ю.Ф.Самарин // Самарин Ю.Ф. Соч. — Т. 3. — М. : Мамонтова, 1885. — С. 3–8.
  21. Семенов-Тянь-Шанский П. П. Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861 гг.). Воспоминания : [в 3-х т.] / П. П. Семенов-Тянь-Шанский П. П. — Т. 1–2. — М. : Кушнерев, 1911–1913.
  22. Цаголов Н. А. Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права / Н. А. Цаголов. — М. : Госполитиздат, 1956. — 464 с.
  23. Чернышевский Н. Г. Критика философских предубеждений против общинного владения / Н. Г. Чернышевский // Чернышевский Н. Г. Собр. соч. : [в 15-ти т.]. — Т. 5. — С. 357–392.
  24. Чернышевский Н. Г. Исследования о внутренних отношениях народной жизни и в особенности сельских учреждений России барона Августа Гакстаузена // Там же. — Т. 4. — С. 303–348.
  25. Чичерин Б. Н. Современные задачи русской жизни / Б. Н. Чичерин // Голоса из России. — 1856. — Вып. 1. — Кн. 4. — С. 51–133.
  26. Чичерин Б. Н. Пересмотр законодательства о крестьянах / Б. Н. Чичерин // Вопросы политики. — М. : Кушнерев, 1903. — С. 52–69.
  27. Энгельс Ф. Эмигрантская литература / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. — Соч. — Т. 18. — С. 545–546.

Надійшла до редакції 25.11.2009 р.

УДК 069(091)(477.54) “18/19”

В. В. ГНЄЗДІЛОВА

ТЕОРЕТИКИ ТА ПРАКТИКИ МУЗЕЙНИЦТВА ХАРКІВЩИНИ: ВНЕСОК У ФОРМУВАННЯ МУЗЕЙНОЇ МЕРЕЖІ РЕГІОНУ (XIX — ПОЧ. XX СТ.)

Досліджується проблема внеску приватної ініціативи в харківське музейництво. Аналізується музеєзнавча діяльність українських учених.

Ключові слова: Харківський національний університет, Харківське історико-філологічне товариство, етнографія, музеєзнавство, пам'яткоохоронний рух, культурна спадщина, пам'ятки історії та культури, рухомі і нерухомі пам'ятки.

Исследуется проблема вклада частной инициативы в харьковское музейное дело. Анализируется музееведческая деятельность украинских ученых.

Ключевые слова: *Харьковский национальный университет, Харьковское историко-филологическое общество, этнография, музееведение, движение по охране памятников старины, культурное наследие, памятники истории и культуры, движимые и недвижимые памятники.*

The problems of the contribution quotient initiatives in museum deal Kharkov. Analysis of the museum activity Ukrainian scientist.

Key words: *Kharkov Historic-Philological Society, Kharkov National University, ethnography, museum management studies, historical relics protective movement, cultural heritage, historical and cultural monuments, mobile and immovable values.*

Розглядаючи тенденції розвитку музейництва Харківського регіону, слід зазначити, що особливістю становлення і розвитку українського музейництва в кінці XIX — на початку XX ст. була його позадержавна спрямованість. Саме це певною мірою зумовило досить значну роль, яку відіграла в цьому процесі громадська і, зокрема, приватна ініціатива. Саме видатні українські вчені та науковці, мистецтвознавці й етнографи, краєзнавці та художники доклали значних зусиль для того, щоб музейна справа Харківщини активно розвивалася в напрямі нових культурних та історичних тенденцій розвитку України та регіону зокрема. Тому проблема внеску приватної ініціативи у формування і розвиток музейної справи регіону є актуальною.

Мета статті — дослідження внеску приватної ініціативи у формування та розвиток музейної справи Харківського регіону.

XIX — початок XX ст. — час становлення та достатньо швидкого розвитку музейництва в Україні, зокрема й на Харківщині. Характерною особливістю цього процесу була практично відсутність державної політики в цій сфері. Це значною мірою зумовило виявлення приватної ініціативи, активну участь в організації та діяльності музейної мережі видатних харківських учених. Серед них особливе місце належить А. М. Краснову, Д. І. Багалію, М. Ф. Сумцову, П. Г. Фоміну, П. Д. Мартиновичу, Ф. І. Шміту [16, с. 6].

Так, активну діяльність у музейній сфері вів професор Харківського університету, науковець та колекціонер А. М. Краснов. Він брав участь у створенні етнографічного відділу Харківського художньо-промислового музею. Основою цього відділу стала колекція етнографічних предметів, яку він привіз зі своєї останньої подорожі по Далекому Сходу. А. М. Краснов зробив великий внесок в організацію Етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ). А. М. Краснов радив, які предмети необхідно придбати і де їх можна придбати безплатно. Також

науковець сам визначив початкову суму, необхідну для відкриття музею — 3 500 крб [6, с. 7].

Велике значення для музейництва мала діяльність у цій сфері Дмитра Івановича Багалія. Ім'я Д. І. Багалія, видатного вченого, історика, педагога — нерозривно пов'язане з діяльністю громадських культурно-освітніх установ Харкова кінця XIX — початку XX ст. і, особливо — ХІФТ (1877–1919 рр.). Діяльність Д. І. Багалія в Етнографічному музеї сприяла активізації поповнень музейного фонду. У цей час, завдяки зусиллям Д. І. Багалія, харківські вчені почали формувати колекцію творів І. Ю. Рєпіна, яка стала найбільшою в Україні [9, с. 3].

Постать Дмитра Івановича Багалія (1857–1932), безумовно, є визначальною для історії Харкова XIX — початку XX ст. Будучи відомим діячем науки, Д. І. Багалій у дожовтневий період відіграв значну роль у громадсько-політичному та культурному житті Харкова й України. Так, у різні роки він обіймав посади ректора Харківського університету, харківського міського голови, був членом Державної ради, керував великими просвітницькими установами [13, с. 88].

Безумовно, Д. І. Багалій відіграв велику роль і в розвиткові музейної справи Харкова. Так, він певний час на початку 1900-х рр. обіймав посаду голови комісії, що завідувала Харківським міським художньо-промисловим музеєм. Цей музей було відкрито в 1886 р., проте фонди цього музею, як й інших провінційних зібрань, комплектувалися здебільшого на час їх відкриття, а потім поповнювалися досить повільно [13, с. 89].

Д. І. Багалій на початку XX ст. зміг привернути увагу Академії мистецтв та провідних художників того часу до долі харківського музею. Завдяки його клопотанням до музею надійшло від Академії 8 акварелей та 12 гравюр. Учений установив тісні контакти з найвидатнішими художниками Петербурга та Москви, особливо українського походження, і звернувся до них з проханням подарувати Харківському музею свої картини. Завдяки цьому музей збагатився роботами представників російського образотворчого мистецтва кінця XIX — початку XX ст. До Харківського міського музею безплатно або за зниженими цінами надійшли роботи І. Ю. Рєпіна («Портрет Стасова», «Відійди від мене, сатано»), В. М. Васнецова, В. Д. Полєнова, В. Є. Маковського та ін. [15, с. 112].

Крім того, Д. І. Багалій на початку 1900-х рр. склав план поповнення колекцій Харківського міського музею. На його думку, музей мав складатися з двох відділів — художнього (акварелі, гравюри, масляні картини) та художньо-промислового. Відповідно до цього, художній відділ пропонувався розширювати завдяки картинам нової художньої школи, а також творам місцевих художників, що відображають історію, побут та природу Харківщини. Художньо-промисловий відділ, за цією програмою, мав складатися з систематично розміщених колекцій кращих витворів художньо-промислових виробництв. На жаль, ця програма повністю не була втілена в

життя. Художньо-промисловий відділ так і не створено, проте, на думку Д. І. Багалія, його мав замінити етнографічний відділ [15, с. 113].

Надалі Д. І. Багалій запропонував створити при музеї новий відділ — «Старий Харків». Для організації цього відділу вчений придбав у Свічерського альбом акварелей з видами околиць Харкова та портрети місцевих жителів, що були виконані з натури в 1800 р., а також подарував власну колекцію фотографій видатних харківських діячів [15, с. 113].

За час головування Д. І. Багалія в комісії Харківський міський музей стає великим культурним центром регіонального масштабу. Музей здійснював активну популяризаторську роботу завдяки лекціям та виставкам, що змінювали одна одну і викликали досить великий інтерес харків'ян, їх відвідували представники різних соціальних верств.

Слід зазначити, що Д. І. Багалій відіграв значну роль у створенні ще одного харківського музею — Етнографічного музею ХІФТ. Підчас підготовки до XII Археологічного з'їзду Д. І. Багалій обіймав посаду голови Харківського попереднього комітету з улаштування з'їзду. Так, на засіданні ХІФТ, яке відбулося 27 квітня 1901 р., Д. І. Багалій звернувся до присутніх з пропозицією про заснування по закінченні з'їзду Етнографічного музею. До музею мали надійти матеріали, зібрані попереднім комітетом, і ті, що будуть придбані на жертвування Харківського губернського земства [13, с. 88].

Важливо також відзначити, що у своїй науковій діяльності Д. І. Багалій звертався до історії харківських музеїв. Наприклад, у праці Д. І. Багалія та Д. П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905)» розглядається історія створення колекцій та діяльності місцевих музеїв. Особлива увага приділена міському музею: подається короткий нарис історії відкриття музею, аналіз експонатів, що надійшли до музею за перші 20 років його існування, проектів статуту [1].

Отже, внесок Д. І. Багалія в розвиток музейної справи Харкова є досить великим. Його музейна діяльність була високо відзначена громадськістю. Так, у привітанні Музейної комісії Д. І. Багалію з нагоди 30-річчя наукової і громадської діяльності (1910 р) зазначено: «Находясь во главе Городского художественно-промышленного музея и школы рисования и живописи, Вы всегда относились к этим учреждениям участливо, всегда поддерживая все их хорошие начинания. Мы искренне желаем видеть Вас на этом посту еще многие лета» [13, с. 88].

Важливою є діяльність у цій галузі видатного українського вченого, академіка Миколи Федоровича Сумцова, який своїми теоретичними й практичними розробками зробив великий внесок у розвиток національної музейної школи. Ім'я академіка М. Ф. Сумцова нині добре відоме як в Україні, так і за її межами. Але мало хто знає, що М. Ф. Сумцов — один із перших теоретиків українського музеєзнавства [2, с. 32], почав організовувати на Слобожанщині музеї, поставив їх діяльність на твердий науковий ґрунт [16, с. 7].

Ще в 1900–1902 рр., під час підготовки з'їзду, у М. Ф. Сумцова вперше виникла ідея створення Етнографічного музею. З цією метою вчений розробив спеціальну програму збирання етнографічних матеріалів, запропонував відкрити волосні етнографічні виставки, використовуючи їх як одну з форм збору матеріалу. М. Ф. Сумцов, під час розбудови музею, орієнтуючись на новітній на той час ансамблевий метод побудови музейної експозиції, впровадив чітку й розгорнуту класифікацію музейних зібрань за відділами [18, с. 34].

Саме ця побудова нового культурно-просвітницького закладу була безумовним новаторством, адже на той час в експозиційному будівництві панувало типологічне групування музейних експонатів, через що втрачалась їх естетична та культурна специфіка [2, с. 32].

Тільки восени 1904 р., коли була закінчена перебудова колишнього приміщення Історичного архіву, в одній із його кімнат розмістили частину етнографічних колекцій, а частину так і залишили на тимчасовому складі [8, с. 5]. З цього часу і до 1908 р. М. Ф. Сумцов працював над розбором і систематизацією колекції. Для Етнографічного музею М. Ф. Сумцов особисто зібрав унікальну і єдину в Україні колекцію обрядового печива [18, с. 35].

Таким чином, музейному будівництву відводилося одне з провідних місць у науковому доробку вченого. Його концепція музейної справи базувалася на синтезі найсучасніших на той час наукових теорій та досвіді інших науковців [2, с. 34].

Широку діяльність у музейній справі вів Петро Георгійович Фомін.

П. Г. Фомін — протоієрей Харківської єпархії — віддав кращі роки свого життя вивченню пам'яток місцевої церковної старовини. П. Г. Фомін — відомий знавець українського церковного мистецтва, автор багатьох наукових праць, душа, воля, натхнення якого були спрямовані на відродження Слобожанщини як українського культурного краю.

У 1913 р. зусиллями П. Г. Фоміна, який очолював Харківське єпархіальне церковно-археологічне товариство, було створено Харківський єпархіальний церковно-археологічний музей [10, с. 210]. При першому і єдиному директорові музею П. Г. Фоміну здійснювалася активна робота з облаштування музею, комплектування колекцій, обліку, споряджувалися експедиції для пошуку та збирання церковних пам'яток [5, с. 44].

Як завідувач музею, П. Г. Фомін проводив екскурсії, бесіди з учнями, практичні заняття. З його допомогою складено науковий каталог, який налічував на січень 1917 р. більше тисячі предметів [4, с. 12]. У 30-ті рр., через переслідування влади, П. Г. Фомін втратив парафію. У 1938 р. його заарештували, звинуватили в участі в антирадянській церковній фашистській організації і розстріляли. Лише в 1958 р. П. Г. Фомін був реабілітований.

Ще один відомий учений, мистецтвознавець Федір Іванович Шміт, також у своїй діяльності значне місце відводив музеєзнавчим проблемам. Ф. І. Шміт очолював МКМС, після 1917 р. керував комітетом охорони

пам'яток та мистецтв. Уперше в дореволюційній Росії зусиллями Федора Шміта було започатковано розробку питань загальної історії та теорії музейної справи, охорони пам'яток історії та культури [12, с. 23].

Одним із найстаріших музеїв краєзнавчого профілю на Харківщині є Красноградський краєзнавчий музей, відкритий у 1922 р. Засновником музею був відомий український художник і етнограф П. Д. Мартинович [17; 41].

У 1930 р. в Харкові відбулася виставка — в Музеї Українського мистецтва — де вперше найповніше представлена творчість П. Д. Мартиновича. На ній експонувалося понад 150 творів, зокрема 18 живописних робіт. Виставка організована зусиллями співробітників Музею українського мистецтва [19, с. 62]. Та для музейництва П. Д. Мартинович залишається перш за все організатором Красноградського музею, який розпочав свою діяльність в 1922 р. і на другу половину ХХ ст. в ньому вже були дуже цікаві фонди з різних експонатів, мав цінну картинну галерею, яка на початку ХХ ст. була найбільшою на Харківщині із сільських картинних галерей (майже 2000 тисячі експонатів у фондах). Велику частину фондів склали роботи самого П. Д. Мартиновича [11, с. 3].

Таким чином, розглядаючи проблему, автор дійшов висновку, що приватна ініціатива відігравала важливу роль у формуванні та розвитку музейництва на Харківщині в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. А. М. Краснов, Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, П. Г. Фомін, П. Д. Мартинович, Ф. І. Шміт — видатні українські вчені, науковці, дослідники, етнографи, діяльність яких була нерозривно пов'язана з музейною справою. Завдяки їх діяльності музейна мережа активно розвивалася, створювалися нові музеї, відділи, поповнювалися колекції.

Отже, внесок харківської інтелігенції у створення та подальшу діяльність музейної мережі Харкова був значним. Завдяки зусиллям теоретиків та практиків музейництва була організована більшість музеїв міста. Науковці, вчені, які працювали в царині музейництва, створювали концепції діяльності музеїв, розробляли плани їх подальшого поповнення у різних напрямках та робили все можливе, щоб поставити діяльність музеїв Харкова на достатньо твердий науковий ґрунт.

У зв'язку з написанням статті постали нові наукові завдання — ґрунтовніше та детальніше вивчення музейної діяльності українських учених та дослідження внеску приватної ініціативи в музейну справу регіону в подальший період, а саме — кінець ХХ — початок ХХІ століття.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Багалей Д. И. *История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905)*. — Т. 2. (XIX — н. ХХ) / Д. И. Багалей, Миллер Д. Д. — Х., 1933. — С. 636.
2. Баранов Д. Б. М. Ф. Сумцов і розвиток українського музеєзнавства в першій чверті ХХ ст. / Д. Б. Баранов // Шості Сумцовські читання : зб.

- мат. наук. конф., присвяченої 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди, Харків, 14 квітня 2000 р. — Х., 2000. — С. 32.
3. Бахтіна С. А. До проблеми внеску Харківського єпархіального церковно-археологічного товариства та музею при ньому у вивчення пам'яток церковної старовини на Слобідській Україні (1913–1920 рр.) / С. А. Бахтіна // Наук.-метод. конф. за підсумками науково-творчої роботи за 1995 р. : тези доповідей. — Х., 1996. — С. 60.
  4. Бахтіна С. А. Дослідник церковного мистецтва Слобідської України протоієрей Петро Фомін (1866–1938) / С. А. Бахтіна // Наук.-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія культура : міжнар. наук. конф., присвячена 85-річчю Харківського єпархіального церковно-археологічного музею, Харків, 2–3 червня 1999 р. : зб. наук. ст. — Х., 1999. — С. 12.
  5. Вербицкий А. Харьковский епархиальный церковно-археологический музей / А. Вербицкий // Пастырь и паства : приложение к журналу «Вера и разум». — Х., 1913. — № 13. — С. 44.
  6. Ганзя І. В. Наукова і громадська діяльність А.М.Краснова у Харкові / І. В. Ганзя // Треті Сумцовські читання : матеріали наук. конф., присвяченої 95-річчю XII Археологічного з'їзду, Харків, 18 квітня 1997 р. — Х., 1998. — С. 7–12.
  7. Грузська Л. Роль наукових товариств у розвитку музейництва в Україні з кінця XIX на початку XX ст. / Л. Грузська, Б. Піскова // З історії колекціювання в Україні : тези наук. конф. — Житомир, 1994. — С. 14.
  8. Данилевич В. Е. Этнографический музей Харьковского историко-филологического общества / В. Е. Данилевич. — Х. : Тип. «Печ. дело», 1911. — С. 5.
  9. Денисенко О. Й. Твори І. Ю. Репіна в Харківському художньому музеї. Альбом до 150-річчя з дня народження / О. Й. Денисенко. — Х., 1994. — С. 3.
  10. Загоровский Н. М. Открытие Харьковского епархиального церковно-археологического Общества и Музея при нем 19 мая 1913 г. / Н. М. Загоровский // Вера и разум. — Х., 1913. — № 10. — С. 210.
  11. Красноградский краеведческий музей : путеводитель. — Х., 1986. — С. 3.
  12. Курисько В. И. Музейные традиции Харькова / В. И. Курисько, В. З. Фрадкин // Первые Сумцовские чтения. — Х., 1995. — С. 23–26.
  13. Мартемьянова Н. С. К вопросу о музейной деятельности Д. И. Багалія в конце XIX — нач. XX вв. / Н. С. Мартемьянова // Багаліївські читання в НУА : програма та матеріали. — Х., 1999. — Ч. II. — С. 88.
  14. Об учреждении музея Наро̀доведения : заседание 2 декабря 1896 г. // Журнал Харьковской городской Думы. — 1896. — № 17. — С. 393
  15. Павлова О. Г. Мистецько-культурна діяльність Д. І. Багалія / О. Г. Павлова // Багаліївські читання в НУА: Історія Харківщини у працях і оцінках Д. І. Багалія : програма і матеріали VI Багаліївських читань. — Х. : ХГІ «НУА», 2004. — С. 112–113.
  16. Піскова Б. Роль приватної ініціативи у розвитку українського музейництва кінця XIX початку XX ст. / Б. Піскова // З історії колекціювання в Україні : тези наук. конф. — Житомир, 1994. — С. 6.

17. Приходько О. Красноградський краєзнавчий / О. Приходько // Пам'ятки України. — 1972. — №4. — С. 41.
18. Савченко Г. О. Академік М. Ф. Сумцов — теоретик та практик українського музеєзнавства / Г. О. Савченко // Скарбниці національної культури : тези доп. наук.-практ. конф. з музеєзнавства. — Х., 1995. — С. 34.
19. Фисан Г. Харьковские вернисажи / Г. Фисан. — Х., 2004. — С. 62.

Надійшла до редколегії 11.11.2009 р.

УДК 239.4+130.2

А. Т. ШЕДРІН

ТЕОСОФІЯ ЯК ФЕНОМЕН НЕКЛАСИЧНОЇ РЕЛІГІЙНОСТІ НОВОГО ЧАСУ: (СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ В ОЦІНКАХ СУЧАСНИКІВ)

Розглянуто передумови виникнення і поширення теософії в соціокультурному просторі на межі ХІХ–ХХ ст., її соціальні функції, неорієнтальні засади, футурософські виміри, спіритичні передумови теософії, роль кросскультурних зв'язків у її виникненні.

Ключові слова: соціокультурний простір, теософія, соціальні функції, спіритизм, кросскультурні зв'язки, релігія, православ'я.

Рассмотрены предпосылки возникновения и распространения теософии в социокультурном пространстве на рубеже ХІХ–ХХ вв., ее социальные функции, футурософские измерения, неориентальные основания, спиритические предпосылки теософии, роль кросскультурных связей в ее возникновении.

Ключевые слова: социокультурное пространство, теософия, социальные функции, спиритизм, кросскультурные связи, религия, православие.

The preconditions of occurrence and distribution of theosophy in sociocultural space on a boundary ХІХ–ХХ are considered., its social functions, neoeast of the basis, spirism as the precondition of theosophy, role of cross-cultural communications in its occurrence, it futuroosophy of measurement.

Key words: sociocultural space, space, theosophy, social functions, spirism, cross-cultural communications, religion, Orthodox church.

Актуальність проблеми. Теософія як цілісний соціокультурний феномен формується в другій половині ХІХ ст. і відбиває глибокі та стійкі

тенденції в розвитку культури, що мають як істотні ретропроекції, так і чітко виражену футурософську складову. Протягом ХХ ст. теософія, зберігаючи своє доктринальне «ядро», активно видозмінюється і трансформується в соціокультурному просторі; вона є генетично первинною стосовно антропософії, вчення Живой Етики, Калагії, неотеософії Е. Мулдашева. Її значний вплив на «Розу Світу» Д. Андрєєва не можна не помітити; до її засад звертаються прибічники філософського, окультино-містичного руху «Новий Акрополь» тощо. Тому теософія є важливим об'єктом філософсько-культурологічного, релігійознавчого аналізу.

Джерелами, що висвітлюють теософію як явище культурного життя епохи, є праці О. П. Блаватської (1831–1891), у яких розроблялися філософсько-доктринальні засади нового вчення; з кінця 80-х рр. ХХ ст. вони, здавалося, забуті в попередні 30–70-ті), знову набули значного поширення в пізньому радянському соціокультурному просторі. Значний інтерес викликають роботи сучасників виникнення теософії, у яких вона була піддана гострій (найчастіше особистісно забарвленій) критиці, — В. П. Желіховської, Всев. С. Соловйова (брата Вол. С. Соловйова, що також виявляв критичну налаштованість щодо доктрини Теософського товариства), оприлюднені в часописі Русское обозрение. Серед аналітичних мислячих дослідників теософії слід зазначити М.О. Бердяєва; змістовні й інформативні праці І. Дмитревського, П. Булгакова, К. Істоміна й ін. оприлюднені в журналі Вѣра і Разумъ. Важливим джерелом є праця П. О. Милославського, яка знову повернулася у вітчизняний соціокультурний простір наприкінці 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку з посиленням інтересу до феномену іморталізму в різних, зокрема й теософських, формах [12]. Зазначені джерела складають предметом дослідження статті.

Методологічні засади дослідження складають праці філософів, культурологів, істориків — В. П. Бранського (синергетики як методології дослідження); С. Б. Кримського (закономірності розвитку культури в часі); диякона О. Кураєва (оцінки Православ'я ідей реінкарнації); О. І. Уткіна (особливості модернізації соціокультурного простору Російської імперії); Ю. Хабермаса (характеристика трансформації різних сфер культури в контексті проекту Модерну); дослідження ролі «вторинних» міфів у відтворенні теософії як цілісного соціокультурного феномену другої половини ХІХ ст. [15; 17].

Поширення теософії в соціокультурному просторі на межі ХІХ–ХХ ст. викликало пильний інтерес як сучасників, так і дослідників більш пізнього часу. Експансія теософського вчення, його трансформації, збільшення кількості її прихильників — усе це не могло не викликати реакції сталих соціокультурних систем, що мають розвинуту структуру, до складу яких входять підсистеми з різним ступенем автономності. Однією з цих систем, що має тривалу історію, була традиційно-доктринальна релігія — Православ'я. З цього погляду оцінки теософії сучасниками і, зокрема, на

сторінках відомого богословсько-філософського часопису Вѣра і Разумъ, — важливої інформаційної підсистеми в контексті Православної церкви — становлять значний інтерес і є метою філософсько-культурологічного, релігійнознавчого аналізу статті.

Результати дослідження і їх обговорення. Аналіз теософії як цілісного соціокультурного феномену, специфіка її аналізу на сторінках журналу Вѣра і Разумъ передбачає, відповідно до вимог картезіанської методології, розгляд складових підпроблем: соціокультурних передумов формування і соціальних функцій теософії; її неорієнтальних соціокультурних і спіри-тичних засад; футурософського виміру, в якому виявилися ознаки культури майбутнього; трансформаціям в соціокультурному просторі Модерну.

Протягом Нового часу в розвитку культури виявляються глибокі і драматичні суперечності. Істотною ознакою проекту Модерну, що сформувався у XVIII ст., в епоху Просвітництва, справедливо підкреслював Ю. Хабермас, була раціоналізація, яка покликана регулювати важливі життєві сфери: культурну наступність, виховання, соціальну інтеграцію. Однак у «надвечір'ї» Нового часу почали виявлятися помітні недоліки проекту Модерну, що в його вітчизняному варіанті помітно дали знати про себе вже на початку ХХ ст., — перевага раціональності економічної (і меншою мірою адміністративної) над її іншими видами. Усе це, вважає Ю. Хабермас, не могло не викликати невдоволення достатньо значної частини населення, чия ментальність сформувалася в традиційному суспільстві [14, с. 44].

Виникнення теософії та супутніх неомістичних феноменів було пов'язане з глибокими зрушеннями, змінами взаємного позиціонування могутніх шарів культури «надвечір'я» Нового часу, що, у свою чергу, зазнавали глибоких внутрішніх трансформацій. Їх природу, соціокультурні підстави, спрямованість дозволяє зрозуміти й оцінити концепція протоглобалізації, або «глобалізації І» [15, с.150; 20, с. 73–75]. Прискорене поширення теософії, світоглядних формоутворень, генетично пов'язаних з нею, в умовах «глобалізації І» парадоксальним чином фіксувало зростаючу єдність соціокультурного простору Модерну.¹ Але одночасно «глобалізація І» віддзеркалила істотні недоліки соціокультурного «проекту Модерну»; комунікативна ситуація епохи сприяла поширенню ірраціоналізму, підйому окультивно-містичної «хвилі», яка ледь не поглинула гуманістичну просвітницьку традицію, сприяла зростанню сил, які власне і згорнули «глобалізацію І». Символічним є й те, що теософські ідеї були запозичені до концепції «Світового льоду», яка до 1942 р. входила до ідеологічних засад Третього рейху [15, с. 215–216].

¹ «Глобалізація І» є ситуацією — аналогом глобалізації й інтернаціоналізації соціокультурного простору останніх десятиліть ХХ ст., пов'язаною з ними ірраціоналізацією культури. Вона виникає на межі ХІХ–ХХ ст., одним з її світоглядних репрезентацій були не тільки теософія і спіризм, але і загальне позбавлення креативності в релігійній сфері; про це свідчило виникнення не тільки численних течій «пізнього» протестантизму, але і синкретичного релігійного плину бахаї, що реально претендує на статус нової світової релігії.

Реалізація проекту Модерну, становлення індустріальної цивілізації у вітчизняному соціокультурному просторі зазнавали труднощів, що вже в другій половині XIX ст. ставали нездоланими. Уже при житті Петра I «дві Росії дивилися одна на одну: з одного боку, Ф. Прокопович, А. Д. Кантемир, В. К. Тредіаковський, потім М. В. Ломоносов, з іншого боку — загублена в лісах і полях Русь» [13, с. 112]. У другій половині підсумком петровської модернізації була ситуація, при якій «дві верстви ставали двома різними народами» [13, с. 178]. Тому проект Модерну піддавався подвійному тиску — «знизу», від мільйонів «неосвічених селян, що живуть примітивним життям, байдужих до нагальних проблем сучасності» [13, с. 211], а з іншого боку — еліти, що втратила в умовах глибокої соціокультурної трансформації традиційні ціннісні, світоглядні орієнтації.

У процесі сайєнтифікації масової свідомості суспільства, що була органічною складовою частиною проекту Модерну, виникають «рубінні» світоглядні форми між непослідовним природничо-науковим матеріалізмом, наукою, вульгарно-матеріалістичною, ідеалістичною (спіритуалістичною) філософією, з одного боку, і релігією в традиційних і нетрадиційних проявах — з іншого [19, с. 57–61; 17, с. 161–178]. Та загальна «втома від розуму», що виявилася як певний умонастрій кінця XIX — поч. XX ст., набула свого вираження в спіритизмі, а також пізніше й у теософії (а потім і антропософії), які стали помітними явищами масової культури і викликають жваві дискусії в нашому сьогоденні [9].

Інтерес до теософії був зумовлений та іншими глибинними процесами, що відбуваються в європейській культурі на межі століть і епох. Теософія, відзначав М. О. Бердяєв, — єдиний міст, по якому сучасники «можуть ... перейти до духовного життя, можуть піти від бездушного і безглузкого життя сучасного світу» [1, с. 111]. Теософія претендувала на роль своєрідного інструменту, здатного вирішити проблему відчуження, угамувати «танталові муки» спілкування індивідів, «заточених» волею історії, долі серед собі подібних і одночасно приречених на самотність.

Відвертішою щодо соціальної ролі теософії, причини її виникнення і завдання, котрі ставило перед собою це вчення, була одна з послідовниць О. П. Блаватської, В. П. Желіховська; вона прямо ставила в заслугу фундаторці теософії її здатність «породити в наше безвірне, практичне століття такий могутній, антиматеріалістичний рух» [6, с. 243]. Теософія стала проявом тих кризових явищ у сучасній культурі, що будуть пізніше визначені О. Шпенглером як «надвечір'я Європи».

У виникненні теософії як цілісного соціокультурного феномену важливу роль відіграв неоорієнталізм [15, с. 4–12; 18, с. 251–258]. «Хвилі» захоплення східною культурою періодично спостерігалися в історії Європи. У Новий час підіймається чергова така «хвиля», «гребінь» якої доводиться на межу XIX–XX ст. «Коли занудьгувала спустошена душа європейської людини і відчула духовний голод, — відзначав М. О. Бердяєв, — вона стала

чекати світла зі Сходу... Погляди тих, хто шукав духовного життя, зверталися до древньої колиски священної мудрості, до Індії» [1, с. 116].

Тенденцію захоплення східними віруваннями і культурами відзначали автори журналу *Въра і Разумь*. «...З дуже недавнього часу виявився особливо жвавий інтерес до філософського життя Індії, — відзначав П. Булгаков. — Вивчення буддизму, що розпочалося ще з легкої руки Шопенгауера, ... з часом поширилося... і на інші країни. Європейці зацікавилися не тільки релігійною системою Індії — буддизмом, але думка європейця була захоплена ще більше ... проявами суто філософської думки Індії», особливо такими, як системи Веданта, Санкх'я, Йога тощо [2, с. 410]. Під впливом нового орієнталізму еволюціонували і спиритизм, і більш пізня антропософія, і Жива Етика, і девіантні форми наукового знання (альтернативна наука) межі ХІХ–ХХ ст.

Однак у становленні теософії роль неоорієнтальної «складової» була особливо великою. За твердженням самої О. П. Блаватської, вона протягом семи років вивчала «таємну мудрість» гімалайських махатм, щоб передати її всім людям. У 1877 р. у Бостоні вийшла друком її книга «Викрита Ізіда», де «дійсна теософія» розглядається як таємна внутрішня сутність релігійних і філософських систем Стародавності. Для широких соціальних верств, порушених суперечливими і непослідовними процесами секуляризації, особливо привабливим було те, що О. П. Блаватська не визнавала християнського вчення про вічний осуд, пропонуючи замість нього дві ідеї, запозичені з деяких східних релігій, — про карму і перевтілення.² Ці ідеї привертали увагу й авторів журналу *Въра і Разумь*, — насамперед тому, що і за захопленням ними, і за їхньою критикою перебували нові культурні реалії, пов'язані зі зміною характеру релігійної кративності в нову епоху.

Спиритичні передумови теософії. Важлива соціокультурна передумова формування теософії як цілісного соціокультурного феномену пов'язана зі спиритизмом. «Спиритична пошесть», «духобачення» і «духоспілкування», що виникла в США, з другої половини ХІХ ст. охоплює і Старий Світ. «Спиритичну школу» пройшли численні творці теософського вчення, серед яких була й О. П. Блаватська.³ Відповідно до спогадів В. П. Желіховської, сама фундатор теософії починала як сильний медіум, хоча «пізніше запекло

² Ідея знаходила прихильників і у вітчизняному соціокультурному просторі. Серед них був і П. А. Милославський (? — 1884). Його праця «Дослідження про мандри і переселення душ» привертає увагу і входить у парадоксографічний сектор культури постмодерну [12, с. 14–181].

³ «Спиритичний етап» у розвитку свого світогляду пройшов також і найвидатніший езотерик ХХ ст. Рене Генон (1886–1951) — французький мислитель, дослідник так званої сакральної традиції та її різних версій. Однак Р. Генон не зупинився і на теософії, вона, як і спиритизм, залишилася віхою на шляху до концепції «інтегрального традиціоналізму», що трактує окремі елементи інтелектуальної традиції людства як особливу Традицію; остання постає як єдина й абсолютна охоронниця Божественної Мудрості, Істини, Софії. Цей рух аналізується в працях «Теософія, історія однієї псевдорелігії» (1921), «Омани спиритів» (1923).

заперечувала це; протягом свого перебування на початку сімдесятих років (XIX ст. — Прим. А. Ш.) в Америці, — батьківщині переважно всіх медіумічних явищ, — вона переконалася, що спиритизм — заняття шкідливе, часто дуже небезпечне, завжди марне, а що медіуми — найнікчемніші і найжальгідніші знаряддя у владі не завжди чистих сил природи» [5, с. 250–251]. Крім того, вже в «надвечір'ї» Нового часу починав діяти своєрідний механізм «внутрішньовидової конкуренції» нетрадиційних вірувань і культів, характерний для епохи Модерну і постмодерну.

Підкреслюючи силу впливу цього феномену на масову свідомість, у якому вбачалося щось «гіпнотизуюче, містичне, інтригуюче», священник І. Дмитревський відзначав стійку суперечливість його оцінок. «З ім'ям спиритизму пов'язуються звичайно безліч будь-яких бувальщин і небилиць і на адресу якого поширюють строкаті визначення від «вищого небесного одкровення» до «шарлатанства» включно» [5, с. 778]. З точки зору традиційно-доктринальної релігійності перша із зазначених позицій була неприйнятною, а друга досить переконливо розвінчувала спиритизм як одне з численних марновіств Нового часу і суперника традиційної релігії. Вона стала методологічною підставою і для оцінок теософії.

Футурософський вимір теософії. У теософії як феномені культури проглядали ознаки майбутнього; виникнувши як відображення кризи європейської культури, теософія в різних модифікаціях була затребуваною на всіх його наступних етапах. Соціокультурна криза — це завжди деконструкція сформованих культурних форм, стійких картин світу, що склалася, практик світоперетворюючої діяльності людства й окремих соціальних спільнот. Деконструкція супроводжується наростаючою еклектикою в культуротворчості, коли з виникаючої «суспензії» виникають, майже за Емпедоклом, форми-химери, у яких поєднується принципово непоєднане в інші епохи.

У вивченні теософії як специфічної форми культури плідним є застосування синергетичної методології, оскільки ці форми «постпросвітницької» релігійності, супутні їм світоглядні форми розширено відтворюються й еволюціонують в умовах «хаосу-соціуму» [15, с. 34–35]. Синергетична концепція хаосу ґрунтується на тому, що розвиток — закономірна зміна порядку і хаосу, яка має творчу здатність народжувати новий порядок [2, с. 118]. З погляду синергетичного підходу, теософія була класичною дисипативною структурою, що існує і відтворюється за умови постійного обміну із середовищем, — у цьому разі соціокультурним (його комунікативними складовими, парадоксографією, станом світоглядної свідомості тощо.). Завдяки такому обміну вона підтримує свою впорядкованість (низьку ентропію), яка призводить до посилення безладдя в зовнішньому середовищі (соціокультурному просторі, куди «скидається» надлишкова ентропія).

Яскраво виражений еклектизм, на який звертали увагу сучасники, був притаманний не тільки спиритизму, але і теософії. Розкриваючи зміст

доктрини Теософського товариства, М. Глибоковський вважав її «...хаосом поглядів, де ми зустрінемо і пам'ятки східної древньої літератури, і гарячу апологію астрології, й імена гностиків Єгиптян, Шекспіра, алхіміків, навіженого мрійника Сведенборга, Гартмана, Зороастра, Бісмарка, грецьких філософів на кшталт Емпедокла та ін.» [4, с. 572–573]. Пізніше на цю обставину звернув увагу і Н. А. Бердяєв [1, с. 111].

У новій культурі, що пришвидшеними темпами відбудовується з допомогою засобів масової комунікації в епоху Модерну, а потім і постмодерну, елементи різної світоглядної природи не складаються в цілісну структуру; однак вони мають досить помітну «силу зчеплення». Саме ця сила додає стійкості новим соціокультурним утворенням, а притаманна їм еkleктичність, строкатість, сполучення, здавалося б, непомітних ідей відповідає характеру нової, «мозаїчної культури» (одночасно ускладнюючи їх філософсько-світоглядний аналіз), яка змінювала класичну. Тут виявилася закономірність культуротворчого процесу, відзначеного С. Б. Кримським. «У цивілізаційному процесі явища, що виявилися на первісних його фазах, — справедливо підкреслює він, — відтворені на найвіддаленіших від першооснов історичних дистанціях у виді форм знаменування майбутнього» [8, с. 37]. Формування теософії наочно окреслило початок цього переходу; теософія була значно ближчою до «мозаїчної», або «кліпової», культури постмодерну, аніж до класичної культури епохи Просвітництва з чітко вираженою ієрархією пріоритетів і цінностей [17, с.170–171]. Впевнена хода теософії була свідченням перегляду просвітницьких ідеалів і передвістям майбутніх соціальних потрясінь.

Виникнення теософії як цілісного соціокультурного феномену було важливою віхою на шляху еволюції позадокринальної релігійності, яка була постійним супутником, опозиційною «тінню» традиційно-докринальної релігійності. Аналіз теософії як феномену культури «надвечір'я» Нового часу, здійснений сучасниками, впевнено виявляв її кризовий стан. Теософія виникла як еkleктичний феномен, на перетині різних сталих форм культури і крос-культурних зв'язків Заходу і Сходу. Важливим осередком аналізу теософії, її місця в культурі стають публікації на сторінках журналу В'єра і Розум. Теоретичні здобутки авторів цього видання не втратили своєї актуальності і щодо розвитку християнсько-православної теологічної думки початку ХХІ ст. У цьому переконує значне поширення доктрин, споріднених цим ученням, у глобалізованому соціокультурному просторі. Філософсько-світоглядний, культурологічний аналіз теософії, його методологічні засади і висновки мають значення і для аналізу інших супутніх світоглядних формоутворень, зокрема антропософії, багатьох явищ, що спостерігаються в сучасному як вітчизняному, так і глобалізованому соціокультурному просторі. Сучасні зусилля в цьому напрямі мають враховувати роботу, вже пророблену нашими попередниками.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бердяев Н. А. Теософия и антропософия в России / Н. А. Бердяев // Н. А. Бердяев о русской философии. Ч. 2. — Свердловск, 1991. — С. 109–127.
2. Бранский В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В. П. Бранский // *Общественные науки и современность*. — 1999. — № 6. — С. 117–127.
3. Булгаков П. Философия иогизма [Текст] / П. Булгаков // *Вѣра и Разумъ*. — 1914. — № 21. — С. 410–418.
4. Глубоковский Н. Теософическое общество и современная теософия / Н. Глубоковский // *Вѣра и Разумъ*. — 1886. — № 8. — С. 555–274.
5. Дмитриевский И. Спиритизм (Область исследования вопроса с точек зрения: естественнонаучной, исторической, философской и христианской) / И. Дмитриевский // *Вѣра и Разумъ*. — 1910. — № 12. — С. 778–788.
6. Желиховская В. П. Елена Петровна Блаватская (Биографический очерк) / В. П. Желиховская // *Русское обозрение*. Т. VI. — 1891. — Ноябрь. — С. 242–294; Декабрь — С. 576–621.
7. И-нь [Истомин?] К. Буддизм и христианство // *Вѣра и Разумъ*. — 1888. — № 20. — С. 513–536.
8. Крымский С. Б. Метаисторические ракурсы философии истории / С. Б. Крымский // *Вопр. философии*. — 2001. — № 6. — С. 32–41.
9. Кураев А., диакон. Раннее христианство и переселение душ / диакон А. Кураев. — М.: Гнозис, 1997. — 127 с.
10. Соловьёв Всев. Современная жрица Изиды. Моё знакомство с Е. П. Блаватской [Текст] / Всев. Соловьёв // *Русский вестник*. — 1892. — № 5–9.
11. Соловьёв Всев. Что такое «доктрина теософического общества»? / Всев. Соловьёв // *Вопр. философии и психологии*. — 1893. — Кн. 18. — С. 41–68.
12. Тайна смерти: Сборник произведений о странствиях, переселении и перевоплощении человеческой души. — Х.: Фортуна-пресс; Оригинал, 1996. — 606 с.: ил. — (Серия: «Гайны»).
13. Уткин А. И. Россия и Запад: история цивилизаций / А. И. Уткин. — М.: «Гардафика», 2000. — 574 с.
14. Хабермас Ю. Модерн — незавершенный проект / Ю. Хабермас // *Вопр. философии*. — 1992. — № 4. — С. 40–51.
15. Щедрін А. Т. «Вторинна» міфотворчість як соціокультурний феномен: (проблеми релігійно-культурологічного аналізу) : монографія / А. Т. Щедрін ; Харк. держ. акад. культури. — Х.: ХДАК, 2007. — 430 с.
16. Щедрін А. Т. «Вторинна» міфотворчість як феномен постмодерної релігійності: (неорієнтальна складова) / А. Т. Щедрін // *Культура України : зб. наук. пр.*, 2007. — Вип. 19. — С. 4–12.
17. Щедрін А. Т. Неомистицизм нового времени как социокультурный феномен (Философско-культурологический анализ на страницах журнала «Вѣра и Разумъ») / А. Т. Щедрін // *Вѣра и Разумъ*. — Х. — 2000. — № 2. — С. 161–178.
18. Щедрін А. Т. Неорієнтальна складова «вторинної» міфотворчості як феномену постмодерної релігійності / А. Т. Щедрін // *Історія релігій*

- в Україні. Науковий щорічник 2007 рік. Кн. II. — Львів: «Логос», 2007. — С. 251–258.
19. Щедрин А. Т. Проблемы отношений науки и религии на исходе нового времени [Текст] / А.Т.Щедрин // Віра і Розум . — Х. — 2000. — №1. — С. 57–61.
20. Щедрин А. Т. Спiритизм як феномен «нової» релiгiйностi (розвиток, соціокультурні трансформації) / А. Т. Щедрін // Культура України : збю наук. пр., 2005. — Вип. 16. — С. 70–96.

Надійшла до редколегії 17.12.2009 р.

УДК 930.1:631.11(477) "1922/1930"

В. В. КАЛІНІЧЕНКО

ЗЕМЕЛЬНА ГРОМАДА В УКРАЇНСЬКОМУ ДОКОЛГОСПНОМУ СЕЛІ (1922–1930 РР.): ПОВНОВАЖЕННЯ, ОБОВ'ЯЗКИ ТА СТРУКТУРА ВЛАДИ

Вивчено структуру, повноваження та обов'язки земельної громади, порядку обрання її керівних органів, функціонування адміністративного апарату, прав та обов'язків членів цього поземельного інституту в українському доколгоспному селі.

Ключові слова: селяни, земельна громада, влада.

Изучены структура, полномочия и обязанности земельного общества, порядок избрания его руководящих органов и функционирования административного аппарата, прав и обязанностей членов этого поземельного института в украинской доколхозной деревне.

Ключевые слова: крестьяне, земельное общество, власть.

Article is devoted studying of structure, powers and duties of a ground society, an order of election of its directing bodies and functioning of administrative apparatus, the rights and duties of members of this land institute in Ukrainian dokolkhoznoy to village.

Key words: peasants, a ground society, the power.

Земельна громада — поземельно-господарське об'єднання селян УСРР в доколгоспному селі засновувалося в УСРР згідно із Земельним Кодексом 1922 р. [6, ст. 10], охоплювало всі селянські господарства республіки. Земельна громада була організацією, що мала великі потенційні можливості для розвитку сільського господарства — у ній поєднувалися особисті та суспільні потреби селян, економічної необхідності в суцільній колективізації селянських господарств не було. Однак цей важливий поземельний інститут не мав належного висвітлення в історіографії [7]. Узагалі

більшість сучасних істориків-аграрників земельну громаду помилково ототожнюють з дореволюційною селянською общиною і вважають її чимось архаїчним, безмежно відсталим і не вартим уваги [8, с. 141]. Всебічне дослідження земельної громади необхідно розпочати з висвітлення її юридичного статусу, прав та обов'язків.

Земельна громада генетично походить із сільської громади, що діяла в дореволюційному українському селі. Але юридичне оформлення земельна громада дістала по Земельному Кодексу УСРР 1922 р. [6, ст. 10]

Держава поклала на земельну громаду такі функції: проводити зрівняльний (однаковий для всіх) розподіл землі в об'єднаннях з общинною формою землекористування; охороняти стійкість землекористування окремих дворів у громаді; стежити за належним використанням землі; не допускати випадків незаконного здавання землі в оренду або фактів відкритого і прихованого продажу землі; встановлювати правильний порядок користування угіддями спільного використання; клопотати про проведення в об'єднанні землеустрою; вживати заходів до збереження єдності двору; організовувати і втілювати заходи з меліорації і культивуації непридатних для сільського господарства земель, заліснювати піски та яри, облаштовувати ставки, осушувати болота та мочарі; організовувати розпорядок і час випасу худоби на громадському вигоні й регулювати використання толоки; встановлювати й змінювати сівозміну при землевлаштуванні об'єднання; стежити за дотриманням окремими громадянами чистоти посіву в односортних масивах; організовувати боротьбу з бур'янами і шкідниками сільського господарства; сприяти поширенню агрономічних, ветеринарних, зоотехнічних знань серед селян; організовувати злучні пункти та стежити за доцільним використанням громадських племінних тварин; організовувати громадське використання млинів, крупорушок, олійниць, прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту, всього того, що необхідно в повсякденному господарюванні селянина і яке складно або й неможливо набути одному господарству; стежити за порядком у громадських лісах і організовувати правильне використання лісу [10. — Ф. 27. — Оп. 7. — Спр. 14. — Арк. 3–6.].

Таким чином, коло обов'язків громади охоплювало питання землекористування, землеустрою, меліорації, лісового господарства, агрономічних і зоотехнічних заходів, переробки продуктів сільського господарства тощо. Щоб змусити окремі недбайливі двори дотримувати встановлених розпорядків, громада отримала право запроваджувати обов'язкові правила для своїх членів [1, с. 22].

Земельна громада, як об'єднання селянських господарств, повинна була мати орган, що виявляв її волю, керував її справами. Таким органом були загальні збори (сход) повноправних її членів [6, ст. 51]. Але неможливо було щодня скликати загальні збори, й не могли збори, що склалися з багатьох осіб, розглядати й вирішувати всі поточні питання. Тому загальні

збори для щоденної роботи, вирішення поточних питань обирали уповноважених, якщо громада була невелика, якщо громада була велика — правління. Для контролю за роботою уповноважених (правління) обиралася ревізійна комісія. У земельних громадах, що збігалися у своїх межах з територією сільради, обов'язки, які покладалися на виборні органи земельної громади, виконувала сільська рада [6, ст. 50, 51]. Але правління та уповноважені земельної громади, а також і сільська рада мали право виступати перед державними й іншими установами і приватними особами від імені земельної громади тільки в тому разі, коли мали на це відповідне доручення від загальних зборів (сходу) громади. Без такого доручення (особливої постанови загальних зборів) дії уповноважених, правління або сільради, як органу управління земельної громади, вважалися недійсними, а отже, не обов'язковими для земельної громади [2, с. 60]. Таким чином, згідно із Земельним Кодексом загальні збори (сход) земельної громади — найвищий орган влади у земельній громаді. У загальних зборах або на сході мали право брати участь всі землекористувачі, як чоловіки, так і жінки, які досягли вісімнадцятирічного віку і були членами цієї громади [6, ст. 53].

Загальні збори (сход) вирішували всі питання земельної громади, а саме: встановлювали і змінювали порядок користування різними угіддями в громаді; приймали статут громади й, у разі необхідності, вносили до нього зміни і доповнення; вирішували клопотання про зарахування в громаду нових землекористувачів зі сторони або про вхід із громади з землею; приймали постанову про землеустрій, перехід на широкі смуги, відрубів і хутори, про розподіл землі між членами громади тощо; проводили земельні переділи і розверстки згідно зі встановленим порядком користування землею; при незможності користуватися землею вирішували питання про спільну сівозміну, випас худоби тощо; розпоряджалися угіддями спільного користування та вільними земельними ділянками; вибирали уповноважених і встановлювали порядок контролю над ними [6, ст. 52].

Загальні збори (сход) вважалися законними, якщо на них були присутні домогосподарі або представники не менше половини дворів громади. По справах, що стосувалися встановлення або зміни порядку землекористування, загальні збори вважалися законними, коли на них були присутні представники не менше двох третин дворів і не менше половини всіх повноправних членів громади. Інші справи вирішувалися простою більшістю голосів. Кожний учасник зборів (сходу) мав тільки один голос [6, ст. 56].

При вирішенні земельних справ загальні збори, інші органи земельної громади мали керуватися Земельним Кодексом та іншими діючими законами владі, а також прийнятим статутом, ухвалами (приговорами) громади та місцевими звичаями, якщо вони не суперечили закону. Нагляд за діяльністю громади за законом покладено на райвиконком [6, ст. 56].

Загальні збори земельної громади скликали, зазвичай, у неробочий час, здебільшого в неділю. Скликанням займалися уповноважені або члени

правління. Про час та місце загальних зборів, а також питання, що розглядалися на цих зборах, членів громади повідомляли завчасно.

Ми методом вибірки відібрали дані про організацію та діяльність 55 земельних громад за 1923–1929 рр. Їхня діяльність зафіксована в 501 протоколі загальних зборів цих поземельних організацій. Згідно з опрацьованими протоколами, на цих зборах (сходах) було розглянуто 1705 різних питань життя земельної громади. Аналіз цих питань засвідчує весь спектр організаційної діяльності земельних громад. Зокрема, про прийняття статуту земельної громади йшлося в 38 випадках; про склад (членство) в земельній громаді, затвердження подвірно-посімейних списків — у 21 випадку; про вибори правління земельної громади та звіти про їх роботу — у 33 випадках; про вибори уповноважених земельної громади — у 91 випадку; про вибори ревізійної комісії земельної громади та звіти про їх роботу — у 24 випадках; про призначення секретарів, правління громади, найм пастухів, об'їждчиків, польових, лугових, лісових сторожів, землемірів, сторожів гамазеїв, десятників, стохатників, пожежних старост, скарбників — у 91 випадку; про збір коштів на громадські потреби (за роботу уповноважених, лісників, пастухів, сторожів, скарбників та інших, на землеустрій, на ремонт або будівництво колодязів, мостів, доріг, шкіл, лікнепів, фельдшерських пунктів, пошти, сільради, на лісовий устрій, на пожежне обладнання, на закупку посівного матеріалу тощо) — у 94 випадках; про земельні питання (облік та розподіл землі, відрізка земельних лишків, землеустрій, відвід садиб, розподіл сінокосів, використання толоки тощо) — у 284 випадках; про лісове питання (відвід лісу громаді, облік лісу, лісоустрій, правила рубки в громадському лісі, надання в оренду лісових полян, сінокос в лісі, вивезення дубів з громадського лісу, недільник лісу, охорону лісу, боротьбу з незаконними порубками лісу, збір хмизу, прочистку лісу і боротьбу з лісовими шкідниками тощо) — у 84 випадках; про утримання худоби (громадських бугаїв, жеребців, кнурів), правила випасу худоби на вигоні, толоці, в лісі, заборону випасу худоби на озимих посівах і сіножатях тощо — у 48 випадках; про питання агрокультури (виконання агромінімуму, визначення часу оранки толоки, проведення весняної посівної кампанії, організацію сільськогосподарської виставки, посів однолітніх трав на толоці, організацію зерноочисних пунктів тощо) — у 63 випадках; про меліоративні роботи (боротьбу з ерозією землі, посадку на непридатних для сільського господарства землях сосни, шельюги тощо) — у 26 випадках; про громадські роботи (ремонт або будівництво доріг, мостів, гатей, колодязів, гамазеїв, шкіл, фельдшерських пунктів, скотомогильників тощо) — у 202 випадках; про різні поточні справи — у 606 випадках. До вибірки ввійшли протоколи загальних зборів: Введенської земельної громади, Зеленоколодязянської земельної громади, Веселої земельної громади Чугуївського району Харківської округи; Новоземельної громади, Середівської земельної громади, Верхньоорільської земельної громади, Лісовинської та Ганебної земельних громад, Першої, Другої, Третьої, Новосвітської та Красної

земельних громад Олексіївського району Харківської округи; Правої Липецької земельної громади, Лівой Липецької земельної громади, Червоноланівської (п'ятої) Липецької земельної громади, Олексіївської земельної громади, Соломахівської земельної громади, Плосківської земельної громади, Великопроходівської земельної громади, Маманово-Серебряківської земельної громади, Черняхівської земельної громади, Земельного об'єднання 50-ти домогосподарів, Карпенківської земельної громади Липецького району Харківської округи; Дементіївської земельної громади Дергачівського району Харківської округи; Базаїївської земельної громади Печенізького району Харківської округи; Вишівської земельної громади, Зміївської земельної громади, Задонецької і Гайдарівської земельних громад, Костантинівської земельної громади, Борівської земельної громади, Диптанівської земельної громади, Соколівської земельної громади Зміївського району Харківської округи; Малописарівської земельної громади, Лемещанської земельної громади Сіннянського району Харківської округи; Третьої та Шостої земельних громад Довжанської сільради Золочівського району Харківської округи; Валківської земельної громади Валківської сільради і району Харківської округи; Чапельської земельної громади Савинського району Ізюмської округи; Іванівської земельної громади Лемківської сільради Ізюмської округи; Базарянської земельної громади Барвінківського району Ізюмської округи; Григорівської, Африканівської та Новопетрівської земельних громад Барвінківського району Ізюмської округи; Красної земельної громади Старобільської округи; Білої земельної громади Новосвітловського району Старобільської округи; Троїцької земельної громади Малокозаківської сільради Старобільської округи; Красноярської земельної громади Старобільської округи; Кашино-Вишневецької земельної громади Луганської округи.

Як типовий приклад робіт загальних зборів громади можна навести роботу Константинопільської земельної громади Зміївського району Харківської округи. Її протоколи добре збереглися за 1927–1929 рр. Це була звичайна земельна громада, яка налічувала у своєму складі 334 двори. Виявлялося, що сход цієї громади вирішував у 1927 р. такі питання про: найм сторожів для охорони луку, лісу, посівів; вибори уповноважених по земельних справах; випас худоби в лісі; ремонт греблі, мостів, колодязів, клубу, кладовища; організацію споживчого кооперативного товариства; пожежну валку; землеустрій; порядок проведення громадських робіт; чергування нічних сторожів; наділення громадян городами; розподіл сінокосів; меліорацію луку; правила використання лісу і боротьбу зі савільними порубками в лісі; прийняття нових членів у громаду; прийняття статуту земельної громади; вибори правління земгромади; звіт ревізійної комісії земельної громади; доповідь уповноваженого земельної громади про виконану роботу; оплату праці сторожів і членів правління громади; землеустрій; про розподіл палива (хмизу) між нужденними. У 1928 р. сход цієї земельної громади вирішував питання про: розподіл сіножатей поміж

дворами; кредитування членів громади для осінньої посівної кампанії; затвердження протоколів правління земельної громади; різні поточні справи (встановлення норми городніх дільниць, організацію виселків при землеустрої громади, наділення садибами та ін.), посівну кампанію, плату за землеустрій, відвід виселків, відвід землі для колективу, відвід землі під нові польові дороги, хлібозаготівлі, вибори уповноважених сільськогосподарської кооперації; другу державну позику індустріалізації; сільськогосподарський податок; розподіл сінокошу (отави); остаточне затвердження проекту землеустрою громади; заготівлю палива для громадян; самооподаткування; кредити на землеустрій; розподіл землі під конопланник; розподіл непридатних для посівів земель; розподіл сіножатей; охорону межових знаків; виділення сінокошу для громадського бугая; виділ дворів на виселки Реп'яхівку, Красне, Старосілля; дорізку землі до норми садибного місця; оголошення і затвердження списку земельних груп під час проведення землеустрою; заходи підвищення врожайності сільськогосподарських культур. У 1929 р. загальні збори громади вирішували питання щодо весняної посівної кампанії; хлібозаготівлі; довиборів членів земельного правління; виборів агроуповноважених (по сотнях); закладки масиву чистосортного ячменя; організації прокатного пункту; передачі трактора «Фордзон» від земельної громади в артіль «Хлібороб»; нового єдиного сільськогосподарського податку на 1929 р. і 1930 р. [5. — Ф. Р-3772. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1–89]

Правління або уповноважених громади обирали на один рік, і вони були представниками земгромади в усіх її відносинах з державними установами, громадськими організаціями й приватними особами [9, ст. 42–49].

Кількість уповноважених не регламентували, все залежало від загальних зборів і кола обов'язків. В обстежених у 1927 р. земельних громадах Харківської округи кількість уповноважених складала в окремій громаді 1–5 осіб, а пересічно: 1-2 особи [5. — Ф. Р-845. — Оп. 1. — Спр. 475. — Арк. 75–100].

Серед обов'язків уповноважених по земельних справах або правління: виконання ухвал загальних зборів громади і нагляд за виконанням ухвал сходу членами громади; складання прибутково-видаткових кошторисів громади і витрата коштів згідно з кошторисами, затвердженими загальними зборами; нагляд за раціональним використанням землі; зокрема, щоб не здавали землю в оренду з порушенням закону; ознайомлення загальних зборів про виявлені порушення; нагляд за громадськими будівлями; за дотриманням правил членами громади, в яких перебувала на утриманні громадська худоба, встановлених сходом умов і правил годівлі та використання цієї худоби; за проведенням заходів по боротьбі з епізоотіями і за жививанням заходів щодо запобігання захворюванням худоби; укладання від імені громади угод на позики, купівлю та продаж майна; подання загальним зборам звітів про свою діяльність. Уповноваженим по земельних справах

або правлінню надавалось право вирішувати суперечки щодо землекористування окремих дворів громади, подавати від імені громади позови до суду і відповідати у суді по позовах проти громади [5. — Ф. Р-1934 — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 14; Ф. Р-1963. — Оп. 2. — Спр. 26. — Арк. 10–11].

Як приклад роботи правління земельної громади можна навести на діяльність правління Велико-Проходянської земельної громади Липецького району Харківської округи. У 1927/28 господарському році вона вирішувала такі питання: 14 грудня 1927 р. — про проведення меліорації боліт та заболочених луків, про виплату боргу сільбанку, розміщення облігацій індустріалізації серед громадян; 17 січня 1928 р. — про обстеження лісів громади; 5 березня 1928 р. розглядали питання про кошти для проведення землеустрою в громаді, найм луків в урочищі Харків колишнього Суслова, заяви громадян про наділення їх садибними ділянками; 22 травня 1928 р. — про перевірку садибних ділянок; 19 серпня 1928 р. вирішували питання про розподіл хмизового лісу між членами громади, проведення землеустрою, ремонт дороги, заяви громадян про наділення землею, самозахват садибною землею Г.А. Нікуліної громадянином І.К. Скоромним, влаштування прогону для худоби, виплату винагороди громадянину В.Ф. Овчинникову за косовицю трави для потреб коней правління громади, про обмін садибами; 21 жовтня 1928 р. слухали питання про результати обміну землі в громаді, розбір заяв громадян [5. — Ф. Р-1850. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 1–45].

Коли в земельній громаді було кілька уповноважених, кожен із них мав свої напрями роботи: один зосереджував увагу на розподілі землі, інший стежив за лісовим господарством громади, в обов'язки третього входило ведення судово-земельних справ тощо [4. — Ф. Р-5631. — Оп. 1. — Спр. 591. — Арк. 1; 5. — Ф. Р-1788. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 33]. На випадок хвороби, тимчасової відсутності, залишення посади або смерті уповноваженого чи члена правління загальні збори негайно вибирали з-поміж повноправних членів громади інших на цю посаду [5. — Ф. Р-850. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 58]. Уповноважені по земельних справах або члени правління мусили виконувати свою роботу відповідно до ухвал сходу. У випадку, коли загальні збори дійшли висновку, що уповноважений чи член правління скоїв протиправний вчинок або доведена його бездіяльність, завдавши такими діями шкоди громаді, така особа негайно звільнялася з посади, котру обіймала [4. — Ф. Р-5631. — Оп. 1. — Спр. 591. — Арк. 37].

Уповноважених, які представляли виконавчий орган земельної громади, слід відрізнити від тих осіб, котрим земельна громада надавала повноваження для виконання окремого доручення. Так, наприклад, на уповноваженого по землевпорядкуванню покладалося безпосереднє проведення всіх справ по землеустрою. Коло їхніх повноважень визначалось спеціальною ухвалою загальних зборів. Як типову можна навести ухвалу сходу Черкасько-Тишківської земельної громади Липецького району Харківської округи від 13 травня 1923 р. Обравши Ф. І. Сотникова, С. С. Зуба, В. І. Костенка, І. І. Близнюка та С. І. Сотникова уповноваженими по землевпорядкуванню,

загальні збори доручили їм "вирішувати всі питання і суперечки, що можуть виникнути при відмежуванні фактичного землекористування громади, проводити порівняльну розцінку орної, городньої, садибної та лугової землі земгромади, вирішувати всі питання, що можуть постати при розверстанні землі поміж окремими дворами, укладати від імені земельної громади угоди з справ, що стосуються землеустрою [5. — Ф. Р-850. — Оп. 4. — Спр. 2. — Арк. 13].

Часто земельним громадам доводилось через суди обстоювати свої інтереси. Під час вирішення судових суперечок репрезентантами земельних громад могли бути не тільки уповноважені по земельних справах (члени правління), а й інші особи, якщо загальні збори доручали їм захищати громадські інтереси в суді. Так, сход Лебединської земгромади Сумської округи 31 травня 1925 р. виніс ухвалу про наділення І. К. Зіничя та І. А. Василюченка повноваженнями на ведення всіх судово-земельних справ громади. Новообрані уповноважені мали право від імені земгромади подавати позови до судово-земельних комісій та відповідати в судових земельних комісіях по спрямованих проти громади позовах [4. — Ф. Р-713. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 194].

Для перевірок діяльності виборного органу управління загальні збори земельної громади обирали ревізійну комісію. Ревізійна комісія складалася зазвичай з трьох осіб. Членів ревізійної комісії обирали терміном на один рік із числа повноправних членів громади, які не обіймали в громаді ніяких інших посад. Комісія ревізувала уповноважених та правління щодо виконання доручень загальних зборів і не менше одного разу на рік проводила ревізію всієї діяльності виборного органу громади, також перевіряючи при цьому цілість громадського майна і коштів [5. — Ф. Р-535. — Оп. 1. — Спр. 308. — Арк. 185; Ф. Р-1934. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 12].

Адміністративний апарат земельної громади був зведений до мінімуму, не було ніякого протиставлення апарату громаді. Авторитет громади ґрунтувався на глибокому демократизмі цього поземельного інституту. Пройшовши випробування буремними подіями 1917–1921 рр., інститут земельної громади, юридично оформлений у 1922 р., виявився дієвим інструментом у нових економічних умовах. Причина — об'єднуючі принципи, які були основою організаційної будови земельних громад. Земельні громади та їх керівні органи склалися з представників усіх соціальних груп села. Громаду об'єднували загальні земельно-господарські інтереси її членів, відкритий, гласний спосіб вирішення проблем. Все це робило земельну громаду придатною до діяльності в умовах доколгоспного села.

У подальшому необхідно дослідити зв'язок сільської громади із земельною громадою, етапи генезису земельної громади; вивчити розміри, чисельність, склад, фінанси цього поземельного інституту; визначити роль земельної громади в розвитку сільського господарства; проаналізувати земельну громаду як організацію кооперативного типу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бюлетень НКЗ УСРР. — Х., 1924. — № 24. — 50 с.
2. Гершионов М. Земельний Кодекс УСРР : Порадник селянам та земельним робітникам / М. Гершионова. — Х. : Радянський селянин, 1927. — 196 с.
3. Державний архів Луганської області.
4. Державний архів Сумської області.
5. Державний архів Харківської області.
6. Земельний Кодекс УСРР. — Х. : Видання НКЗС УСРР, 1922. — 90 с.
7. Калініченко В.В. Висвітлення земельної громади українського доколгоспного села в історіографії / В.В. Калініченко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. — Х., 2008. — № 835. — С. 67–74.
8. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиріччя ХХ ст. — Дніпропетровськ : Інновація 2007. — 456 с.
9. НКЗС УСРР. Зразковий статут земельної громади : Для земельних громад з громадським розпорядком землекористування. — Херсон : Держдрук, 1924. — 15 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Надійшла до редколегії 03.12.2009 р.

Другий розділ

Соціальні комунікації

УДК 316.3:007:001"71"

О. Б. ШВИДКА

ЕВОЛЮЦІЯ КОМУНІКАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Досліджуються основні питання еволюції комунікаційного середовища, етапи і сучасні тенденції соціально-комунікаційних процесів як визначальних чинників розвитку інформаційного суспільства.

Ключові слова: еволюція, комунікаційне середовище, інформаційне суспільство.

Исследуются основные вопросы эволюции коммуникационной среды, этапы и современные тенденции социально-коммуникационных процессов как определяющих факторов развития информационного общества.

Ключевые слова: эволюция, коммуникационная среда, информационное общество.

In the article the main problems of the communication environment evolution, stages and the modern tendencies of the social-communication processes as the definite factors of the information society development have been investigated.

Key words: evolution, communication environment, information society.

Початок ХХІ ст. характеризується реформуванням і модернізацією всіх соціально-комунікативних сфер діяльності (науки, політики, культури, економічних, трудових відносин тощо), важливими особливостями яких є процеси інформатизації. Нині еволюційність створення і формування багатоаспектного інформаційного комунікаційного середовища є визначальним чинником інноваційного розвитку й ефективного функціонування всіх структур та соціальних систем інформаційного суспільства. Саме через комунікаційну сферу, що трансформується за умов глобальних інформаційних можливостей, забезпечуються свобода доступу до знань, зв'язки між людьми і спільнотами, накопичення, поширення та збагачення соціального досвіду [1, 2, 6, 10, 16].

Науковці, при наведенні в літературних джерелах дефініції поняття «комунікаційне середовище», розкриваючи філософсько-соціологічну сутність, розглядають його як універсальне, спеціалізоване, глобальне середовище, в якому комунікативний простір трансформується в комунікаційне середовище і набуває змістовного та смислового спрямування комунікації.

Вказують на важливіші властивості його змісту, сутності завдань щодо сфери суспільних відносин та їх еволюційної реалізації в діяльності суспільства. Зокрема, науковці зазначають, що комунікаційне середовище як феномен інформації є універсальною сукупністю матеріально-речових, субстанціонально-змістовних, технологічних, організаційних умов, що дозволяють соціальним групам і структурам здійснювати передачу та взаємообмін інформацією, що, перш за все, необхідно суб'єктам комунікаційної взаємодії, та спілкування в конкретно-історичному просторово-часовому континуумі [5, 8, 13, 17].

Вирішення питання еволюції комунікаційного середовища як важливої складової розвитку інформаційного суспільства має важливе значення для усвідомлення його як прояву процесів перетворень, що відбуваються в окремій державі та світовому співтоваристві в цілому. Саме за таких умов проблему нашого дослідження можна вважати своєчасною, актуальною, водночас і наукоємкою з точки зору вивчення історичних коренів, основних етапів і тенденцій розвитку комунікаційного середовища інформаційного суспільства. Усе це потребує виконання таких завдань:

- проаналізувати основні соціально-комунікаційні етапи розвитку і становлення інформаційно-комунікаційного середовища;
- установити суб'єкти комунікаційного процесу, їх взаємодію і вплив у системі інформаційних соціально-комунікативних суспільних відносин (комунікаторів і реципієнтів);
- з'ясувати види соціальної комунікації в інформаційно-комунікаційному просторі;
- визначити рівні впливів інформаційно-комунікаційної культури в процесі трансформації інформаційного суспільства;
- виявити інформаційні бар'єри, які виникають під час комунікативних взаємовідносин передачі й сприймання повідомлень та набуття знань;
- довести значення єдності взаємовідносин суб'єктів комунікативного процесу в цивілізаційному розвитку людства;
- охарактеризувати існуючі та запропонувати інноваційну модель формування й розвитку комунікаційного середовища інформаційного суспільства.

Мета статті — відобразити результати дослідження питання еволюції комунікаційного середовища як нового основного чинника соціально-комунікативних відносин в інформаційному суспільстві.

У дослідженні цього напрямку з позицій науки соціальних комунікацій та філософсько-соціальному вивченні заслуговують на увагу праці таких сучасних українських і російських учених: В. П. Андрущенко, В. М. Бебика, В. О. Данільяна, В. О. Ільганаєвої, Ю. М. Канигіна, В. З. Когана, В. А. Михайлова, Г. Г. Почепцова, Б. А. Родіонова, Є. А. Сєдова, А. В. Соколова, А. Д. Урсула, Ф. І. Шаркова та ін.

Науковці розглядають переважно соціологічні, філософські аспекти природи комунікацій, функції, співвідношення соціальних структур суспільства і результати людської діяльності з урахуванням різноманітних комунікативних засобів комунікації (взаємозв'язки, повідомлення, обмін інформацією, вплив на суспільство в цілому). Так, однією із проблем еволюції комунікаційного середовища вони вважають передумови його формування в контексті інформаційного суспільства, інформаційно-комунікаційної технічної структури, розвитку глобальних мережевих Інтернет-комунікацій.

Досліджуючи основні етапи і тенденції розвитку соціально-комунікативних процесів та явищ, які формують комунікаційне середовище, слід зосередитися також на тих важливих питаннях, що в історичному і теоретичному аспектах, з позицій сучасної науки соціальних комунікацій, мають принципове значення для еволюції комунікаційного середовища:

- вплив системи комунікативних дій і процесів на становлення, розвиток і функціонування соціально-комунікаційного середовища;
- соціологічні домінанти комунікацій, їх рівні, види, ієрархічні періоди та тенденції розвитку з огляду на різні підходи до формування розвиненого комунікаційного середовища;
- головні чинники прогресу (кіберцивілізації), що зумовили інтенсифікацію електронних інформаційних потоків і комунікативних процесів в інформаційному суспільстві;
- антологічний, гносеологічний і методологічний підходи при доведенні й обґрунтуванні важливості комунікаційного середовища інформаційного суспільства як цілісного, динамічного, евристичного глобального явища;
- ефективні процеси функціонування всіх соціально-комунікаційних систем і структур, що впливають на умови формування і соціалізацію особистості, можливості її всебічного динамічного розвитку через соціальне просторово-предметне оточення;
- сукупність підходів, засобів, методів доведення значення сучасних технологій комунікації, спілкування, взаємодії та взаємовпливу для подальшого еволюціонування інформаційного суспільства тощо.

Сучасне комунікаційне середовище інформаційного суспільства розкривається через категорію «інформатизація», коли новітні способи і засоби збору, накопичення і переробки даних, телекомунікації стають дієвим елементом усіх форм інформаційно-комунікаційних зв'язків без обмежень. Еволюційні тенденції суспільної діяльності створюють умови для збереження і трансляції досягнень культури, науки, освіти тощо, а також задоволення потреб в інформації. Отже, динаміка комунікаційного середовища має основоположне значення для інтенсивного використання доступних знань у всіх значущих сферах діяльності суспільства і є необхідною умовою розвитку соціуму [9, 14]. Водночас важливим кроком до прогресу

комунікаційних взаємовідносин має стати активне подолання комунікаційних бар'єрів і перешкод, що можна класифікувати за характером аудиторії, джерелом спілкування та каналами комплексного відображення і передачі інформації (технічних, мовних, психофізіологічних, знакових, смислових, ситуаційних, соціальних, культурних тощо), які виникають у процесі глобальної інформатизації суспільства [18].

Розглядаючи комунікаційне середовище як відображення багатофункціональної системи соціальних зв'язків, взаємовідносин у різних сферах суспільної діяльності, пов'язаних із задоволенням нагальних потреб суспільства, слід пам'ятати, що воно має часові характеристики. Зокрема, минуле — колективний досвід, системи соціально-комунікативного знання, уміння та навички, що втілені в матеріально-суспільних комунікаційних явищах, зразках і традиціях комунікаційної дії та соціально-інформаційних й когнітивних процесах тощо; теперішнє — творча колективна праця, ефективне використання досягнень інформаційної революції в суспільстві, інноваційній трансформації соціально-культурних здобутків людства через результативну прагматичну діяльність, основу на використанні комп'ютерних і телекомунікаційних технологій тощо; майбутнє — суспільно необхідні соціально-комунікаційні реальні можливості, перспективні, стратегічні форсайт-проекти, прогресивний розвиток комунікаційного середовища інформаційного суспільства. Отже, здатність суспільства ефективно використовувати інформаційні ресурси й засоби інформаційних комунікацій, досвід і досягнення, застосовувати все це на практиці визначає його інформаційну культуру як результат самоорганізації сучасного соціально-культурного простору. У процесі трансформації інформаційного суспільства рівні інформаційної культури (інформаційна етика, комп'ютерна грамотність, культура мультимедіа тощо) є найважливішими атрибутами розвитку комунікаційних процесів, забезпечують прогрес у взаємодії суб'єктів соціально-комунікативних суспільних відносин.

Історично доведено прямий еволюційний вплив рівнів комунікаційної культури (писемності, книжності, екранної культури, соціально-комунікаційної діяльності, індустріалізації комунікацій як основних компонентів цивілізації) на трансформацію суспільних комунікаційних структур і систем, зокрема й інформаційно-комунікаційних взаємовідносин в інформаційному суспільстві [4, 11, 16].

Крім того, еволюційна спрямованість комунікаційного середовища інформаційного суспільства виявляється через такі його особливості:

- а) виникнення інноваційних послуг, основаних на використанні сучасних інформаційних технологій (кіберцивілізація) в суспільних сферах діяльності;
- б) інтенсивність електронних потоків щодо технологізації та інформатизації комунікаційного середовища;

- в) формування комунікативно-когнітивних знань, розвиток соціально-комунікаційної інформаційної інфраструктури;
- г) віртуалізацію соціально-комунікативних відносин як основу прогресу інформатизації суспільства;
- д) використання інноваційних технологій передачі інформації, креативних ідей, знань як чинників успішного розвитку комунікаційного інформаційного суспільства тощо.

З урахуванням наведеного вище вивчення інформаційно-комунікаційного середовища, предметний аналіз його еволюційного стратегічного становлення та розвитку з позицій науки соціальних комунікацій має практичне значення, насамперед, для розробки та втілення відповідних рекомендацій з метою інноваційного функціонування всіх сфер соціально-комунікаційних взаємовідносин і взаємовпливів за умов глобальної інформатизації суспільства. Усе це потребує певної інформаційної політики, а саме: системно узгоджених концептуальних основ і принципів, які регламентують інформаційні відносини в суспільстві. Слід зауважити, що інформаційна політика визначає закони функціонування інформаційної сфери суспільства. З метою отримання бажаних результатів необхідно реалізувати певні заходи, а саме:

- 1) поширення сучасних електронних мультимедійних засобів надання комунікативних знань та інтеграція їх разом із традиційними класичними формами в міжнародний інформаційний простір;
- 2) організація електронних бібліотек, галузевих архівів та музеїв як сучасних акумуляторів і трансляторів універсальних знань та інформаційних ресурсів;
- 3) утілення перспективних мережевих проєктів — формування єдиної телекомунікаційної, мультисервісної, багатогалузевої сфери та інформаційної магістралі на рівні «місто — країна — міжнародний соціально-комунікаційний простір»;
- 4) створення відповідних сервісних служб, що забезпечують програмно-апаратне та техніко-технологічне управління інформаційно-комунікативними потоками, системами і засобами соціально-комунікаційної взаємодії в середовищі;
- 5) моніторинг інформаційних ресурсів регіону, міста, організація системи відкритого інтерактивного дистанційного інформаційно-комунікативного спілкування в глобальному середовищі.

Підсумовуючи, наголосимо, що стимулом і джерелом комунікаційного розвитку середовища є засоби інформації, які стають головною цінністю інформаційного суспільства. Це пов'язано зі створенням комунікативних систем нового рівня, здатних забезпечити якісну переробку, поширення і обмін інформацією. Збагачені новими знаннями комунікативні системи, що синтезують інформаційні потоки, дозволяють забезпечити гармонійну комунікативну взаємодію індивідів в інфосфері [6, 7, 15].

Як відомо, інформаційна сфера є складовою єдиного інформаційного простору соціуму разом із техносферою і семіосферою [5, 15]. В умовах інфосфери формуються нові соціально-інформаційні організації та інститути, що є невід'ємними елементами соціально-комунікаційного середовища. Саме тому це середовище доцільно розглядати як умовну модель, що гарантує єдність мінімум двох складових: інформаційного простору й інформаційного середовища. Зазначене потребує різних підходів до формування розвиненого комунікаційного середовища: по-перше — ресурсного, або технологічного (зберігання і циркуляція інформації для певних суспільних завдань); по-друге — соціокультурного (засіб комунікації та передачі, всі фази інформаційного обміну в суспільстві тощо).

З урахуванням взаємозумовленості цивілізаційного та інформаційного процесів, Д. С. Робертсон (США) запропонував таку формулу: «цивілізація — це інформація». Основуючись на кількісних показниках математичної теорії інформації, він поділяє цивілізації за кількістю та ємністю інформації, що постійно виробляється і циркулює в суспільстві [9, 12].

Оскільки інформаційне суспільство — це, по суті, новий ступінь прогресу, то комп'ютеризація, інформаційна революція стають вирішальними чинниками інтелектуалізації, глобалізації та інтернаціоналізації людської діяльності в соціумі [3, 21]. В інформаційно-комунікаційній сфері суспільства нині особливе місце посідає комп'ютерна комунікація (Інтернет-спілкування). Комп'ютери зі звичайного засобу спілкування перетворюються на один із основних способів комунікаційної взаємодії. На думку А. В. Соколова, головною відмінністю комп'ютерної фази комунікації є саме діалог «людина — ЕОМ», який орієнтований на численні одночасні потоки інформації, котра трансформується в знання. За характером, джерелами спілкування та каналами комплексного відображення інформації сучасні комунікативні стратегії базуються на активному символічному використанні інформаційних і телекомунікаційних технологій. Поєднуючи інструментальні і функціональні комунікаційні дії — забезпечують новий тип спілкування людини, культури, соціуму, а саме: віртуальність, інтерактивність, гіпертекстуальність, глобальність, креативність, анонімність, мозаїчність [9, 11, 12]. Зупинимось на окремих головних особливостях і видах вищезазначених комунікаційних процесів.

Виникнення специфічного паралельного цифрового простору (електронна форма комунікацій) зумовлює віртуальність комунікаційних процесів, коли електронне спілкування, на відміну від усної або документальної форми комунікації, відбувається у віртуальному інформаційному просторі глобальної комп'ютерної мережі.

Інтерактивність виявляється в розвитку гіпермедіа, що разом із масмедіа є універсальним посередником комунікаційного соціального спілкування в різних сферах суспільного життя.

Гіпертекстуальність розглядається як нова текстуальна парадигма та спосіб комунікації в суспільстві, орієнтовані на численні одночасні потоки інформації. Гіпертекст переходить в Інтернет як пам'ять, загальнодоступний засіб створення, збереження, передачі даних, об'єднує всі інформаційні потоки біт в єдиному інформаційному комунікаційному середовищі, забезпечує глобальний характер спілкування [9, 19, 20]. На наше переконання, Інтернет може стати епіцентром розвитку сучасної організації соціуму.

Глобалізація комунікації усуває просторово-часові обмеження комунікативної взаємодії, сприяє формуванню мегасуспільства.

Креативність у віртуальному спілкуванні є класичним прикладом виявлення людиною максимальних можливостей для конструктивної діяльності у віртуальному середовищі як новому типі комунікативного співтовариства.

Зазвичай, спілкування в режимі on-line відбувається анонімно, але, на відміну від преси, радіо і телебачення, в яких інформація транслюється від комунікатора до комуніканта, в Інтернет-спілкуванні відбувається в такий спосіб «комунікаційна взаємодія — комп'юнікація» [9, 11].

Мозаїчність у соціокультурному комунікаційному просторі характеризується хаотичністю різноманітних знанневих елементів, надмірністю комунікації в сучасному віртуалізованому інформаційному суспільстві. Сукупність комунікаційних типів, видів, форм соціального спілкування в інформаційному суспільстві доводять значення єдності взаємовідносин суб'єктів комунікаційних процесів як найважливішого фактора ефективності результатів практичної діяльності, відповідно до цілей і завдань цивілізаційного розвитку людства.

Аналізуючи соціальні ієрархії в різні історичні періоди розвитку інформаційного суспільства, можна спостерігати зростання соціального значення статусу індивіда, зумовленого його функціонально прагматичними, комунікативними, когнітивними і компетентнісними характеристиками як комуніканта сучасного середовища. При цьому значимість соціальної комунікації, процесів, тенденцій у розвитку комунікаційного середовища взагалі пов'язується із соціалізацією індивіда, розвитком його здібностей, духовних потреб та акумуляцією культурного, історичного глобального досвіду.

Таким чином, особливості еволюції інформаційно-комунікаційного сучасного середовища (глобалізація, розвиток комунікаційних технологій, мережових мультимедійних цифрових засобів зв'язку) є підтвердженням ефективності комунікації з точки зору історії, теорії, практики інформаційного ноосферогенезу. За таких умов еволюцією комунікаційного середовища слід розглядати як феномен комунікативної взаємодії і гармонійного існування людських спільнот та найважливіший чинник розвитку інформаційного суспільства. Водночас зазначена проблема потребує подальшого дослідження концептуальних питань еволюції комунікаційного середовища інформаційного суспільства: вивчення засобів, змісту, форм

організації, ефектів, наслідків трансформації соціально-комунікаційних структур в умовах інформаційного суспільства; використання сучасного національного і зарубіжного досвіду формування і практичного застосування інформаційно-когнітивних знань у соціально-комунікаційних процесах; визначення актуальних завдань та стратегій оптимізації комунікаційного середовища інформаційного суспільства тощо.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрущенко В. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій / В. Андрущенко, М. Михальченко. — Вид. 2-е, випр. й допов. — К. : Генеза, 1996. — 368 с.
2. Бебик В. М. Політологія: наука і навчальна дисципліна : підруч. для вузів / В. М. Бебик. — К. : Каравела, 2009. — 496 с.
3. Даніляк В. О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз) : монографія / В. О. Даніляк. — Х. : Право, 2008. — 184 с.
4. Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация : сб. работ : пер. с англ. / Т. А. ван Дейк ; сост. В. В. Петрова ; под ред. В. И. Герасимова. — М. : Прогресс, 1989. — 312 с.
5. Ильганаева В. А. Социальные коммуникации : (теория, методология, деятельность) : слов.-справ. / В. А. Ильганаева. — Х. : КП «Гор. тип.», 2009. — 392 с.
6. Каныгин Ю. М. Введение в социальную когнитологию / Ю. М. Каныгин, Ю. И. Яковенко. — К. : Наук. думка, 1992. — 108 с.
7. Коган В. З. Теория информационного взаимодействия : филос.-социолог. очерки / В. З. Коган. — Новосибирск : Изд-во ун-та, 1992. — 319 с.
8. Коммуникационная среда [Электронный ресурс] // Википедия : свобод. энцикл. — Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org>. — Заголовок с экрана.
9. Михайлов В. А. Особенности развития информационно-коммуникативной среды современного общества / В. А. Михайлов, С. В. Михайлов // Актуальные проблемы теории коммуникации : сб. науч. тр. — СПб., 2004. — С. 34–52.
10. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Г. Г. Почепцов. — М. : Реал-бук ; К. : Ваклер, 2000. — 352 с.
11. Седов Е. А. Эволюция и информация / Е. А. Седов. — М. : Наука, 1974. — 232 с.
12. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации / А. В. Соколов. — СПб. : Изд-во Михайлова, 2002. — 449 с.
13. Социальные технологии : толковый слов. / отв. ред. В. Н. Иванов. — М. : Луч ; Белгород : Центр соц. технологий, 1995. — 309 с.
14. Соціологія : підруч. для вузів / ред. О. О. Лісня. — К. : Центр учб. л-ри, 2009. — 807 с.
15. Урсул А. Д. Глобализация, устойчивое развитие, ноосферогенез: информационные аспекты / А. Д. Урсул // НТИ. Сер. 1. — 2005. — № 4. — С. 1–15.
16. Шарков Ф. И. Основы теории коммуникации : учеб. / Ф. И. Шарков. — М. : Соц. отношения : Перспектива, 2003. — 320 с.

17. Эффективная коммуникация: история, теория, практика : слов.-справ. / отв. ред. М. И. Панов. — М. : Агентство КРПА Олимп, 2005. — 960 с.
18. Champlain J. J. Auditing Information Systems / J. J. Champlain. — 2003. — 430 p.
19. Lan Y. Global Information Society : Operating Information Systems in a Dynamic Global Business Environment / Y. Lan. — 2003. — 430 p.
20. Sauter M. Communication Systems for the Mobile Information Society / M. Sauter. — 2006. — 382 p.
21. Wood A. F. Online Communication : Linking Technology, Identity, and Culture / A. F. Wood, M. J. Smith. — 2004. — 240 p.

Надійшла до редколегії 15.12.2009 р.

УДК 316.77:005.57:35

В. Ю. СТЕПАНОВ

МЕНЕДЖМЕНТ ЗНАНЬ ЯК АСПЕКТ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Менеджмент знань як аспект управлінської діяльності в інформаційному суспільстві має стати одним з головних інструментів, призначених для накопичення, розвитку й управління інтелектуальним капіталом.

Ключові слова: менеджмент, знання, управління, інформаційне суспільство, система.

Менеджмент знаний как аспект управленческой деятельности в информационном обществе должен стать одним из главных инструментов, предназначенных для накопления, развития и управления интеллектуальным капиталом.

Ключевые слова: менеджмент, знания, управление, информационное общество, система.

Management of knowledges as an aspect of administrative activity in informative society must become one of main instruments, intended for an accumulation, development and management an intellectual capital.

Key words: management, knowledges, management, informative society, system.

Нині багато дослідників вважають, що світ перебуває на порозі глобального інформаційного суспільства, суспільства цивілізаційних змін, кардинальних змін у всіх сферах суспільного життя. Такий висновок оснований на стрімкому розвитку інформаційних технологій, проникненні комп'ютеризації у багато сфер суспільного життя, розширенні мережі Інтернет, корпоративних і регіональних інформаційних мереж, удосконаленні

програмного забезпечення та ін. У зв'язку з цим стратегічно важливо зайняти нішу на ринку високих технологій, позбавитися створення матеріаломісткої і ризикованої, з екологічного погляду, продукції. Ті країни, які не зможуть цього зробити, назавжди залишаться аутсайдерами в майбутній світовій економіці. Все це сприяло чіткому усвідомленню того, що цінностями будь-якої організації є не лише її активи, продукція, що випускається, і майно, але і її досвід, кваліфікація співробітників, їх лояльність, ноу-хау, культура, тобто все те, що входить у поняття «Інтелектуальний капітал». На сучасному етапі розвитку ринку й інформаційного суспільства інтелектуальний капітал — основна цінність організації і вирішальний чинник у конкурентній боротьбі. Оцінка, накопичення і розвиток інтелектуального капіталу і, головне, управління ним для досягнення цілей організації стали актуальним завданням для провідних світових компаній.

Метою статті є аналіз менеджменту знань як аспекту управлінської діяльності в інформаційному суспільстві, одного з головних інструментів, призначених для накопичення, розвитку й управління інтелектуальним капіталом.

Знання, енергія і організація — це врешті-решт первинні чинники, які невід'ємно мали у своєму розпорядженні люди. Все, що вони мають, крім того, — природні ресурси, знаряддя праці, суспільні інститути, це все ті ж знання, але втілені в матеріальній, організаційній або символічній формах. Менеджмент знань почав бурхливо розвиватися в 90-х рр. минулого століття [2]. Це було пов'язано зі зміною пріоритетів у бізнесі й житті суспільства, а також науково-технічною революцією, що продовжується, основою якої є використання новітніх інформаційних технологій у всіх сферах людської діяльності. Найприбутковішим і найпривабливішим напрямом для вкладення інвестицій стали розробки високих технологій і сервісу, які визначають швидку окупність вкладених засобів, знижують залежність від забезпечення сировиною, надають можливість захопити нові ніші використання товарів або послуг [4].

Менеджмент знань (МЗ) перш за все розглядається нами як один з головних інструментів, призначених для накопичення, розвитку й управління інтелектуальним капіталом. Його завдання:

- досягнення поставлених цілей завдяки зростанню інтелектуального капіталу й ефективного його використання;
- підвищення ефективності ухвалюваних рішень;
- використання бенчмаркінгу в усіх сферах діяльності;
- навчання і мотивація співробітників;
- підвищення ефективності процесів проектування, виготовлення закупок і маркетингу;
- створення передумов для інновацій.

Система менеджменту знань (СМЗ) — це сукупність взаємодіючих і взаємозалежних елементів, яка стосується управління знаннями, що

забезпечує досягнення поставлених цілей. Яку ж негайну віддачу для вирішення нинішніх проблем і підвищення прибутковості організації хочуть отримати від СМЗ менеджери? По-перше, для них важливо, щоб вигоди від витрат, що вкладаються у створення і розвиток СМЗ, були кількісно визначені і спрогнозовані, тобто вони вимагають створити кількісні характеристики ефективності СМЗ. По-друге, вони прагнуть отримати інструмент, що дозволяє зменшити ризики при ухваленні рішень. Якщо припустити, що вже створена система, яка видаватиме користувачеві рішення, інформацію або підказку, то і в цьому разі не всі вони будуть знаннями.

Можна визнати такі розмежування в поняттях інформації, даних і знань [5]. Дані — сирі факти. Інформація — організований набір даних. Знання — що піддається інтерпретації, має ясну мету. Знання — це сенс, осягнений розумом. Без сенсу знання — це інформація або дані. Що є інформацією, а що — знаннями, залежить від користувача. Звичайно, ідеал менеджера — це здобуття знань, що дають однозначну відповідь на запитання, як вирішити проблему, а не набір даних та інформації, які він сам повинен обробляти і перетворювати на знання. На жаль, такий ідеал недосяжний, оскільки система може давати тільки ймовірні підказки.

Насправді МЗ більшою мірою має стратегічне спрямування. Його розвиток і впровадження визначають майбутнє організації, створення її унікальної культури і використання нових способів завоювання ринку і конкурентної боротьби. СМЗ припускає не лише збір і цілеспрямоване використання інформації на благо підприємства, але й надання його працівникам широких можливостей у самовдосконаленні, набутті визнання і самореалізації, що, за Маслоу, є вершиною мотивації. СМЗ можна представити у формі певних декомпозицій.

Перша декомпозиція. СМЗ надає рішення, підказки, інформацію до роздумів, тобто знання співробітників, які врешті-решт повертаються в систему, доповнюючи і збагачуючи її. Розглядаючи структуру МЗ, ми торкнемося тільки питань, пов'язаних зі структуризацією інформації, даних і знань, відкладаючи питання адміністрування системи. Увесь набір даних, інформації і знань можна поділити на зовнішню, внутрішню і корпоративну інформацію.

Зовнішньою інформацією і даними можуть бути: інформація з Інтернету; друковані видання, бібліотечна інформація; звіти про відвідувані виставки, конференції і семінарів; звіти про переговори із замовниками; результати зовнішніх аудитів; зовнішні стандарти, правові й нормативні акти, що стосуються діяльності організації і практика їх застосування; співбесіда з найманими співробітниками; результати бенчмаркінгу; патентна інформація; оцінки постачальників; оцінки замовників; маркетингова інформація; документація замовників та ін.

Внутрішньою інформацією і даними можуть бути будь-які відомості, котрі отримані в результаті внутрішньої діяльності установи і є цінними для

подальшого використання. Наприклад, результати експериментів, що проводяться при розробці і запуску продукції у виробництво, статистика і аналіз виявлених невідповідностей, результати внутрішнього аудиту, звіти відділу маркетингу, рейтинги постачальників, процедури і методики, циркуляри, директиви та ін.

Якщо організація входить у корпорацію, то зазвичай існує загальна корпоративна інформація, використовувана всередині корпорації і закрита для сторонніх організацій. Така інформація поширюється по закритій корпоративній системі Інтранет і може містити: корпоративні інструкції і директиви; звіти і листування з вищими організаціями; інформацію про корпоративні програми, стратегію, результати корпоративної діяльності; досвід організацій, рекомендований для ознайомлення; інформацію про замовників і партнерів; інформацію про публікації; інформацію про дискусії і семінари та ін.

Друга декомпозиція є структуризацією інформації, даних і знань по основних процесах організації, при цьому:

- бізнес-процесом є процес, що безпосередньо пов'язаний з виготовленням продукту або наданням послуги, зазвичай складається з послідовних підпроцесів, де вихід з одного з них є входом для подальшого;
- процеси управління — це процеси лінійного адміністративного управління або функціонального управління, що додаються до об'єкта регулювання;
- як підтримуючі процеси необхідно розглядати процеси закупівлі, забезпечення людськими ресурсами, фінансування;
- поліпшуваними процесами можуть бути, наприклад, самооцінка підприємства, бенчмаркінг, аналіз ефективності системи якості, планування розвитку та ін.

Третя декомпозиція охоплює всю внутрішню інформацію, дані і знання. Їх можна поділити на документовану, тобто отриману з офіційних документів, і приховану, яка міститься в голові співробітника організації або в його особистих архівах.

Четверта декомпозиція — це документована інформація, тобто технологічна документація, документація контролінгу, правила (наприклад, проектування, документообігу, процедури, інструкції), експериментальні дані, реклаमाції і дані про збої.

П'ята декомпозиція — спеціальні правила для окремих етапів процесу управління з рекомендованими типовими або перевіреними експериментально характеристиками.

Розпочинаючи впровадження СМЗ, необхідно чітко визначити, з якою метою це робиться, який результат має бути досягнутий. Створення СМЗ повинне відповідати загальним цілям організації і пов'язуватися з цілями другого рівня в різних сферах діяльності. СМЗ повинні підвищувати здатність організації генерувати і розвивати оригінальні й корисні ідеї та рішення [6].

Щоб СМЗ могла надати користувачеві знання, він повинен правильно сформулювати запит. Структура запиту повинна підлягати кодифікуванню і декодифікації, а процес його постановки — чітко описаний. При цьому необхідно зважати на те, документувалися або не документувалися знання.

З урахуванням структури запиту, для кожної його частки створюються каталоги: цілей, сфер застосування і вибору з масиву даних. Користувачі повинні вміти правильно скласти запит, а особи, що вводять інформацію, — правильно її кодифікувати. Програмні засоби мають забезпечити швидкий пошук і декодифікацію, а також архівацію, розподіл і необхідну конфіденційність. У процесі проектування програмного забезпечення необхідно визначити стандартну форму подання інформації по запитах. З позицій МЗ деякі автори пропонують видачу інформації у вигляді новел, що описують ситуацію, яка мала місце, і рекомендації щодо набутого досвіду. Програми мають також забезпечувати перегляд і затвердження інформації і використання знань так, щоб непотрібна або застаріла інформація своєчасно вилучалася.

Під документованими знаннями розуміються знання, які здобувають із зовнішньої і внутрішньої інформації, що перебуває в документообігу, і ідентифікованої і зареєстрованої за прийнятими в організації правилами. Вони можуть бути легко сформовані з електронних джерел або вводиться скануванням з друкарських текстів. Основне завдання — розробка і застосування правил кодифікування і декодифікування, виконання яких потребують спеціального навчання і досвіду у сфері дії документа, що вводиться.

На першому етапі впровадження МЗ необхідні ревізія існуючих архівів і відбір інформації для долучення її до системи МЗ. Подальший збір знань може бути визначений спеціальними процедурами. Наприклад, можна передбачити обов'язкові стандартні позначки про необхідність унесення даних у систему МЗ на всіх типах документів. У цьому разі виконавець документа, особа, що затверджує його, або його одержувач, автоматично долучаються до процесу збору інформації і уповноважені ухвалювати рішення про введення даних. Найскладнішим, як і раніше, залишається питання, куди підуть документи з позначками, і хто здійснюватиме остаточне введення інформації. Відсутність достатньої мотивації, складність процедури ухвалення рішень або введення знань можуть призвести до того, що вони просто не вводяться і система перестане працювати. Тому необхідно створити захисний механізм — вибірковий моніторинг або формалізований розгляд стану справ з уведенням знань. Головним при цьому має бути призначення власника процесу, який має нести відповідальність за конструювання такого механізму й оцінку ефективності розгляду і надходження даних.

Недокументовані знання, зазвичай, мають найбільшу цінність для МЗ, водночас вони найменше доступні для колективного використання в СМЗ.

Недокументовані знання складають страховий фонд працівника організації, який він ретельно оберігає і ніколи не надасть у колективне користування. Існують, правда, обдаровані особистості, готові безперервно ділитися своїм досвідом і знаннями, виходячи з переконання, що зростання їх знань і досвіду випереджає запозичення і використання колегами по роботі. Такі люди, зазвичай, мають своїх учнів і послідовників, і саме вони — лідери в розвитку МЗ. Ці люди можуть і хочуть працювати в командах, і їх слід виділити і долучити до роботи в побудові і впровадженню МЗ.

Правила введення недокументованих знань можуть бути примусовими і мотивованими. Під примусовими Правилами розуміють встановлені процедури або розпорядчою документацією дії з документування отримуваних даних і введення їх у відповідні бази знань. Як приклад можна назвати: обов'язкову звітність (конференції, виставки, контакти із замовником); визначення відповідальності за поповнення бази знань і її моніторинг; обов'язкову реєстрацію оригінальних розрахункових методик і програм, використовуваних при проектуванні і виготовленні; реєстрацію листування із замовником.

МЗ і процеси створення та розподілу знань не можуть ефективно діяти без відповідної адміністративної підтримки. На етапі розробки й упровадження така підтримка здійснюється командою, що взялася за амбітне завдання створення МЗ, і вищим менеджментом, яка схвалює ці роботи і виділяє необхідні ресурси. Надалі має бути призначена посадова особа — власник процесу створення і використання знань, що відповідає за розвиток і використання МЗ. Для його ефективної діяльності необхідні: формальне призначення; наділення функціональними правами й обов'язками стосовно всіх співробітників; визначення правил моніторингу; розробка критеріїв оцінки ефективності; розробка методик, які визначають, що входить в інтелектуальний капітал і ноу-хау.

Мотивовані Правила МЗ пов'язані зі змінами культури в організації і неможливі без створення спеціальних механізмів, що дозволяють мотивувати проведення робіт зі створення МЗ і його ефективне використання. МЗ припускає бажання ділитися здобутими знаннями, досягаючи синергетичного ефекту, і, отже, потребує вищого рівня мотивації, ніж просто грошова винагорода. Тут повинні застосовуватися такі способи мотивації, які сприяють визнанню і самовираженню. І першим серед них має бути такий потужний мотиваційний засіб як розвиток персоналу.

МЗ може надати співробітникам широкі можливості для самонавчання і подальшого просування по службі. Можна пропонувати спеціальні внутрішні курси навчання з використанням кваліфікаційних градацій і складанням іспитів у режимі «on-line». Має бути забезпечений найширший доступ до знань і, головне, виділені ресурси для здобування освіти в робочий час. Здобуття знань передбачає витрати. Співробітникам необхідно знати,

що ці витрати плануються і їх використання в заданих рамках заохочується, інакше ніхто не забезпечуватиме МЗ інформацією і не користуватиметься нею. Всі ці можливості необхідно викласти в договорі про найм або в спеціальній процедурі, що гарантує винагороду. Інакше мотиваційна сила винагороди втрачає сенс [1].

Найсильнішим мотиваційним чинником є, звичайно, визнання. Тому МЗ має містити елементи, що дозволяють співробітникам заявити про себе, обмінятися думками і вислухати критику. Люди, зазвичай, не віддають свої особисті знання в загальну «скарбничку», якщо вони не уявляють, яку вигоду від нього матимуть. Цьому можуть сприяти відкриття дискусійних клубів і заохочення виступів. Активна участь у МЗ повинна забезпечувати підтримку в зовнішніх публікаціях і офіційних знаках визнання. Хорошим мотиваційним чинником є можливість підключення до Інтернету.

Упровадження МЗ зазвичай перебуває у сфері діяльності менеджера по персоналу, перед яким постають нові завдання [3]. МЗ має бути важливою ланкою в управлінні організацією і його ефективність щодо ресурсів, що витрачаються, і отримуваних вигод повинна постійно оцінюватися і надаватися вищому керівництву. Розробку таких оцінок, їх моніторинг і аналіз має здійснювати адміністратор, який відповідає за розробку, впровадження, підтримку і постійне поліпшення МЗ. Залежно від отриманого ефекту він повинен мати бонус, який зможе використовувати для мотивації співробітників.

Головна проблема при впровадженні МЗ — це відсутність чіткої мети, недостатнє використання наявних ресурсів, низька культура організації, недостатньо високий рівень використання інформаційних технологій.

МЗ є новим вектором в управлінській діяльності, спрямованим на накопичення і ефективне використання інтелектуального капіталу. МЗ, базуючись на ключових напрямках діяльності (маркетингу; виробництва; інжинірингу; бенчмаркінгу; інформаційних технологіях; менеджменті якості; управлінні персоналом) повинен стати одним з головних інструментів конкурентоспроможності в інформаційному суспільстві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бодди Д. *Основи менеджмента* / Д. Бодди, Р. Пейтон. — СПб. : Питер. — 1999. — С. 70.
2. Ganesh D. Bhatt. *Knowledge management in organizations: examining the interaction between technologies, techniques, and people* // *Journal of Knowledge Management*. — V. 5. — No 1. — 2001.
3. Eulau H., Czudnovski M. (eds.) *Elite Recruitment in Democratic Politics*. — N.Y., 1996. — P. 24.
4. Кастельс Мануэль *Информационная эпоха. Экономика, общество и культура* / Мануэль Кастельс. — М., 2000.

5. Marakas G.M. *Decision Support System in the Twenty-first Century*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1999.
6. Maria Mertensson *A critical review of knowledge management as a management tool // Journal of Knowledge Management*. — V. 4. — No 3. — 2000.

Надійшла до редколегії 14.12.2009 р.

УДК 316.774:340

Ю. В. ПАСМОР

ВПЛИВ ЕЛЕКТРОННИХ КАНАЛІВ НА СИСТЕМУ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОГО ОБМІНУ В ПРАВІ

Визначені й узагальнені основні напрями впливу електронних каналів на розвиток інформаційно-комунікаційного обміну в правничій галузі за умов інтенсивного впровадження в різні сфери суспільного життя телекомунікаційних технологій.

Ключові слова: комунікаційні процеси в праві, електронні канали, електронна комунікація в праві, інформаційно-комунікаційний обмін у правничій сфері.

Определены и обобщены основные направления влияния электронных каналов на развитие информационно-коммуникационного обмена в отрасли права при условии интенсивного внедрения в различные сферы общественной жизни телекоммуникационных технологий.

Ключевые слова: коммуникационные процессы в праве, электронные каналы, электронная коммуникация в праве, информационно-коммуникационный обмен в правовой сфере.

In the article the main ways of the electronic channels influence on the development of the information-communication exchange in law under conditions of the intensive implementation into the spheres of the social life of the telecommunication technologies have been determined and generalized.

Key words: communication process in law, electronic channels, electronic communication in law, information-communication exchange in law.

Останнім часом в умовах інтенсивного впровадження в різні сфери суспільного життя інформаційних і телекомунікаційних технологій відбувається трансформація системи інформаційно-комунікаційного обміну в праві. Суттєво змінюються структурно-функціональні можливості, виникають нові форми, засоби, канали електронно-комунікаційної взаємодії та взаємообміну в правовій науці й практиці. Очевидність впливів електронних

каталогів як сучасних засобів комунікаційних процесів у суспільстві підтверджує їх значення для вдосконалення системи наукової правотворчої, правозастосовної, судової та іншої діяльності.

Активне залучення інформаційно-комунікаційного обміну на засадах електронних каналів у традиційні форми комунікації викликає необхідність комплексного вирішення певних питань: удосконалення всієї системи інформаційного забезпечення права; оптимізація транспортування галузевої інформації та профільних знань електронними комунікаційними каналами; системної професійної взаємодії науковців і фахівців права в електронному середовищі; формування єдиного інформаційно-комунікаційного правового простору тощо.

Цілком закономірним є посилення інтересу вчених різних спеціальностей до проблем електронної комунікації (К. І. Бесяков, Р. С. Гіляревський, Н. Н. Зименкова, J. Woo) [1, 4, 7, 26]; до електронної складової системи інформаційного забезпечення різних напрямів у сфері права (В. П. Захаров, Є. Д. Лук'янчиков, Ю. К. Тараненко та ін.) [5, 10, 14]. Це свідчить про актуальність окресленої нами проблеми.

Метою статті є визначення й узагальнення основних напрямів впливу електронних каналів на систему інформаційно-комунікаційного обміну в праві.

Вивчення в цьому аспекті сучасного стану інформаційного забезпечення наукових досліджень у праві дозволяє визначити декілька основних напрямів впливу електронних каналів на формування адекватної системи інформаційного обміну в галузі.

Поширення електронних каналів у комунікаційному середовищі правової сфери сприяло виникненню нових електронних інформаційних ресурсів: юридичних словників і довідників, баз даних нормативно-законодавчих документів, тематичних банків знань, наукових архівів тощо. Зокрема, в Україні використовуються відомі БД «Законодавство» з півними професійними базами даних «Законодавство України», «Термінологія законодавства України», «Законопроекти», «Київ», «Крим», «Судова практика», тезаурус ЄС «EUROVOC», БД Ліга-Закон, «Наукові роботи з проблем держави і права», «Правоохоронні органи та експертні установи», електронні версії журналу «Правова інформатика» та публікацій у сфері права, проблемно-орієнтовані репозитарії, спеціалізовані інформаційно-пошукові та довідкові системи, електронні каталоги, галузеві веб-сайти, віртуальні бібліотеки тощо. У свою чергу, розвиток інформаційних електронних ресурсів значно розширює сферу багатозначного образного контенту, але водночас поглиблює необхідність постійного вивчення і врахування особливостей правової системи, науки та практики. Не менш важливим завданням є адресна адаптація електронних ресурсів до індивідуальних характеристик і потреб користувачів, їх особистих та групових взаємовідносин у професійно-комунікаційній сфері й соціумі. Через електронні комунікаційні

ресурсні канали підвищуються рівень і якість інформаційної взаємодії суб'єктів процесу науково-практичної правової діяльності, зокрема пошукові стратегії; форми подання інформації; аналіз і структурування даних; організація доступу до електронних ресурсів; зв'язки між інформаційними блоками друкованих та електронних засобів тощо.

У цьому напрямі корисним можна вважати зарубіжний досвід. Наукові публікації містять практичні поради щодо забезпечення доступу до електронних ресурсів залежно від особливостей потреб користувачів — студентів юридичних факультетів, дослідників у сфері права, працівників юридичних установ [24]; теоретичні і технологічні засади організації електронних ресурсів правової сфери [20]; проблеми вільного доступу до масивів правової інформації та її якості [20, с. 21]. У науковому середовищі одним із найдискусійніших залишається питання відкритості інформації. Тенденції організації вільного доступу до правових електронних ресурсів набули значного поширення в різних країнах світу (Australasia (AustLII), UK & Ireland BAILII), Canada (CanLII), The Commonwealth (CommonLII), Cyprus (CyLaw), Droit Francophone, Hong Kong (HKLII), JuriBurkina, New Zealand (NZLII), Pacific Islands (PacLII), Southern Africa (SAFLII), U.S.A. (LII(Cornell)) [17, 18, 20, 22, 23, 25, 27]. Зокрема, протягом 2007 р. вільний доступ до правової інформації забезпечували майже 686 баз даних, зокрема — 21 міжнародна, 86 — країн світу [20]. Водночас наголошується, що стрімкий розвиток електронних каналів спричинив інформаційне перевантаження та забруднення середовища. З метою подолання зазначених проблем нові підходи до інформаційного обміну передбачають розвиток платформи соціальних комунікацій (Wikis, Podcasting, Blogs, RSS, Wikipedia, електронні архіви, бібліотеки, репозитарії, форуми, дискусійні групи за напрямками правових досліджень тощо) [20]. Це означає, що політика інформаційної відкритості гарантує дослідникові свободу вибору, ситуацію безлічі альтернатив комунікаційних засобів і форм.

Процеси обміну інформацією в електронному комунікаційному правовому середовищі позитивно впливають на розвиток науки і юридичної практики, сприяють переходу до нового рівня врегулювання суспільних відносин, визначають сучасні моделі професійної взаємодії, зокрема проведення судових засідань; здійснення експертизи; визначення процедурної справедливості тощо [19]. Застосування електронних каналів є ефективним напрямом оптимізації процесів комунікації в законодавчій та правозастосовній діяльності. Причому зазначене пов'язане не лише з можливістю перенесення правової інформації на електронні носії, а й цільовим і чітким розподілом банків даних, обміном оперативною обліковою інформацією, зокрема у сфері правоохоронної діяльності. Сучасні науково-технологічні розробки, комп'ютерна техніка та розвиток електронних каналів створили нові умови для інтеграції різних за змістом і формою відображення інформації інформаційних систем, що містять величезну кількість масивів знань

та розподілених банків даних, конче потрібних у науковому й професійному правовому співтоваристві. У діяльності організацій та установ у сфері права широко використовуються автоматизовані, експертні, консультантські системи штучного інтелекту, інформаційно-аналітичні довідкові програми обробки й обліку статистичної інформації тощо. Зростає значення електронних каналів при обміні документами електронною поштою; для залучення перекладачів, наприклад, не часто використовуваних мов; проведення консультацій спеціалістів різних галузей і знань; забезпечення можливості передачі різноманітних видів інформації між окремими юридичними установами, правоохоронними й судовими органами, обвинуваченим, адвокатом, експертом тощо; під час проведення оперативно-розшукових та окремих слідчих дій тощо. Це підтверджується науковими результатами проведеного аналізу щодо використання електронних комунікацій слідчими прокуратури і МВС України. Більше половини респондентів (58%) застосовують у діяльності сучасні інформаційні технології. Серед них: 46% використовують інформаційні бази даних; 53% — бази законодавства; 20% — електронні довідники [16].

Новою реальністю мережевих Інтернет-комунікацій стали спеціалізовані блоги (blog — мережевий журнал). За різними напрямками права й особливостями контенту, зокрема експертизи, коментарі, консультації, наукові огляди, у 2007 р. зареєстровано 51 юридичний блог [3, 9, 20]. У деяких країнах (США, РФ, Казахстан) блоги прирівнюють до засобів масової комунікації, є оригінальними веб-сайтами, що забезпечують хостинг будь-яких форматів зберігання даних, мультимедіа, документів тощо [3, с. 9].

Розвиток електронних каналів порушив комплекс проблем, пов'язаних з інтелектуальною власністю, що є стратегічним ресурсом інноваційного розвитку суспільства, основою якого є творча, професійна, наукова діяльність індивіда або групи осіб. В організаціях та установах, що застосовують сучасні електронні ресурси й канали обміну, актуальними є проблеми використання, копіювання, обміну та поширення електронних ресурсів у мережі Інтернет, відповідно до норм авторського права. Своєчасними також є питання співвідношення права інтелектуальної власності й інформаційних потреб користувачів Інтернет-ресурсів. З одного боку, існує загальновизнане право на доступ і поширення інформації, що передається електронними каналами, з іншого — діє правова охорона інформаційних ресурсів за допомогою авторського права або права інтелектуальної власності. Навколо цього постійно тривають дискусії серед учених і громадськості [20, с. 24].

Завдяки розвитку електронних каналів та Інтернет-комунікацій зростає інформаційно-професійна взаємопов'язаність науковців і практиків багатьох країн та континентів. Дедалі потужнішими стають процеси інтеграції в різних сферах наукової діяльності, участь у міжнародних проектах і програмах. Наприклад, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого впродовж 2003–2006 рр. спільно з юридичними

факультетами університетів Гертфордшира (Велика Британія) та Парі-Сюд (Франція) виконувала проєкт Темпус-Тасіс JEP-23226 «Електронне навчання. Віртуальна юридична бібліотека» [12], результатом якого стало створення комп'ютерного ресурс-центру, формування повнотекстової бази даних «Наукові праці вчених академії», обмін правовою літературою, розробка й упровадження інноваційної моделі віртуального інформаційного навчального середовища та семантичного інформаційно-освітнього порталу [8, с. 13].

З огляду на необхідність подальшого якісного інформаційно-комунікаційного обміну розширюється співробітництво науково-дослідних установ України юридичного профілю з правовими науковими й освітніми центрами країн СНГ, інших зарубіжних країн, міжнародними організаціями, правовими асоціаціями, юридичними співтовариствами й об'єднаннями. Так, Інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук України підтримує наукові зв'язки з установами та вищими навчальними закладами Російської Федерації, Великої Британії, Німеччини [6, с. 76–77]; вчені академії беруть активну участь у наукових заходах міжнародного рівня (Росія, Білорусь, Узбекистан, Швейцарія, Чехія, Польща, Болгарія, Франція, Італія, Бельгія, США). Установлено професійні контакти з юридичним факультетом Університету Париж XII — Валь де Марн, налагоджена науково-дослідницька робота з Центром освіти та досліджень з питань інтелектуальної власності (факультет права Університету Гренобль) [11].

Необхідно зазначити також, що в розширенні міжнародного співробітництва з питань права все більшу роль відіграють міжособистісні комунікації між провідними вченими конкретних правових галузей за допомогою електронної пошти, глобальних безпроводних засобів, мобільних технологій і веб-служб, форумів тощо, постійність та результативність яких гарантується формалізованими засобами у формі статей, монографій, репринтів, доповідей на конференціях тощо [1, 2, 9, 15].

Усе це свідчить про розвиток зазначених напрямів впливу електронних каналів у правовій сфері, що сприятиме оперативнішому обміну отриманими даними в процесі наукових досліджень та узагальнень; отриманню матеріалів про досягнення правової науки й юридичної практики, системи підготовки та перепідготовки кадрів, зарубіжні наукові правові структури; обміну науковою літературою; організації доступу до провідних правових міжнародних баз і банків даних; спільному формуванню правових порталів, корпоративних та інших електронних інформаційних ресурсів; поширенню інформації щодо стажування, гранти, міжнародні правові програми, проєкти, заходи, що організують вітчизняні та зарубіжні правові центри, профільні установи й організації. Крім того, поширення електронних каналів надасть можливість вивчати досвід європейських держав щодо правової науки, розбудови дієвішої системи правоохоронних та судових органів і дозволить урахувати міжнародні стандарти, запровадити їх у правничу сферу тощо.

Електронні канали впливають на комунікації, ознаками яких можна вважати: глобальність, віртуальність, інтерактивність, комфортність, можливість оперативного доступу до галузевих знанневих інформаційних масивів з будь-якого місця в будь-який час; дистанційність суб'єктів наукового взаємообміну; опосередкованість зв'язку між учасниками комунікації; здійснення статутної комунікаційної рівноправності; наявність засобів виділення актуальної інформації (гіпертекст, мультимедіа тощо); можливість поєднання статичної і динамічної інформації; здійснення передачі великих та надвеликих обсягів інформації; можливість одночасного звернення до декількох каналів. Електронна комунікація як складний багатозначний комплекс носіїв, обсягів, можливостей доступу, використання і споживання інформації має характеристики, притаманні традиційній комунікаційній системі: усна й письмова, формальна та неформальна, міжособова й безособова, безпосередня та опосередкована, спеціальна й неспеціальна.

Водночас електронні канали, з одного боку, збільшують потенційну можливість розширення фахових контактів, відкривають нові можливості доступу до всіх видів інформації та знань через організацію до віддалених і глобальних інформаційних мережевих комунікацій. З іншого — електронні канали викривають протиріччя між захистом даних і виконанням електронних комунікацій; порушують проблеми відповідальності за достовірність даних, охорони та захисту інформації; несуть загрози контролю над людьми, інформаційного перевантаження, забруднення мови; поглиблюють соціальну нерівність. Проте поєднання традиційних та електронних каналів, використання рівною мірою книжок, байтів, мультимедіа робить систему інформаційного забезпечення правової сфери наукової діяльності і практики складнішою та різноманітнішою. Інформаційно-комунікаційний обмін стає доступним майже всім бажаним користувачам у глобальному середовищі й одночасно є персоніфікованим, змінюється ставлення до засобів і форм отримання інформації, розширюється діапазон прийняття рішень і дій, взаємозв'язків між суб'єктами інформаційно-комунікаційного обміну в праві.

Необхідно додати, що порушені проблеми потребують подальшого дослідження сучасних моделей інформаційно-комунікаційної діяльності бібліотек, архівів, музеїв; новітньої концепції системи інформаційного обміну в праві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Беляков К. І. Інформатизація в Україні: проблеми організаційного, правового та наукового забезпечення : моногр. / К. І. Беляков. — К. : КВІЦ, 2008. — 576 с.*
2. *Бірюкова В. В. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів : навч. посіб. / В. В. Бірюкова ; М-во внутр. справ України, Луган.*

- держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. — Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. — 112 с.
3. Блог [Електронний ресурс] // Вікіпедія : свобод. енцикл. — Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org>. — Загл. с екрана.
  4. Гиляревский Р. С. Научная библиотека в эпоху электронных коммуникаций / Р. С. Гиляревский // Науч. и техн. б-ка. — 1998. — № 7. — С. 3–12.
  5. Захаров В. П. Проблеми інформаційного забезпечення правоохоронних структур : навч.-практ. посіб. / В. П. Захаров, В. І. Рудешко ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. — Львів : [б. в.], 2007. — 372 с.
  6. Звіт про стан наукових досліджень у 2008 році / Ін-т вивч. пробл. злочинності ; уклад. : В. І. Борисов, В. С. Зеленецький, В. С. Батирфареева. — Х. : [б. в.], 2009. — 99 с.
  7. Зименкова Н. Н. Коммуникация в процессе функционирования и развития общества : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Н. Н. Зименкова. — М. : [б. и.], 2004. — 157 с.
  8. Інноваційна модель віртуального інформаційного навчального середовища (ВІНС) : XII міжнар. вист. навч. закл. «Сучасна освіта України» — 2009, м. Київ / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; авт. проекту : В. В. Комаров [та ін.]. — Х. : [б. в.], 2009. — 31 с.
  9. Личность и межличностное взаимодействие в сети Internet. Блоги: новая реальность : сб. ст. / Санкт-Петербург. гос. ун-т ; [науч. ред. : В. Л. Волохонский, Ю. Е. Зайцева, М. М. Соколов]. — СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 2006. — 195 с.
  10. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів : моногр. / Є. Д. Лук'янчиков ; Нац. акад. внутр. справ України. — К. : [б. в.], 2005. — 360 с.
  11. Організація та стан науково-дослідницької роботи Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (2007 р.) / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х. : Право, 2008. — 24 с.
  12. Проект ТЕМПУС-ТАСІС JER-23226 «Електронне навчання. Віртуальна юридична бібліотека» : підсумк. конф., 26-27 верес. 2006 р. / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х. : [б. в.], 2006. — 11 с.
  13. Семантичний інформаційно-освітній портал (СІОП) : (інновац. розробка) : вист.-презентація «Інноватика в освіті України» — 2009, м. Київ / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; група моніторингу проекту : В. В. Комаров [та ін.]. — Х. : [б. в.], 2009. — 19 с.
  14. Тараненко Ю. К. Актуальні проблеми інформаційного забезпечення системи освіти і науки МВС України / Ю. К. Тараненко // Наук. вісн. Дніпропетр. юрид. ін-ту МВС України. — 2001. — № 3. — С. 244-246.
  15. Тихонова Є. В. Доступ к правовой информации в российском Интернет: утопия или реальность / Е. В. Тихонова // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества : 10-я юбил. междунар. конф. «Крым 2003» : тр. конф. — М., 2003. — Т. 3. — С. 1224-1225.
  16. Шепитько В. Ю. Проблеми розробки, впровадження і використання інновацій в слідственній діяльності / В. Ю. Шепитько // Использование современных информационных технологий в правоохранительной деятельности и региональные проблемы информационной безопасности : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. — Калининград, 2006. — С. 127.

17. Benthal J. *The Critique of Intellectual Property* / J. Benthal // *The Best of Anthropology today*. — London, 2002. — P. 1–31.
18. Blanpain R. *On-Line Rights for Employers in the Information Society, Use and Monitoring of E-Mail and Internet at Work* / R. Blanpain // *Bulletin of Comparative Labour Relations/ Sries Set*. — 2002. — Vol. 40. — P. 1–34.
19. Feigenson N. *Law on Display: the digital Transformation of Legal Persuasion and Judgment* / N. Feigenson, Ch. Spiesel. — New York: NYU Press, 2009. — 252 p.
20. Germain C. M. *Legal Information Management in a Global and Digital Age: Revolution and Tradition* [Electronic resource] / C. M. Germain // LLRX.com : Law and texnology resource for legal professijals. — Access mode : <http://www.llrx.com/features/legalinformationmanagement.htm>. — Heading from a screen.
21. *Law via the Internet : Free Access, Quality of Information, Effectiveness of Rights (Legal Information and Communication Tjechologies)*. — European Press Academic Publishing, 2009. — 496 p.
22. Pester D. *Finding Legal Information : a Guide to Pint and Electronic Sources* / D. Pester. — Oxford : Cbandos, 2003. — 300 p.
23. Sokvitne L. *Implementing an Open Jurisdictional Digital Repository — the STORS Project* [Electronic resource] / L. Sokvitne, J. Lavelle // *D-LIB Magazine*. — 2004. — Vol. 10. — № 6. — Access mode : <http://www.dlib.org/dlib/june04/sokvitne/06sokvitne.html>. — Heading from a screen.
24. *Teaching Legal Research and Providing Accesss to Eleconic Resources* / ed. G. Hill, D. Sears, L. Lyman. — New York : Haworth Information Press, 2001. — 168 p.
25. Vintar M. *Information and Communication Technology as a Driving Force of Change in Public Administration* / M. Vintar, H. Reinerman. — Slovakia : NISP Acee, 1997. — 179 p.
26. Woo J. *Copyright Law and Computer Programms : the Role of Communication in Legal Structure* / J. Woo. — Garland Publishing, 2000. — 648 p.
27. Zhaao J. *The Nature of Community Policing Innovations: Do the Ends Justify the Means?* / J. Zhaao, Q. Thurman. — Washington, 1996. — 22 p.

Надійшла до редколегії 02.12.2009 р.

УДК 021.4

І. О. ДАВИДОВА

РЕГІОНАЛЬНА ІННОВАЦІЙНА ПОЛІТИКА РОЗВИТКУ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ

Досліджуються умови формування регіональної інноваційної політики розвитку бібліотек України, визначаються її завдання та механізми реалізації.

Ключові слова: бібліотека, управління, регіональна інноваційна політика.

Анализируются условия формирования региональной инновационной политики развития библиотек Украины, определяются ее задачи и механизмы реализации.

Ключевые слова: библиотека, управление, региональная инновационная политика.

The present article deals with the aim, role and formation mechanisms of the innovation policy of libraries.

Key words: library, management, innovation policy.

За умов організаційної та фінансової нестабільності центральних органів влади головні важелі щодо забезпечення підтримки інноваційної активності бібліотек стають пріоритетними в регіонах, а розробка концепції інноваційної політики розвитку бібліотек на цьому рівні є нагальною необхідністю.

Стаття має на меті дослідити умови формування регіональної інноваційної політики розвитку бібліотек України, визначити її завдання та механізми реалізації.

Регіональна інноваційна політика має спрямовуватися на розвиток і функціонування бібліотек як суб'єктів інноваційної діяльності на території регіону. Для результативного досягнення цієї мети інноваційна політика повинна відповідати комплексу цілей економічного та соціального розвитку як окремих регіонів, так і країни в цілому, а також здійснюватися диференційовано з урахуванням сукупності нових технічних, технологічних, організаційних і управлінських ідей, які створюють інноваційні ресурси кожного окремого регіону. Цілями інноваційної політики регіонів стосовно обласних і масових бібліотек є: підтримка документного й інформаційного забезпечення споживачів інформації; окреслення змістових орієнтирів, які визначають нові напрями бібліотечно-інформаційного обслуговування, сприяння духовному розвитку людей, що приведе до уникнення конфлікту з конструктивними культурними традиціями; розробка нових законодавчо-правових засад, які, не маючи розбіжностей із базовими принципами самоорганізації бібліотек, зможуть оптимальніше оновлювати соціокультурну практику їхньої діяльності.

Збереження традиційних освітніх і культурних функцій регіональних бібліотек, а також оптимізація їх кадрового потенціалу, з одного боку, й успішне впровадження інновацій, що використовуються у практичній діяльності бібліотек у розвинутих країнах світу, з іншого, — ось два важливі орієнтири, котрі стають точками відліку щодо реформування бібліотек у регіонах за умов їхнього інноваційного оновлення.

Важливе значення в інноваційному розвитку бібліотек має державна регіональна інноваційна політика, яка повинна здійснюватися за таких умов:

- визнання соціальної значущості бібліотеки як складової інформаційної інфраструктури держави та її впливу на рівень і темпи розвитку ринку інформаційних продуктів та послуг, що мають забезпечити сталий інформаційний розвиток регіону;
- інтенсифікація розвитку інноваційного потенціалу бібліотек регіону;
- формування сучасного технічного і технологічного укладу в бібліотеках регіону;
- концентрація фінансових ресурсів для розвитку пріоритетних напрямів діяльності бібліотек; стимулювання інноваційної діяльності через систему податкових та інших пільг;
- інтеграція науково-освітньої, інноваційної діяльності з метою забезпечення їхньої комплексної взаємодії з бібліотечним виробництвом;
- конкурсність відбору пріоритетних інноваційних бібліотечних проєктів.

Регіональна інноваційна політика розвитку бібліотек спрямована на зростання інноваційного потенціалу бібліотек регіону, сприяє якісним змінам їхньої діяльності з метою максимально повного і комфортного задоволення інформаційних потреб споживачів. Вона виконує завдання виявлення технічного, технологічного й виробничого потенціалу бібліотечно-інформаційної системи регіону, орієнтації її діяльності на найважливіші для області проблеми; відповідає за формування регіональних баз і банків даних; інформаційне забезпечення виконання регіональних програм досліджень та існуючих проєктів; сприяння розвитку й інформаційному забезпеченню регіональних програм різного призначення; інформаційну підтримку діяльності регіональних центрів, асоціацій промисловців і підприємницької діяльності.

Державне регулювання визначає правові й організаційні відносини органів державної влади з бібліотеками як суб'єктами інноваційної діяльності в інтересах соціально-економічного розвитку регіону.

Регіональна інноваційна політика розвитку бібліотек містить як елементи старих, так і паростки нових моделей. Як бібліотечні фахівці, так і керівники регіональних управлінь культури поки що не в змозі реалізувати її принципи через неготовність більшості суб'єктів інноваційної діяльності до цього. Причини кризи криються як у стані матеріально-технічної бази масових (публічних) бібліотек, так і в тому, що регіональні бібліотеки вже не можуть існувати за умов жорсткого адміністративного контролю та потребують інноваційних підходів держави та місцевих органів влади до свого управління.

За часів сьогодення трансформація регіональної бібліотечної мережі триває та виявляється в напрямі комп'ютеризації й автоматизації бібліотечних процесів, упровадження Інтернет-технологій і нових форм бібліотечно-інформаційного обслуговування. Найактивніші бібліотеки переглядають напрями своєї діяльності і перетворюються на інноваційні центри регіону.

Частина бібліотек утримується на корпоративних засадах, тобто на основі об'єднання бюджетних коштів та коштів підприємств і господарств. Можна виділити бібліотеки України, які найактивніше впроваджують якісні зміни у свою діяльність: серед них — Донецька, Кіровоградська, Рівненська, Дніпропетровська, Миколаївська, Волинська ОУНБ тощо. Ця діяльність має позитивні результати: бібліотеки завдяки грантам опановують нові напрями діяльності, модернізують традиційні технології, запроваджують автоматизовані бібліотечно-інформаційні системи.

Водночас у більшості випадків регіональні бібліотеки як суб'єкти управління культурою в регіонах потерпають від «хаотичного» формування нових принципів управління, адекватних цій ситуації, тоді як необхідна система екстрених заходів щодо розробки інноваційної політики розвитку регіональних бібліотек. Регіональна інноваційна політика повинна передбачати як мінімум чотири моделі підтримки бібліотечної діяльності: правову, економічну, управлінську та кадрову.

На рівні регіону слід затвердити правові акти в установленому законом порядку стосовно організаційних, правових та економічних умов інноваційної діяльності бібліотек, обґрунтувати відносини між бібліотекою як суб'єктом інноваційної діяльності й органами державної влади регіону. При цьому необхідно дотримувати субординації між законодавством різного рівня, усунути протиріччя з місцевими законами, відповідно до головних напрямів соціально-економічного розвитку регіону.

Численні приклади формування регіонального правового поля бібліотечної діяльності можна знайти в Росії. Найактивніше створення законодавчо-правової бази діяльності бібліотек у регіонах відбувалося наприкінці 90-х рр. ХХ ст.: за станом на кінець 1999 р. у 67 із 89 суб'єктів країни було прийнято бібліотечні закони, спрямовані як на федеральне, так і на загальне регулювання бібліотечної діяльності [4]. Їх прикладами є закони «Про бібліотечну справу в Мурманській області», «Про бібліотечну справу в Приморському краї», «Про бібліотечну справу й обов'язковий примірник документів Кемеровської області», проекти законів «Про бібліотечну справу в Москві», «Положення про регіональний обов'язковий примірник» — у Санкт-Петербурзі. Ці закони сприяють інноваційному розвитку бібліотек регіону, створенню єдиного регіонального інформаційного простору, підвищенню престижу бібліотек, зміцненню їхньої юридичної та фінансової самостійності.

В Україні значення діяльності в цьому напрямі недооцінюється. Регіональні нормативні акти (навіть у вигляді проектів) відсутні або не працюють у повному обсязі. Прийняття на регіональному рівні положення про інноваційну політику у сфері інноваційної діяльності бібліотек та інших документів, які регламентуватимуть діяльність владної і політичної структур стосовно бібліотек, можна розглядати як важливий політико-правовий засіб їхнього захисту. Незважаючи на поки що низький рівень виконання

подібних законів сам факт наявності документів, котрі підтверджують стратегічні напрями розвитку бібліотек у ситуації соціальної та економічної невизначеності, може виявитися досить корисним.

В умовах, коли боротьба за ресурси в соціальній сфері все більше загострюється, керівники регіональних бібліотек активно налагоджують взаємодію з владними та політичними структурами регіонів з метою прямого або опосередкованого лобювання своїх інтересів. Не викликає сумнівів, що в умовах проведення виборчих кампаній регіональні політики часто звертаються до послуг бібліотек і на це слід зважати під час реалізації інноваційної політики. Стартова підтримка органами виконавчої влади регіональних бібліотечних інноваційних програм і проєктів, безумовно, є надзвичайно важливою, особливо в разі низької інноваційної активності бібліотек.

Джерелом фінансування інноваційної діяльності бібліотек мають стати кошти обласного бюджету, тобто бюджет розвитку області за відповідний рік, а також позабюджетні фонди. Органи місцевого самоврядування самостійно визначають умови й порядок фінансування інноваційної діяльності бібліотек із коштів місцевих бюджетів. Водночас сучасна практика свідчить про те, що окремі спроби бібліотечних фахівців отримати кошти на інноваційний розвиток наштовхуються на протидію адміністрації територіальних органів влади, що не сприймає бібліотеку як інформаційне установу, інноваційний розвиток якої посилює інформаційне забезпечення регіону. Кошти або не виділяються зовсім, або їх обсяги не дають змоги кардинальним чином реструктуризувати технічну і технологічну базу, впроваджувати продуктивні й управлінські новації.

Наразі переважна частина інфраструктури культури перебуває у власності місцевих рад, а в загальному обсязі бюджетного фінансування культури понад 80 % здійснюється з місцевих бюджетів [3]. Отже, про стан бібліотек регіону реально піклуються відповідні структурні підрозділи обласних та районних держадміністрацій, тобто облуправління та райвідділи культури. Можливість впливу органів центральної виконавчої влади на рівень області та району визначається входженням місцевих держадміністрацій до єдиної системи виконавчої влади (ст. 118 Конституції України).

Проте в умовах економічної кризи керівники багатьох регіональних бібліотек вживають дієвих заходів щодо управління бібліотечною системою регіону, не очікуючи, що їхні проблеми будуть вирішуватимуться кимось іншим. Завдяки залученню коштів позабюджетних фондів держави та її суб'єктів реалізуються програми багатьох бібліотек України. Як приклад наводимо проєкти «Бібліотека в сучасному інформаційному просторі» (Дніпропетровська ОУНБ), «Формування інноваційного простору області», «Інформація на користь розвитку суспільства» (Сумська ОУНБ), «Пропагуємо спадщину» (з метою створення банку даних краєзнавчих документів на електронних носіях — Рівненська ОУНБ) тощо.

Сучасна економічна модель розвитку бібліотек ґрунтується на наявних ресурсах. Важливу допомогу регіональним бібліотекам надає фонд «Відродження». Благодійна діяльність цього фонду дозволила обласним бібліотекам зробити перші кроки в напрямі комп'ютеризації й автоматизації своєї діяльності, а нині вони перейшли до створення регіональних корпоративних Web-порталів, які можна розглядати як розвинену форму шлюзових служб доступу до інформації, що виникли на світовому інформаційному ринку наприкінці 90-х рр. ХХ ст.

За підтримки Міжнародного фонду «Відродження» й Інституту відкритого суспільства (Угорщина) в рамках реалізації проекту «Створення регіональних корпоративних порталів та інформаційних центрів на базі обласних універсальних наукових бібліотек» обласні бібліотеки працюють над створенням відкритих регіональних корпоративних інформаційних об'єднань та інформаційних центрів, які містять відомості про регіон, довідкову інформацію з правових питань, електронні інформаційні бази даних, фактографічну, оглядово-аналітичну та бібліографічну інформацію, а також характеристику місцевих регіональних ресурсів.

Працюючи над реалізацією цих проектів, бібліотеки вирішують питання створення баз даних, які потребують колективних зусиль декількох бібліотек. Так, Миколаївська державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Гмирьова готує БД «Регіональні виробники товарів і послуг», «Мережа державних бібліотек Миколаївщини», «Каталог періодичних видань Миколаївщини» тощо. Рівненська державна обласна бібліотека створює поліоб'єктну БД, яка являє собою складноструктуровану та багатофункціональну інформаційну систему, що містить декілька рівнів інформаційних об'єктів -- карти, схеми, діаграми, ілюстрації, таблиці, фрагменти текстів, повнотекстові документи, бібліографічні дані.

Створення регіональних порталів, активізація процесу виробництва інформаційних продуктів і послуг дозволяють активізувати регіональний інтелектуальний потенціал, забезпечують йому режим максимальної підтримки, сприяють розбудові в регіонах ефективної інфраструктури та механізмів перетворення нових ідей у конкурентоспроможні продукти та послуги.

Інноваційній політиці притаманні певні особливості, які полягають у формуванні регіональних інноваційних бібліотечно-інформаційних центрів, що об'єднують провідні бібліотеки вищих навчальних закладів, масові й обласні бібліотеки, котрі успішно взаємодіють в інформаційному просторі регіону. Як структурні елементи інноваційної моделі формуються центри інновацій, функції яких виконують провідні бібліотеки державного, обласного та міського підпорядкування. Вони працюють над створенням горизонтальних інтегрованих бібліотечних систем — корпоративних бібліотечних об'єднань. Як організаційна структура для здійснення інновацій також

можуть використовуватися корпоративні бібліотечні об'єднання, електронні та цифрові бібліотеки.

У цій роботі необхідну підтримку інноваційній діяльності бібліотек мають надати територіальні органи управління, співпраця з якими сприяє новому імпульсу її розвитку. Об'єднання інформаційних ресурсів бібліотек сприятиме не лише розвиткові інформаційного виробництва, але й формуванню ринку інформаційних продуктів і послуг. Результатом цього має стати підвищення конкурентоспроможності бібліотечних продуктів і послуг, інформаційного забезпечення розвитку цивілізованих ринкових відносин усіх галузей суспільства.

Інноваційні напрями діяльності регіональних бібліотек потребують певної фінансової підтримки. Масові бібліотеки створено державними органами — відділами культури, вони мають зареєстровані статути як неприбуткові заклади культури, що є підставою для пільгового оподаткування. Нині головними джерелами фінансування цих установ є:

- надходження з місцевих бюджетів (у зв'язку з обмеженістю бюджетних коштів їх вистачає тільки на заробітну плату);
- кошти від надання платних послуг населенню;
- надходження за виконання робіт, проведення заходів для підприємств, організацій та установ (частіше вони є проявами тіншового спонсорства).

У зв'язку з тим, що в містах і районах області не існує фондів розвитку культури, державна підтримка регіональних бібліотек здійснюється завдяки прямому бюджетному фінансуванню. Через обмеженість фінансування, зазвичай, не формуються фонди преміювання та соціального розвитку, залишки коштів спрямовуються тільки на обов'язкову оплату комунальних послуг. У напрямі залучення коштів від сторонніх організацій цілеспрямовано працюють Кіровоградська ОУНБ ім. Д. І. Чижевського, Миколаївська ОУНБ ім. А. Гмирьова, Луганська ОУНБ ім. М. Горького, Донецька ОУНБ.

Ключовим у цій ситуації стає принцип фінансування під проекти і програми з точними економічними розрахунками. Досить важливим у цьому сенсі є вміння конкурувати за ресурс у міжнародних фондах, які здійснюють підтримку українських бібліотек у регіонах. Це передбачає наявність певного рівня професіоналізму в бібліотечних працівників стосовно розробки і подання проектів. Реалізація програм передбачає організацію діяльності бібліотек на принципово нових засадах: вона орієнтується не на показники функціонування бібліотеки, а на вирішення конкретних проблем, що дозволяє раціонально розподіляти ресурси.

Можна виділити головні чинники, що заважають прийняттю та реалізації деяких інноваційних проектів у бібліотеках України, зокрема: надто скрутне фінансове становище, через яке приборники модернізації не мають ресурсів для перетворень; низький соціальний статус бібліотек, який не дозволяє бібліотекарям здійснювати помітний соціокультурний вплив;

низька інноваційна спрямованість керівників бібліотечних закладів, пов'язана з віком, низьким рівнем компетентності; недостатня поінформованість як умова адекватного визначення проблемної ситуації та виявлення існуючого досвіду; брак соціокультурних технологій, які дозволяють здійснювати ефективні інноваційні зміни.

Одним з основних завдань інноваційної політики розвитку регіональних бібліотек стає пошук інституціонального механізму, що забезпечить узгодження інтересів і зближення позицій різних учасників бібліотечно-інформаційного процесу, їхнє представництво й участь у розробці рішень. В управлінському плані такі зміни можливі за умови дотримання принципу «співуправління», відповідно до якого керівні функції розподіляються між усіма відносно автономними та динамічно взаємодіючими суб'єктами управління [3]. Цілісність управління бібліотеками в такому разі досягається не через ієрархію та централізацію, а як результат процесів формування консенсусу, переговорів та подолання конфліктів завдяки взаємним поступкам. Конкретним механізмом реалізації принципу «співуправління» можуть стати стосунки на договірних засадах між суб'єктами управління різних рівнів.

Залишаються актуальними питання щодо вдосконалення методів управління, пов'язаних із прогнозуванням і програмно-цільовим плануванням у режимі постійного коригування цілей і завдань.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Архиська О. І. Інформаційні та бібліотечні програми Міжнародного фонду «Відродження» (фонд Сороса в Україні): Ініціативи та реалізація / О. І. Архиська // *Бібліотечна планета (Спец. випуск)*. — 2001. — С. 10–13.
2. Давыдова И. А. Инновационная политика библиотек Украины в условиях информатизации / И. А. Давыдова // *Культурная политика в условиях информатизации: сб. науч. статей / науч. ред. О. Б. Сладкова, Н. В. Лопатина, С. М. Оленев*. — М.: ИД МГУКИ, 2008. — С. 87–93.
3. Ключко Ю. Розвиток соціально-культурної сфери країни / Ю. Ключко. — К.: Нац. парлам. б-ка України, 2003. — 108 с.
4. Осипова И. П. Региональная библиотечная политика. Основные тенденции / И. П. Осипова // *Библиотечное дело — XXI век: научно-практ. сб.* — М., 2004. — С. 6–47.
5. Чуприна Н. Т. Универсальная библиотека: инновационная деятельность в профессиональной практике: науч.-практ. пособие / Н. Т. Чуприна. — М.: Изд-во «Либерия», 2004. — 120 с.

Надійшла до редколегії 24.11.2009 р.

УДК 028:007:304

Н. Г. ГРАБАР

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ БІБЛІОТЕКАРЯ В ПРОЦЕСІ ПРОВЕДЕННЯ ІГРОВИХ ЗАХОДІВ

Показана роль комунікативної функції бібліотекаря як основної під час проведення ігрових заходів. Розкрита роль комунікативних навичок під час використання техніки ігрової діяльності.

Ключові слова: ігрова діяльність, комунікативна функція, компетентність бібліотекаря.

Показана роль комунікативної функції бібліотекаря як основної при проведенні ігрових заходів. Розкрита роль комунікативних навичок во время использования техники игровой деятельности.

Ключевые слова: игровая деятельность, коммуникативная функция, компетентность библиотекаря.

The role of communicative function of librarian is rotined as basic during the leadtbrough of playing measures. The role of communicative skills is exposed during the use of technique of playing activity.

Key words: playing activity, communicative function, competence of librarian.

Останнім часом бібліотекарі-практики часто звертаються до ігрових і конкурсних заходів. Бібліотеки зважають на потреби читачів у відпочинку, дозвіллі, розвагах, емоційній розрядці, знятті психологічного напруження. Мета таких заходів — надати можливість учасникам ігрових заходів виявити ерудицію і спритність.

У бібліотечній практиці ігри застосовуються достатньо давно. Різноманітні гри розглядали такі бібліотекознавці: Н. Збаровська, О. Домаренко, О. Кабачек, Т. Ловкова, С. Матліна, Н. Осипова, А. Соколов, О. Томашева, В. Шашина та ін. Пошук нових технологій виховання і навчання, метою яких є створення умов для максимального розкриття творчого потенціалу особистості — основна тематика досліджень.

Реформа вищої школи націлює на використання всіх можливостей для підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Цьому може сприяти гра — важлива і невід'ємна частина навчання, дозвілля і культури в цілому. Останнім часом актуальними стали ігри на CD-ROM для учнів різного віку.

Проблема завжди полягала в тому, хто цим повинен займатися, які якості мають бути у фахівця; які функції найважливіші в його діяльності.

Що може і що повинен знати про гру бібліотечний фахівець, як проводити її. Отже, мета статті — розкрити роль комунікативних навичок. Досягнення мети потребує вирішення таких завдань:

- визначити смисл змістової діяльності й основні навички бібліотекаря, що проводить ігрові заходи в бібліотеках;
- з'ясувати, яку роль у цій діяльності відіграє комунікативна функція.

У фахових виданнях пропонуються необхідні вимоги до особистих якостей, професійних знань і навичок бібліотекаря — організатора ігрової діяльності. На думку Н. Осипової, він повинен бути добрим, талановитим, розумним, освіченим, креативним, комунікабельним. Нині таку людину, що по'єднує всі ці якості та властивості, називають аніматором [5, с. 5]. Аніматор, котрий організовує гру, — професіонал високого рівня, тому що він: організатор, який уміє управляти великими аудиторіями; душа колективу; взірець ввічливості, такту, спостережливості, високої культури; особистість з правильною дикцією і мовою, гарними манерами, привабливим зовнішнім виглядом; драматург і режисер гри; театр одного актора [7, с. 131–132].

Як відомо, виникнення професії «бібліотекар» пов'язане зі створенням перших книг, формувалась вона довго і має свою специфіку. Так, відомий бібліотекознавець О. Пашин зазначає, що бібліотечна професія — особлива (насамперед тому, що бібліотекар працює з людьми). Бібліотеки здійснюють одночасно різноманітні види діяльності: інформаційну, культурно-просвітницьку, педагогічну, наукову, дозвілєву, які потребують глибоких знань, ерудиції, високої культури, організаторських здібностей [6, с. 54].

Час змінюється, бібліотечна професія долає системні зміни, пов'язані з процесами гуманізації та інтеграції освіти. Активне впровадження нових інформаційних технологій у бібліотечну справу призводить до значного ускладнення бібліотечної професії, яка є складовою системи людина — «людина», «людина — знак», «людина — техніка». Вища бібліотечна школа нині розробляє і впроваджує культуроцентричну модель особистості спеціаліста, якому притаманні високий рівень загального культурного розвитку, енциклопедичність гуманітарного знання, творчий потенціал, соціально-психологічна компетентність.

Як свідчить практика, з одного боку, є необхідність у бібліотекарях-технологах, зумовлена активною інформатизацією, корпоративними проектами зі створення електронних ресурсів, електронною доставкою інформації, тим більше, що у випускників ВНЗ за фахом переважає, здебільшого, технологічна складова. Вважається, що тридцять основних галузей знань пов'язані з інформаційними технологіями. Бібліотекар інформує користувача, а значить, є технологом, від якого, можливо, залежить прогрес країни. На думку деяких фахівців, будь-який бібліотечний процес є технологічним, а професійна компетентність — це, насамперед, опанування технологій. З урахуванням того, що сучасна бібліотека — це «інформаційне технологічне виробництво», надавати інформацію необхідно вчасно і оперативно.

Бібліотекаря, котрий інформує, можна швидко підготувати, а це певна перевага. Він (технолог) має високий рівень соціальних амбіцій і здатен досягти успіхів.

А з іншого боку, від бібліотекаря очікують соціально-психологічної компетенції, енергійності, ділової активності, високої адаптивності до змін, допитливості, впевненості у своїх силах, захопленості справою, готовності сприймати нове, здатності до саморозвитку, творчості [3, с. 68]. Відтак, на сторінках фахових видань відбувається полеміка стосовно бібліотекарів як технологів та тих, що грають (библіотекарь играющий) [2].

Отже, бібліотекар, що проводить гру, створює особливий творчий ігровий культурний простір, «ігрову стихію», долаючи утилітарний, технологічний, одновимірний погляд на бібліотеку. Це особлива ментальність, яка дається людині одвіку і формується в процесі практичної діяльності, що потребує рефлексії і творчого творення на основі широкого світогляду й ерудиції. Основою особистості бібліотекаря, що проводить гру, є здатність до творчості. Творчість основана на добре розвинутій уяві. Бібліотекар, що займається ігровою діяльністю, постійно знаходиться в процесі творчості: він висуває ідеї і розробляє проекти й нові моделі взаємодії з читачами, складає програми читацького розвитку, рекомендовані посібники. Він у постійному творчому пошуку: торує новий шлях до мети, вчасно генерує нові ідеї, що відповідають вимогам часу, не тільки опановує сучасні технології, а й може розробляти нові. Кожне спілкування з читачами для нього — нова гра, яку складно спроектувати завчасно.

Бібліотекар, що проводить гру, має особливу пасіонарність для втілення своїх ідей. Маючи яскраві індивідуальні якості, він постійно виявляє ініціативу, навіть у тих випадках, коли вона карається [2, с. 26].

Крім того, йому добре працюється в команді, де одна індивідуальність доповнює іншу. Сприятливе середовище для такого спеціаліста — багато альтернатив для творчого вибору. Він може реалізуватися тільки в цих умовах. Бібліотекареві, що займається ігровою діяльністю, необхідна свобода самовираження, не стиснена стандартами, заборонами, обмеженнями.

Саме в умовах наступу так званої масової культури, духовного зубожіння суспільства, втрати моральних орієнтирів бібліотека може і повинна протистояти цим процесам. Але для цього необхідні корективи в навчанні майбутніх фахівців. У підготовці таких фахівців особлива роль відводиться вивченню психології спілкування, психолого-педагогічної взаємодії книги і читання на читача, режисури масових заходів (вистав), ораторського мистецтва та ін. [4].

Можна погодитися з думкою фахівців, що в ігровій діяльності важливі особисті якості — це індивідуальні особливості людини, які складно змінити, але професійні вміння, знання і навички такого бібліотекаря цілком успішно формуються в процесі практичної діяльності, навчання і самоосвіти. І на перше місце тут можна поставити комунікативну компетентність.

Зростання комп'ютерного покоління читачів лише актуалізує комунікативні проблеми, загострення яких зумовлене відсутністю повноцінних навичок спілкування і виникненням нових засобів здійснення контактів людей в електронному просторі. Формування й розвиток здібностей та навичок спілкування залишається пріоритетним як для сфери освіти, так і діяльності соціально-комунікаційних структур, зокрема бібліотеки.

У періодичних виданнях друкуються соціологічні дослідження, присвячені професіоналізмові бібліотекарів [2, 3, 5], де підтверджується, що професіонал високого класу знаходить спільну мову з читачами, намагається бути уважним при виконанні роботи, толерантно ставитися до чужої, навіть альтернативної, думки, характеру та звичок співрозмовника, тобто комунікативних властивостей. Бібліотекареві доводиться навчатися керувати пізнавальною та практичною діяльністю, вводити в бібліотечні заходи міжпредметні зв'язки, здійснювати широку комунікативну діяльність, підтримувати дозвілля студентів у їх творчому розвитку. Комунікативна компетенція потребує певних навичок спілкування.

Спілкування — джерело й умова нормального і духовного розвитку особистості. Інтенсивність спілкування людей — одна з невідмінних умов ефективності їх діяльності. У спілкуванні люди пізнають і виховують себе. Завдяки порадам і рекомендаціям здобувають знання та засвоюють досвід один одного. Спілкування є засобом, що допомагає виразити й затвердити себе. Кожній людині необхідне визнання оточуючих. Спілкування допомагає в цьому. Саме спілкування є могутнім засобом самопізнання і взаємопізнання.

Бібліотека ВНЗ — центр інформації, культури і спілкування молоді. На формування способу життя студентської молоді, їхнього внутрішнього світу має вплив бібліотечне середовище. Нині воно розширюється, містить такі елементи як: довідково-інформаційну базу, інтер'єр, медіатеку.

Найцікавішими в бібліотеці ХНТУСГ ім. Петра Василенка вважаються: конкурсні програми, брейн-ринги, ток-шоу, дидактичні ігри. Бібліотекарі разом зі студентами можуть організовувати та проводити різноманітні бібліотечні заходи: читачькі конференції, прес-конференції, круглі столи, диспути, конкурси, інтелектуальні, рольові ігри. Такі заходи розвивають допитливість, самостійність мислення, навчають студентів обстоювати власну думку або поділяти думку опонента, посилюють інтерес до роботи з джерелами інформації, розширюють їх кругозір, підвищують інтелектуальний рівень, учать стисло, виразно й аргументовано висловлювати свої думки. При цьому бібліотекарі повинні мати комунікативні здібності (встановлення комунікативного контакту, ввічливість), що сприятиме формуванню комунікативної культури студентів.

Саме комунікативність сприяє налагодженню контактів зі студентами, викладачами, співробітниками. Завдяки людським відносинам вирішується безліч питань та проблем, що виявляються під час підготовки та проведення

гри (підготовка тематики гри, приміщення, інвентар, інформаційна агітація, запрошення гостей та ін.). Виконувати все повинен фахівець із задоволенням та ентузіазмом, йому необхідно засвоїти ігрові прийоми, навчитися працювати з аудиторією. Бібліотекар, що займається ігровою діяльністю — сучасний, стильний, завзятий, легкий у спілкуванні й відкритий до оточуючих.

Нам здається, що специфіка компетентності бібліотекаря полягатиме в особливому умінні донести ідею (тему, проект, питання) до тих, хто братиме в цьому участь, проводитиме, допомагатиме, фінансуватиме та ін. Адаже організаційна форма ігрової діяльності є вираженням спільної діяльності суб'єктів. З комунікативних позицій цю діяльність можна визначити як особливим чином організоване спілкування між тими, хто передає та засвоює певну культурну інформацію і культурні цінності у формі знань, ідей, навичок, умінь, художніх цінностей. Окрім того, необхідно уточнити та зафіксувати нормативні положення, посадові інструкції бібліотекарів, що проводять ігрові заходи з позиції сьогодення.

Отже, ми розглядали комунікативну функцію як основу професійної компетенції бібліотекаря при проведенні ігрових форм. Гра в сучасному ВНЗ представлена як комунікаційно-педагогічна технологія на основі активізації і інтенсифікації читачької діяльності студентської молоді, що дозволяє дійти таких висновків.

1. У бібліотеках різного профілю ігрова діяльність стала традиційною, про що свідчать публікації фахівців. Дискусії про бібліотекарів, що впроваджують ігрові форми в бібліотеках, небезпідставні. Вони дозволяють організувати на новому рівні роботу з підвищення професійної компетенції бібліотечних фахівців, розробити нові нормативні документи — посадові інструкції, пакет з атестації, впровадження в практику нових програм неперервної освіти. Відповідність бібліотекарів, що проводять ігрову діяльність, і технологів кожна бібліотека повинна визначити сама залежно від місії і мети діяльності.

2. Бібліотека ВНЗ є відкритою інформаційно-комунікаційною системою, а розвиток і мобільність освіти підкреслює значення комунікативної діяльності бібліотечних фахівців. Комунікативна функція здійснюється за допомогою спілкування при обговоренні актуальних питань, невимушеного обміну інформацією про поточні події, спосіб життя, інтереси та захоплення, зокрема й ігрової діяльності.

3. Дослідження комунікативної компетенції бібліотекаря, що займається ігровою діяльністю, засвідчує, що читачі зацікавлені в безпосередньому спілкуванні і взаємодії. Особисті якості та здібності бібліотекаря, що проводять ігри, мають важливі компоненти: працелюбство, доброзичливість, допитливість, креативність, толерантність тощо.

У наш час помітна певна тенденція об'єднання дозвільєвих і освітніх технологій. Опановуючи ігрові технології, використовуючи нові можливості, бібліотеки ВНЗ вписують нову сторінку у своє майбутнє.

Перспективами подальших досліджень може бути вивчення професійної компетентності бібліотекаря ВНЗ.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Грабар Н. Г. *Комунікаційна діяльність бібліотекарів ВНЗ / Н. Г. Грабар // Культура та інформаційне суспільство XXI століття : матеріали наук. конф. молодих учених, 24–25 квітня 2007 р. / Харк. держ. акад. культури ; відп. ред. С. В. Сищенко. — Х. : ХДАК, 2007. — 305 с.*
2. *Ивашина М. В. Профессия — библиотекарь играющий: составляющие и векторы развития / М. В. Ивашина, Н. В. Логинова // Молодые в библиотечном деле. — 2005. — № 5–6. — С. 22–30.*
3. *Ловкова Т. Б. Библиотека как центр досуга : учеб. — метод. пособие / Т. Б. Ловкова. — М. : Либерия-Бибинформ, 2009. — 104 с.*
4. *Мазурицкий А. М. Какие специалисты нужны библиотекам? / А. М. Мазурицкий. — // Мир библиографии. — 1998. — №1. — С. 52–53.*
5. *Опарина Н. П. Литературные игры в детской библиотеке : учеб. — метод. пособие / Н. П. Опарина. — М. : Либерия-Бибинформ, 2007. — 96 с.*
6. *Пашин А. И. Основные черты профессии / А. И. Пашин // Науч. техн. б-ки. — 2007. — №7. — С. 54–60.*
7. *Шашина В. П. Методика игрового общения : учеб. пособие / В. П. Шашина. — Ростов / н/Д. : Феникс, 2005.*

Надійшла до редколегії 17.11.2009 р.

УДК 025.7 / .9:[778.14+778.19]

I. O. КОХАНОВА

ПОЦИФРУВАННЯ ТА МІКРОФІЛЬМУВАННЯ ЯК ЗАСОБИ ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТІВ

Висвітлюється процес створення електронних копій документів і мікроформ як один із засобів зберігання оригіналів документів. Зазначаються їх переваги та недоліки.

Ключові слова: поцифрування документів, мікрофільмування документів.

Освещается процесс создания электронных копий документов и микроформ как одно из средств сохранности оригиналов документов. Отмечаются их преимущества и недостатки.

Ключевые слова: оцифровка документов, микрофильмирование документов.

To consider of process of creating the digital copies of the documents and microforms as method of storage the originals documents. The discuss their advantages and deficiencies.

Key words: digital documents, creating of the microforms.

Інформатизація суспільства потребує сучасних заходів і застосування новітніх технологій для вирішення проблеми зберігання документних фондів бібліотек у всьому світі. Ця проблема набуває глобального значення в ситуації, коли матеріальною основою більшості документів, що зберігаються в бібліотечних установах, є кислотний папір.

Мета статті — розкрити сутність основних технологічних засобів збереження бібліотечних фондів: поцифрування та мікрофільмування документів. Означити переваги й недоліки цих процесів. Окреслити можливий алгоритм дій бібліотеки стосовно поцифрування певної частини фонду.

На думку автора, застосування методу поцифрування потребує певної диференціації стосовно окремих типів і видів документів. Поцифруванню, у першу чергу, мають підлягати документи, що складають його найціннішу профільну частину. Головними критеріями відбору повинні стати рідкісність і цінність документів. Не менш важливе значення має вибір варіанта конверсії і технологій її здійснення, що забезпечить якість та оперативність поцифрування документів. Це одночасно дозволить розширити доступ до копій і зберегти оригінали. Альтернативою процесу поцифрування документів залишається мікрофільмування, яке може ефективно вирішувати проблему зберігання газет, картографічних видань, реферативної й оглядової інформації.

Здійснювати процес поцифрування бажано для документів, які користуються підвищеним попитом, але є в бібліотечному фонді в обмеженій кількості чи, взагалі, в одному примірнику. Погоджуючись з думкою більшості фахівців, вважаємо за потрібне мікрофільмувати газетні фонди, тому що якість газетного паперу не дозволяє їх зберігати тривалий час.

Щодо машинозчитуваної апаратури, в сучасних економічних умовах України перевагу можна надавати мікроформам, оскільки апарати для прочитування мікрофільмів і мікрофіш є усталеними та не зазнають особливих змін. Для відтворення ж поцифрованого матеріалу необхідно мати відповідні технічні засоби та програмне забезпечення. Інсталювати новий пакет прикладних програм необхідно майже щороку, інакше інформація, що зберігається в електронній формі, може стати недоступною через несумісність нових і застарілих технологій. Для цього необхідні значні кошти, яких бібліотечні установи, переважно, не мають.

Результатом процесу поцифрування є зображення або інший інформаційний об'єкт, що зберігається як окремий файл в електронному середовищі. Процес конверсії інформації в цифрову форму зовні виглядає абсолютно простим з того моменту, як стало можливим використання недорогих ПК та сканерів зі стандартним програмним забезпеченням. Однак, якщо брати до уваги такі питання, як якість отриманого зображення, форму його зберігання, опис, мету використання та забезпечення схоронності — процес стає значно складнішим.

Перевагою електронних документів з позицій зберігання можна вважати значну економію площ книгосховищ. Але необхідно зважати на те, що зчитування інформації, яка зберігається в іншому середовищі носіїв (з метою захисту та/або заміни оригіналу, з погіршеним станом матеріальної основи), потребує таких систем, які зможуть протягом тривалого терміну забезпечувати високу якість, доступність та економію часу і коштів. Існує декілька варіантів конверсії: безпосередньо з оригіналу (за допомогою звичайного сканера або такого, який працює як планетарна камера та застосовується для стародруків, сувоїв й інших рідкісних документів, які не бажано притискати); опосередкований мікроформою (для документів, що зазнали сильних пошкоджень — спочатку виготовляється мікроформа, з якої потім роблять поцифровану копію) [1].

Мікроформи в порівнянні з іншими сучасними носіями мають перевагу в тому, що майже не зазнають фундаментальних технологічних перетворень і таким чином є достатньо усталеними щодо майбутніх змін. Як високоякісне проміжне середовище зберігання, вони пропонують нові, привабливі методи доступу та рівні доступності до книг і архівних матеріалів за допомогою електронних систем доступу.

Більшість фахівців з питань збереження документних фондів пропонують спочатку мікрофільмувати старі й зіпсовані матеріали, а потім здійснювати поцифрування, тобто переводити в цифрову форму з мікрофільму. Цей підхід виправдовує себе й з фінансової точки зору, навіть у тому разі, коли єдиною метою поцифрування є забезпечення зручного доступу й задовільного обслуговування.

Для конвертування вже існуючих мікрофільмів і копій важливо вибрати копію, найнаближенішу до оригіналу. Бажано здійснити аналіз плівки (матеріал, стан з точки зору схоронності, коефіцієнт зменшення, якість відтворення та ін.).

Якщо мікрофільм високої якості розглядати як носій для тривалого збереження, якість виробництва поцифрованої версії визначатиметься тими цілями, для яких вона здійснюється. Тобто поцифрування мікрофільму, зазвичай, не повинно націлюватися на найкращий результат — на відміну від випадків, коли конверсія в цифрову форму здійснюється безпосередньо з оригіналу, якому загрожує повна руїнація.

Безпечним збереження цифрової версії можна вважати тоді, коли стиснені або не стиснені дані зображення містяться хоча б на двох різних носіях. При цьому зв'язується ідентичність зображень і зручність зчитування. Найпростіший випадок — коли два носії однієї інформації («первинний носій» та «робоча копія») створюються засобом повторного записування даних зображення [1].

Працівники бібліотеки, архіву чи іншої документальної системи починаючи здійснювати поцифрування своїх документних фондів, повинні мати чітке уявлення про існуючі формати та компресію (стиснення) даних.

Модельним форматом для даних зображення є формат TIFF (Tagged Image File Format), перевага якого в тому, що він, на відміну від поширеного формату Windows Bitmap, майже не залежить від платформи; крім того, можливі подальше зчитування й обробка на довільному обладнанні з різними системами і програмами.

Існує чимало програм для перегляду або обробки зображень, що пройшли поцифрування. Зазвичай, така програма повинна надавати можливість пролистування вперед і назад; перегляд зображень на екрані; збільшення як усього зображення, так і окремих його частин; опцію відновлення первинного розміру об'єкта, поворот зображення; команду на роздрукування.

Конвертований матеріал слід зберігати впродовж тривалого терміну, навіть якщо існує високоякісна мікроформа, що за необхідності забезпечує можливість повторної операції поцифрування. Повторне поцифрування має бути категорично відхилено, навіть тільки з фінансових міркувань. При створенні цифрових копій необхідно передбачати можливість їх різноманітного застосування. Повний масив даних слід зберігати якнайдовше, без втрати інформації, тобто в стисненому і нестисненому вигляді і в такому форматі, який би забезпечував у майбутньому будь-яке застосування. Недостатньою є спроба зберегти дані в стисненому вигляді і придатному лише для одного виду використання.

Сучасний стан технології поцифрування оригіналу забезпечує ліпшу якість відтворення кольорових і слабконтрастних матеріалів, порівняно з поцифруванням з плівки. Якщо здійснюють поцифрування матеріалу, що перебуває в загрозовому стані, сконвертований масив набуває статусу основного для збереження (master for preservation), здатного за необхідності замінити оригінал. У цих випадках якість відтворення має бути вищою, ніж у тих, коли копія поцифрованого матеріалу слугує лише поліпшенню доступу до нього. Надто пізно здійснене повторне поцифрування матеріалу, що перебуває в небезпечному стані, не відповідає цілям збереження. Це означає, що перший процес поцифрування необхідно відразу ж орієнтувати на досягнення максимальної якості [4].

Якщо передбачається зберігання пошкодженого оригінального матеріалу лише в цифровій формі (тобто створення мікроформ не передбачається), то необхідно застосовувати виключні заходи для перевірки та підтримування якості даних, записаних на оптичному диску.

Первинний носій даних, створений і перевірений на рівень якості, є джерелом виготовлення копій для щоденного використання, а сам при цьому слугує для цілей збереження. За необхідності організується повторне виготовлення робочих копій.

Сканування документів на окремих аркушах може здійснюватися досить ефективно на сканері з плоским столом або пристроями автоматичного подання матеріалу. Але певні ускладнення виникають при скануванні

книг та переплетених томів, для яких необхідно встановлювати спеціальні книжкові сканери, що працюють як планетерна камера, що дозволяє робити поцифрування зверху, на відстані.

З приводу переведення інформації з традиційних носіїв у нове — електронне середовище — цікавими є міркування Пітера Уотерса, провідного фахівця зі світовим ім'ям у галузі консервації документів, працівника відділу консервації Бібліотеки Конгресу США.

Перед смертю (червень 2003 р.) П. Уотерс підготував останню, як виявилось, статтю, в якій передбачив, що в найближчі десятиліття виникне глобальна проблема відповідальності за збереження поцифрованої інформації, яка відтіснить проблему зберігання матеріалів на паперовій основі. Його технократична думка була такою — усе, що зберігається в цифрових форматах — існуватиме вічно і коли системи оновлюватимуться, ми зможемо переводити в них попередні цифрові формати. Але величезні масиви документів, які необхідно переформатовувати та вартість цих процесів завжди будуть головними важелями, що гальмуватимуть поставлені завдання й намічені плани [2].

Кожен заклад (бібліотека, архів, музей) перед тим, як переводити документи в цифрове середовище, має прийняти рішення щодо необхідності поцифрування, визначити критерії відбору, читацьке призначення. Необхідно чітко встановити межі проекту, тому що неминучим буде поцифрування лише частини фонду. Рішення залежатимуть від вартості процесу, стану традиційного носія інформації, кваліфікації, умінь і навичок персоналу стосовно сканування, архівування документів, адміністрування даних.

Необхідно зазначити, що можливо використовувати цифрове зображення як зберігаючу переформатовану технологію, але лише за умов зберігання первинного носія інформації, який би незадовільний стан він не мав. Негативний досвід пошкодження першоджерел після їх переформатування вже мають деякі бібліотеки. Помилково вважати, що ці копії існуватимуть довше, ніж оригінал.

Фахівці з консервації все частіше висловлюють думку, що, за умов правильного зберігання, оригінал на целюлозі менше схильний до руйнування, ніж електронні копії, для яких необхідна машинозчитувана техніка. Стає очевидним, що практика знищення одного разу скопійованих оригіналів не виправдовує себе. Якби не були можливості розвитку новітніх технологій у майбутньому, високоякісні копії можна в необмеженій кількості виготовляти з оригінальних джерел [2].

Крім проблем вартості процесу поцифрування та читаності електронних копій документів, існує ще одна проблема. У процесі сканування папір зазнає теплового впливу, який може призвести до певних змін його властивостей. Скановані зразки сильніше поглинають вологу, ніж контрольні. Це можна пояснити тим, що під час впливу ультрафіолетового випромінювання

відбуваються певні зміни у верхньому шарі паперу, що призводить до зміни швидкості поглинання вологи та збільшення теплового ефекту її випаровування.

Переведення інформації в цифровий формат слід розглядати як стратегію схоронності документів через розширення можливостей доступу до них в іншому форматі. Це означає, що цифрова копія документа повинна бути такої якості, щоб не виникла необхідність у виготовленні повторних копій для потреб мікрофільмування або факсимільного перевидання.

Для забезпечення збереження документів з метою їх подальшого використання та надання максимально широкого доступу до документального спадку існують декілька різних методів зміни форми або репродукування. Рішення щодо форми часто потребують вибору між необхідністю консервації і надання доступу до оригіналу. Ідеальне рішення — і консервація оригіналу, і виготовлення його копії в будь-якій формі для поліпшення доступу. Проте, ухвалюючи рішення стосовно форми, необхідно мати на увазі вартість виготовлення, зручність користування, вартість і вимоги до збереження, вартість підтримки репродукцій, стан технології, наявність стандартів, що забезпечують довговічність, рівень необхідного доступу, наукові й адміністративні міркування [4].

Головні параметри, що впливають на якість поцифрування копій книжок, рукописів та інших матеріалів на паперовій основі, — це ступінь деталізації зображення та діапазон (напівтонова або колірна шкала). Пласкі документи можуть оброблятися за допомогою планшетного сканера. Документи у вигляді книжкового блоку та старі книжки в оправках, які не можна розкрити повністю, повинні оброблятися цифровим апаратом. Карти, розміром більше формату А3, необхідно спочатку фотографувати, отримане зображення поцифрувати [3]. Якщо є можливість, документи необхідно обробляти відповідно до високих стандартів, відтворюючи в подальшому, у разі необхідності, копії нижчих стандартів.

Технологічний прогрес відбувається настільки швидкими темпами, що виникає небезпека того, що велика кількість матеріалів, які створюються нині в цифровій формі, можуть бути недоступними в майбутньому. Тобто необхідно приймати рішення щодо систематичного перенесення даних у найновіші цифрові формати або слід зберігати застарілі технічні засоби й операційні системи з метою прочитування ретроспективних електронних документів. З огляду на швидкий прогрес технології та повільність, з якою розробляються стандарти, нині не існує загальновизначених міжнародних стандартів у цій галузі, проте деякі стандарти широко використовуються *de facto*. Якщо не використовувати визнані стандарти, передача даних може виявитися проблематичною і навіть неможливою.

Ці проблеми призвели до так званого змішаного підходу: виготовлення копій як у вигляді мікроформ, так і в цифровій формі. Мікроформу виготовляють з оригіналу, а потім використовують для виготовлення цифрової

копії або навпаки, спочатку виготовляють цифрову копію, а з неї — варіант у мікроформі. Цифрові сучасні апарати надають можливість здійснювати те й друге одночасно.

Узагалі мікроформи в усьому світі використовуються з 1920 р. та й понині залишаються поза конкуренцією, коли йдеться про тривалість їхнього зберігання.

Традиційно бібліотеки мікрофільмують документи з метою:

- 1) забезпечення схоронності найцінніших (книжкових пам'яток тощо) та зношених примірників зі створенням страхової копії документів;
- 2) повнішого задоволення попиту користувачів на актуальні й активно використовувані видання;
- 3) докомплектування фондів;
- 4) заміни видань компактними формами носіїв інформації для мінімізації обсягів окремих фондів бібліотеки.

У першу чергу на мікроносії переводять газети, дисертації, рукописи й інші унікальні видання. Перспективою на майбутнє можна вважати конверсію на мікроформи законсервованих каталогів і картотек.

Першоджерелами для виготовлення мікроформ є документи на паперових носіях, що зберігаються у фондах певної бібліотеки, але при створенні мікрофільму, особливо, якщо це газетний матеріал, часто стає необхідним усунення лакун у номерах. У такому разі ведеться пошук по країні, звісно, це, в першу чергу, стосується наукових бібліотек державного рівня та регіональних наукових книгозбірень.

Мікрокопіювання здійснюється на рулонні мікрофільми шириною 35 мм та стандартні мікрофіші розміром 105x148 мм у чорно-білому (негативному та позитивному) виконанні. Вибір оптимального мікроносія визначається форматом оригіналу та наявністю в ньому кольорових і чорно-білих ілюстрацій. Газети, зазвичай, мікрофільмуються на рулонний мікрофільм — це світова практика.

Фонди мікроформ є універсальними за змістом, хронологічним охопленням, видами та мовами видань, належністю до вітчизняних чи іноземних видань, містять копії книг, журналів, продовжуваних видань, газет, нотних видань, дисертацій, нормативних виробничо-практичних видань тощо.

У наукових бібліотеках фонди мікроформ складаються з основних (діючих), архівних і страхових (запасних) фондів. Мікроформи архівного фонду не видаються користувачам, але, за необхідності, з них може бути виготовлена необхідна кількість робочих копій для основного фонду. Мікроформи страхового фонду використовуються виключно в надзвичайних ситуаціях для відновлення архівних копій.

Диференційоване використання мікроформ у процесі обслуговування користувачів надає можливість максимально задовольняти їхні інформаційні потреби необхідною літературою та скоротити до мінімуму кількість відмов з причини «зайнято».

При обслуговуванні читачів бібліотека виготовляє робочі копії мікроформ. Для мікрофільмів це, звичайно, позитивна копія, для мікрофіш — діазокопія або позитив.

Щодо технічного оснащення, яке надає можливість зчитувати інформацію з мікроформ, то це такі: апарати марки «Indus» американського виробництва призначені для читання книг, апарати з поворотною лінзою та великим екраном, тієї ж фірми, призначені для прочитання газет, апарати фірми «Сапоп» — для читання мікрофіш, апарати фірми «Gedeon-1000» — для читання мікрофільмів газет та апарати вітчизняного виробництва фірми «Мікрофот-4», які залишаються в практиці використання в більшості бібліотек, але їхня технічна актуальність уже достатньо низька, порівняно з новим зарубіжним обладнанням для зчитування мікроформ [3].

Зберігаються мікроформи в спеціальних сховищах: мікроформи першого покоління — в приміщенні, де температура повітря повинна бути приблизно +15°C та відносна вологість має становити — 50+5%. Для робочих копій режим зберігання — до +20°C з відносною вологістю повітря — 50+5%. Бажано, щоб мікрофільми були упаковані в безкислотні коробки, а мікрофіші — в паперові конверти.

Якщо брати до уваги досвід російських колег, то, наприклад, Російська національна бібліотека при обслуговуванні абонентів надає їм можливість отримувати мікроформи в тимчасове користування, а також, за окрему плату, в постійне користування, також можливе виготовлення ксерокопій та електронних копій з мікроформ. Для такого виду конверсії мікроформ використовують сканери фірм «Kodak-2400» та «Minolta-7000» [3].

Актуальним завданням для великих книгозбірень є опанування гібридних технологій, які передбачають виготовлення електронних копій з мікроформ і, навпаки, виробництво мікрофільмів з електронних копій (computer-output microfilm-COM).

Напрямом подальших досліджень може бути поглиблене вивчення технічного та програмного забезпечення для поцифрування документів і створення мікроформ.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вебер Х. Оцифровка как метод обеспечения сохранности? / Х. Вебер, М. Дерф // *Науч. и техн. б-ки.* — 1998. — №10. — С. 6–36.
2. Уотерс П. Сохранение библиотечных документов в электронный век / П. Уотерс // *Библ. дело.* — 2003. — №5. — С. 21–25.
3. Черепанова Л. Микрофильмирование: сохранность фондов и создание страхового фонда / Л. Черепанова // *Бібл. вісн.* — 2006. — № 6. — С. 52–54.
4. Шульженко С. Перенесення на альтернативні носії інформації як засіб збереження бібліотечних фондів / С. Шульженко // *Вісн. Кн. палати.* — 2007. — № 10. — С. 28–29.

Надійшла до редакції 11.11.2009 р.

УДК: 930.25(477):[316.774:654.198:070]

М. М. ВАСИЛЬЧЕНКО

МАС-МЕДІА ЯК КАНАЛ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ АРХІВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ

Розглянуто роль мас-медіа як каналу соціальної комунікації архівних установ України, моделі взаємодії спеціалізованих та неспеціалізованих засобів масової інформації з архівними установами.

Ключові слова: мас-медіа, соціальні комунікації, архівна установа, друковані засоби масової інформації, електронні засоби масової інформації, радіо, телебачення.

Рассмотрена роль масс-медиа как канала социальной коммуникации архивных учреждений Украины, модели взаимодействия специализированных и неспециализированных средств массовой информации с архивными учреждениями.

Ключевые слова: масс-медиа, социальные коммуникации, архивное учреждение, печатные средства массовой информации, электронные средства массовой информации, радио, телевидение.

The role mass media as channel of social communications of archival establishments of Ukraine, model of interaction of specialised and unspecialized mass media with archival establishments is considered.

Key words: mass media, social communications, archival establishment, printing mass media, electronic mass media, radio, TV.

Основним напрямом діяльності архіву як одного з центрів сучасного соціально-комунікаційного середовища є створення сприятливих умов для всебічного користування документами Національного архівного фонду України та використання відомостей, що містяться в них.

Актуальність вибраної теми визначається наступним: аксіологічною стає теза про те, що засоби масової інформації (далі — ЗМІ), мас-медіа (зокрема й електронні) є «четвертою владою» в суспільстві. У процесі поступової трансформації та еволюції функцій архівів у сучасному соціально-комунікаційному середовищі однією з головних стає функція поширення ретроспективної документної інформації серед широкого загалу. Саме завдяки мас-медіа відбувається «спілкування через документи» архівних установ України із суспільством. Також мас-медіа візуалізують діяльність архівних установ, якщо визначати термін «візуалізація» як концепцію. «Візуалізація розглядається як концепція, згідно з якою мас-медіа та інформаційні технології відкривають (візуалізують) широкій аудиторії дії

осіб й організацій, які мають політичну, економічну та культурну владу» [1, С.57].

Мета статті — визначення основних напрямів використання мас-медіа як каналу соціальної комунікації архівних установ України.

Спочатку про терміни. «Мас-медіа — використовується для означення засобів масової інформації (комунікацій): преса, кіно, ТВ, аудіо- та відеокасети, плакати та ін.» [1, С. 190]. Комунікаційний канал можна визначити як засіб забезпечення обміну інформацією зі споживачами (цільові, нецільові). До комунікаційних каналів належать: газети, журнали, радіо, телебачення, пошта, телефон, рекламні плакати (постери), рекламні листи, брошури, буклети, каталоги, проспекти, компакт-диски, Інтернет та ін.

Певні аспекти використання документної інформації Національного архівного фонду розглядаються в підручнику «Архівознавство» [2, С. 287–288]. Про архівну періодику як канал наукової комунікації зазначає відома дослідниця архівної справи І. Б. Матяш: «Каналом наукової комунікації в архівознавстві є архівна періодика — сукупність спеціальних галузевих періодичних (у тому числі й продовжуваних) видань, що виходили (чи виходять) впродовж певного часу і висвітлювали питання теорії та практики архівної справи, документознавства, археографії, розрахованих на співробітників архівних установ, дослідників у галузі історії, джерелознавства, документознавства, архівознавства, учених, аспірантів та студентів цих спеціальностей та ін.» [3, С. 132–133].

Матеріали преси, періодичних та продовжуваних видань архівної тематики, а також матеріали, опубліковані в неспеціалізованих ЗМІ, згодом стають однією з груп джерельної бази архівознавства. Інформація, розміщена на сторінках періодики про досвід роботи архівних установ, про знакові події в життєдіяльності архівів, нові надходження до архівів, підготовку кадрових архівістів, спорудження архівосховищ та архівних комплексів, реалізацію державних програм і виконання законів та ін., є джерелом для дослідження історії, теорії, практики й організації архівної справи.

На офіційному Інтернет-сайті Державного комітету архівів України (Держкомархів України) [4] розміщені періодичні та продовжувані видання архівної тематики [5]. Серед них — науково-практичний журнал «Архіви України», «Вісник Державного комітету архівів України», «Бюлетень Галузевої служби науково-технічної інформації», «Студії з архівної справи та документознавства», «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство»,

«Пам'ятки: археографічний щорічник», «Сумський історико-архівний журнал», «Сумський історико-архівний журнал: Науковий журнал з історії та архівознавства України», «Сіверянський архів», «Харківський архівіст: науково-інформаційний вісник», «Архівний вісник: Інформаційний бюлетень Державного архіву Чернігівської області», «Одеські архіви: Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області», «Русалка Дністрова: літературно-мистецька культурологічна газета», «Харківський

архівіст: Інформаційне видання», «Архивная летопись Донбасса», «Константи: Альманах соціальних досліджень», «Праці центру пам'яткознавства» [5]. Спеціалізовані архівні видання мають непересічне значення для розвитку архівної справи, оскільки саме завдяки їм максимально оперативно та всебічно фахівці дізнаються про поточні новини, нові нормативно-правові документи, їх проекти, наукові дослідження та розвідки, роботу державних архівних служб і послуги, які вони надають та ін. У цьому контексті можна говорити про адресність архівної інформації, тому що спеціалізовані видання орієнтовані на цільову аудиторію дослідників, викладачів, студентів, усіх тих, хто цікавиться розвитком архівознавства як наукової системи та навчальної дисципліни.

Окремо зупинимось на неспеціалізованих друкованих ЗМІ, які іноді (наприклад, з нагоди ювілеїв, знакових дат чи подій) публікують інформацію про архівні установи, архівні документи та ін. Для таких періодичних видань готують добірки документів, довідкову інформацію, документальні нариси, тематичні статті й ін. У добірках документів повністю чи фрагментарно відтворюють певну кількість архівних матеріалів означеної тематики, зазвичай під одним заголовком у предметному чи хронологічному порядку. Публікацію добірок документів супроводжують пояснювальним текстом, що містить їх характеристику, опис історичної обстановки часу створення тощо. Довідкова інформація — представлений у виданні на основі документної ретроспективної інформації матеріал про певну історичну подію, постать. Така лаконічна інформація надає змогу отримати загальне уявлення про факти історичного процесу, культурну спадщину. Тематична стаття висвітлює певну тему (історичну подію, діяльність особи, регіону, окремого підприємства) з широким залученням архівних документів. Більша ефективність публікацій досягається за допомогою використання наочних видів документів: текстових, графічних, фото, карт, таблиць тощо. Добірки архівних документів, довідкова інформація, документальні нариси, тематичні статті та ін., надруковані у неспеціалізованих друкованих та електронних мас-медіа за 2009 р., розміщені на Інтернет-сайті Держкомархіву України [6]. Якщо здійснити короткий статистичний аналіз представлення архівів у друкованих та електронних неспеціалізованих мас-медіа, то виявиться, що ретроспективну документну інформацію, новини з архівних установ та організацій, інформацію про виставки архівних документів та ін. У 2009 р. залучили 137 видань, загальна кількість публікацій становить 370. Тобто вищезначену інформацію про архіви неспеціалізовані друковані й електронні мас-медіа подавали один раз на 2,5 дні, що свідчить про зацікавленість певних кіл громадськості у цій інформації.

Серед друкованих та електронних мас-медіа, а також інформаційних агентств, що найчастіше розповсюджують архівну інформацію у 2009 р., можна назвати такі (у дужках подається інформація про кількість публікацій): «УКРІНФОРМ» (34), «Урядовий кур'єр» (15), «20 хвилин» (15),

інформаційне видання «ЭХО» (10), «Високий Вал» (10), тижневик «2000» (8), «Сумська сотня» (8), «JeуNews» (8), «Новини Закарпаття» (8), УНІАН (7).

Якщо говорити про тематичну спрямованість публікацій, то тут представлені:

- виставки архівних документів (тематичні, до ювілеїв видатних історичних осіб та про визначні події минулого);
- довідкова інформація про публікацію збірників архівних документів;
- генеалогічні пошуки в архівах;
- упорядкування документів архівів;
- розсекречення документів та ін.

Неспеціалізовані друковані й електронні мас-медіа, порівняно зі спеціалізованими періодичними та продовжуваними архівними виданнями, зазвичай мають ширшу аудиторію, що дозволяє залучити до «спілкування» з архівною інформацією в будь-якій формі значне коло громадськості.

Серед каналів соціальної комунікації архівних установ можна назвати також радіо і телебачення. Використовувати документну ретроспективну інформацію можна у формі тематичних бесід, бесід-інтерв'ю, репортажів, прес-конференцій та ін. За масовістю аудиторії цей канал використання має надзвичайне значення. Особливо важливим та актуальним нині є запровадження постійних рубрик про роботу архівних установ України на радіо та телебаченні.

На Інтернет-сайті Держкомархіву України представлені такі аудіофайли: 1) інтерв'ю з першим заступником Голови Держкомархіву України І. Б. Матяш про генеалогічний пошук за архівними документами (радіо «Ера-FM» від 9 грудня 2009 р.), 2) інтерв'ю із завідувачем сектора виставкової роботи ЦДАВО Г.В. Берковського з нагоди 18-ї річниці незалежності України (Українська служба радіо ВВС від 20 серпня 2009 р.), 3) інформація про відкриття спільної українсько-російської документально-книжкової виставки «Повість полум'яних літ Олександра Довженка» в рамках щорічної зустрічі керівників державних архівних служб України, Росії та Білорусі (радіо Свобода, 10 вересня 2009 р.), 4) інформація про відкриття документальної виставки до 350-річчя Конотопської битви (радіо Свобода, 1 липня 2009 р.) [6].

У контексті спільної взаємодії архівів та мас-медіа в сучасному соціально-комунікаційному середовищі доречно згадати про спільні акції. Такі акції можна організовувати у формі інформаційної підтримки (спонсорства) певних проектів архівних установ України. При цьому згода видання на таку співпрацю залежатиме від цільової аудиторії архівного проекту та від того, наскільки видання відоме широкій громадськості. Наступною формою взаємодії архівних установ України з друкованими й електронними неспеціалізованими ЗМІ може стати спільна акція для читачів. Третя модель співпраці — спільний захід, проведений на рівних правах, коли архівна установа та видавництво є співорганізаторами, мають однаковий статус.

Таким чином, мас-медіа є соціально-комунікаційним каналом як за цільовою аудиторією архівних ЗМІ, так і за широким колом громадськості. Також у ЗМІ є одна особливість, на яку слід звернути увагу. Мас-медіа постають, з одного боку, як канал комунікації та носій повідомлень, а з іншого — як аудиторія архівних установ України. Наукові розвідки в цьому аспекті є достатньо перспективними для подальшої розробки. Взагалі нині одним з головних завдань архівних установ України є вироблення та реалізація єдиної соціально-комунікаційної стратегії розвитку в сучасному інформаційному суспільстві. Мас-медіа як канал соціальної комунікації між архівними установами України та суспільством відіграють визначну роль у цьому процесі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность): словарь-справочник / Авт.-сост. В. А. Ильганаева.* — Х. : КП «Городская типография», 2009. — 392 с.
2. *Архівознавство : Підручник для студентів іст. ф-тів вищ. навч. закладів України / За заг. ред. Я.С. Калакури та І. Б. Матяш.* — К. : Видавн. дім «КМ Академія», 2002. — 356 с.
3. *Матяш І. Б. Методологічні засади й понятійний апарат архівознавства / І. Б. Матяш // Український історичний журнал.* — 2009. — №2. — С.124-134.
4. *Архіви України: Офіційний веб-сайт Державного комітету архівів України [Електронний ресурс].* — Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua>.
5. *Публікації на порталі [Електронний ресурс].* — Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/publishing.php>.
6. *Архіви у ЗМІ [Електронний ресурс].* — Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Archives/A_u_ZMI.php.

Надійшла до редакції 27.11.2009 р.

УДК 930.251:004

Н. О. СТІЛЕЦЬ

ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРІГАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКУМЕНТІВ В АРХІВНИХ ФОНДАХ

Розглядаються деякі методологічні, технічні, організаційні та нормативно-правові особливості створення архівів електронних документів та автоматизації діяльності традиційних архівних фондів.

Ключові слова: архів, електронний архів, електронний документообіг, електронна архівація.

Рассматриваются некоторые методологические, технические и нормативно-правовые особенности создания архивов электронных документов и автоматизации деятельности традиционных архивных фондов.

Ключевые слова: архив, электронный архив, электронный документооборот, электронная архивация.

Some methodical, technical, organizational and legal regulations of making electronic documents archives and workflow of traditional archives are considering in the article.

Key words: archive, electronic archive, workflow, electronic archiving.

Еволюція інформаційного суспільства сприяє автоматизації людської діяльності, зокрема широкому впровадженню електронних документів, електронного документообігу й електронного цифрового підпису. Це очевидно на прикладі комп'ютеризації управлінської сфери. Сучасною тенденцією розвитку інформаційних технологій є значне зростання обсягів інформації, необхідної для прийняття рішень — тож виникає необхідність обробляти документи в більшій кількості, ніж раніше. Традиційні методи роботи з документами стають при цьому малоефективними, документи на паперовій основі поступово поступаються місцем документам на електронних носіях. У європейських країнах набуто суттєвий досвід з функціонування електронного документообігу на всіх етапах життєвого циклу документа нарівні з традиційним, а інколи електронний документообіг навіть перевищує паперовий. При цьому електронні документи мають таку ж юридичну силу, як і традиційні. До того ж у Європі й Америці широко створюються електронні архіви відкритого доступу до наукових та гуманітарних знань (наукових публікацій) [4].

У результаті масового застосування електронних документів стає актуальним створення електронних архівів, або електронна архівація, яка можлива завдяки автоматизації діяльності архівних установ. Електронна архівація може розглядатися в трьох напрямках:

- 1) автоматизація роботи безпосередньо з фондами архівних організацій і підрозділів;
- 2) створення електронних сховищ у результаті накопичення електронних документів у системі електронного документообігу організації, установи, підприємства;
- 3) організація збереження в архівах електронних документів: документів, які функціонують у системі електронного документообігу архіву, а також електронних документів від установ-джерел комплектування державних архівів.

За наявності відмінностей, електронний архів в усіх вищенаведених випадках повинен відповідати однаковим методологічним і технологічним умовам.

Мета статті — узагальнити методологічні, організаційні й технологічні особливості автоматизації архівів і створення електронних архівів.

Актуальність дослідження зумовлена розвитком автоматизації всіх видів діяльності суспільства (зокрема управлінської діяльності, де документи відіграють виняткову роль) та широким застосуванням систем електронного документообігу (що викликано вкрай низькою ефективністю традиційних методів обробки документів).

В Україні дослідження проблем електронної архівації розпочалося з 2000 р., відколи Державний комітет архівів України (Держкомархів) створив Центр інформаційних технологій, одним з результатів роботи якого стала розробка версії програмного продукту «Архівні фонди України». Ця програма орієнтована на створення електронних версій місцевих каталогів архівних фондів та їх інтегрування в єдину національну систему [3]. Український досвід розміщення інформаційних ресурсів архівів в Інтернеті розпочато з відкриття офіційного веб-сайта Держкомархіву.

Ознайомлення зі станом організації діловодства в 44 центральних органах виконавчої влади довело, що в 37 з них комп'ютерне обладнання об'єднано в єдину мережу із реалізацією систем електронного діловодства чи автоматизації певних ділових процесів; у деяких установах вони є функціональними підсистемами систем електронного документообігу [5].

Створення електронного архіву можна розглянути як комплексне рішення щодо автоматизації та оптимізації системи надійного збереження всіх типів електронних документів, підтримки різних версій документів, автоматичний контроль термінів збереження документів і перенесення їх на різні фізичні носії інформації, ефективною системи пошуку документів за реквізитами та змістом, розмежування рівнів доступу для різних категорій користувачів системи залежно від їхніх службових обов'язків, внутрішнього кодування та криптування документів, відстеження користувачів та їх інформаційних запитів, централізації адміністрування й управління всією системою в цілому, впровадження єдиного корпоративного стандарту, який забезпечує технологію долучення співробітників до інфраструктури колективної роботи [1].

Традиційний архів в організації є сховищем паперових документів. При його автоматизації існують два підходи. Перший підхід полягає у створенні сховища електронних документів різних типів на електронних носіях. Електронні документи традиційного архіву переводяться в електронне сховище без суттєвих змін, а паперові документи потребують конвертації в електронну форму через сканування. Для такого сховища підбирається чи розробляється відповідне програмне забезпечення, що надаватиме можливість здійснити пошук необхідної інформації. Найчастіше це автоматизована

інформаційна система, яка обробляє дані про документи та їхні реквізити в метадані (вторинні дані) і надає ці дані користувачам. Іншими словами — це створення електронного каталогу архіву.

Особливістю конвертації паперових архівів в електронну форму при автоматизації є велика кількість документів, призначених для поцифрування, а строки, зазвичай, обмежені. Інша особливість полягає в тому, що ці документи, здебільшого, не потребують повнотекстового розпізнавання.

Другий підхід до автоматизації архівів полягає лише в розробці автоматизованої інформаційної системи (електронного каталогу) і наповненні її даними про реквізити паперових документів. При цьому архів так і залишається в традиційній формі, автоматизується лише функція пошуку документів.

Аналогічний розподіл можна побачити на прикладі розміщення електронних архівів у мережі Інтернет. Трапляються як власне архіви електронних документів з доступом до текстів (бази даних із пошуковим апаратом), так і електронні варіанти традиційних тематичних каталогів архівних фондів. Відзначається [1], що характерною ознакою більшості каталогів архівів у Інтернеті є відсутність анотацій, які розкривали б їхній зміст.

Переваги створення електронних архівів очевидні:

- 1) суттєва економія площ, з огляду на те, що зберігання паперових документів потребує все більших і більших площ;
- 2) вирішення проблеми складності або неможливості створення резервних копій традиційного архіву на випадок непередбачених обставин;
- 3) забезпечення триваліших строків зберігання документів, порівняно з паперовими, без утрати якості, завдяки мінімізації впливів зовнішнього середовища;
- 4) забезпечення максимальної швидкості пошуку документів і даних про документи.

Комплекс вимог стосовно функціонування електронних архівів можна розділити на дві групи: загальні (фундаментальні) та спеціалізовані. До загальних (фундаментальних) вимог належать [6]:

- 1) конфіденційність — захищеність документа від ознайомлення з ним сторонніх осіб через кодування;
- 2) цілісність — надходження даних до адресата неушкодженими і без змін, що забезпечується використанням електронного цифрового підпису, кодів аутентифікації повідомлення;
- 3) ідентифікація — підтвердження, що документ складено або відправлено саме тією особою, чий реквізити наведено;
- 4) незаперечність — означає, що відправник (отримувач) електронного документа не може заперечити цей факт після його відправлення (отримання).

До спеціалізованих вимог належать [6]: забезпечення зберігання кожного документа в незмінному вигляді; неприпустимість втрати документів

під час передачі в архів або перебування в архіві; можливість пошуку документа за допомогою пошукових систем; неприпустимість пошкодження документів протягом передбаченого строку придатності носія; можливість пошуку будь-якого документа в найкоротший термін; знаходження в результаті пошуку необхідного документа, а не будь-якого іншого; придатність документа до візуалізації і роздрукування в тій же формі, в якій його було створено; протоколювання всіх процесів в архіві, котрі можуть спричинити зміни його організації та відновлюваність вихідного стану; готовність електронного архіву до міграції на нові платформи, носії, програмні засоби й технічні компоненти без утрати інформації; доступність користувачеві інформації про законодавчі норми і галузеві вимоги, що регулюють діяльність архіву щодо захисту даних та інформації, протягом усього часу існування архіву.

Задовольнити всі вимоги повністю при нинішньому стані обладнання і технологій, на жаль, неможливо. Функціональними вимогами щодо електронних архівних систем, які використовуються нині, зокрема є такі [6]:

- 1) безпосередній доступ до інформаційних об'єктів (електронних документів) або інформаційних колекцій (списків, контейнерних електронних документів тощо);
- 2) управління інформаційними об'єктами з використанням баз даних, завдяки метаданим та/або індексуванню змісту прийнятих на зберігання документів;
- 3) підтримка різних пошукових технологій для забезпечення прямого доступу до інформації;
- 4) уніфіковане спільне зберігання будь-яких інформаційних об'єктів; відскановані рукописи, текстові файли, медіафайли, бази даних тощо;
- 5) управління архівними системами з неперезаписуваними носіями, зокрема можливість надання носіїв, що не входять безпосередньо до системи;
- 6) гарантування можливості візуалізації документів протягом усього періоду їхнього зберігання в архіві незалежно від походження, типу апаратного забезпечення і операційної системи.

Якщо говорити про технології створення електронних архівів, слід мати на увазі як програмне забезпечення для управління архівними документами, так і носії, що використовуються для зберігання документів в електронних архівах. Створенням електронного архіву забезпечують гарантоване зберігання електронного документа протягом певного часу та надійний його захист. Проблема довгострокової перспективи зберігання електронних документів пов'язана з тим, що електронний документ, на відміну від паперового, залежить від зміни технологічного середовища. Найпоширенішими проблемами електронних архівів є захист електронних документів від знищення чи пошкодження внаслідок утрати фізичних властивостей носіїв інформації, зміни програмних та/або апаратних

компонентів, запобігання некоректному поводженню з документами через низьку компетентність користувачів [6]. Крім того, магнітні й оптичні носії інформації ненадійні (термін їх придатності звичайно становить від 3 до 30 років), а конвертованість форматів даних нестабільна та обмежена.

Таким чином, донині питання про носії інформації, які необхідно використовувати для електронної архівації документів, залишається невирішеним. Магнітні носії нині вважають непридатними для тривалого зберігання, оскільки електронні дані, що зберігаються на них, можуть бути змінені або знищені будь-коли. Особливо це стосується жорстких дисків, що перебувають у динамічному використанні. Оптимальним наразі вважається застосування для електронних архівів оптично-цифрових носіїв, запис на які можна здійснити за допомогою лазера і тільки один раз. Ця технологія має назву WORM — Write Once, Read Multiple Times; носії створені спеціально для електронної архівації та мають об'єм пам'яті понад 50 Гб. Подібні носії завдяки своїм фізичним властивостям захищені від внесення змін і мають значно більший термін придатності, порівняно з магнітними носіями [6].

Одним з центральних питань стосовно створення електронного архіву є вибір технологічної платформи й інформаційної системи його ведення (іншими словами, вибір системи електронного документообігу). Основні вимоги до функціональних можливостей такої системи, за [1], можна визначити таким чином:

- інформаційна система повинна забезпечувати надійне зберігання значних обсягів інформації й документів різного типу з різних носіїв та в різних форматах, конвертацію даних з інших систем, бути сумісною з Інтернет-технологіями;
- забезпечення доступу до всіх інформаційних ресурсів системи через єдиний інтерфейс користувача;
- просте й гнучке управління інформаційними активами, можливість створювати бази даних (електронні довідники, тематичні каталоги тощо) з розвинутим пошуковим апаратом, багаторівнева система обмеження доступу користувачів до інформації;
- можливість формувати сфери інформаційних послуг для внутрішніх і зовнішніх користувачів архівного фонду (створення тематичних підбірок документів, пошук документів на замовлення, передача документів засобами електронної пошти, інтеграція в Інтернет тощо);
- забезпечення високо рівня безпеки важливої інформації при прозорому доступі для авторизованих користувачів;
- можливість використання інтегрованої технологічної платформи щодо створення електронного архіву з метою подальшого впровадження інших додатків автоматизації документообігу.

Найпоширеніші програмні продукти для створення електронних архівів є відкритими системами для розробки додатків (наприклад, Microsoft,

IBM/Lotus). Крім того, різні компанії розробили достатньо велику кількість додатків, які можна використовувати при створенні комплексної системи. Але не існує однозначно ідеального вибору базової платформи для впровадження системи електронного документообігу. Будь-яке рішення потребує додаткових зусиль як щодо розробки комплексу додатків, так і щодо доповнення базових інструментів.

Гарантувати фізичну збереженість і доступність електронних архівів можна завдяки використанню нижчевикладених стратегій [6].

1. Стандартизація файлових форматів, метаданих електронних документів, типів і властивостей, носіїв інформації тощо. Це одна з основних передумов доступності електронної інформації протягом тривалого часу.

2. Міграція — це забезпечення доступності інформації протягом необмеженого часу завдяки регулярному перенесенню даних із застарілого системного оточення в нове.

3. Емуляція — передбачає створення нових комп'ютерних систем і програмного забезпечення, здатних відтворювати старі версії і в такий спосіб працювати з даними, генерованими в старих комп'ютерах та операційних системах.

4. Інкапсуляція — збір разом з інформаційними об'єктами (електронними документами) і програмного забезпечення, за допомогою якого вони можуть бути відтворені, а також відповідних метаданих.

5. Конвертація — передбачає постійну наявність у систем програм-конвертерів та оглядачів, здатних при відкриванні файлу в застарілому форматі перевести його в актуальніший.

Захист даних в електронному архіві ґрунтується на врахуванні загальних для електронних комунікацій факторів ризику. Це можуть бути відсутність або невідповідність апаратних та програмних засобів; недовгостроковість магнітних та цифрових носіїв; накопичення особистих даних, якими можуть скористатися зловмисники; несанкціоноване втручання в процеси чи несанкціонований доступ до документів; невідповідність систем безпеки.

Залишається відкритим питання про необхідність сумісності систем електронного діловодства та довічного зберігання найважливішої для держави та суспільства електронної інформації. На практиці різні організації, підприємства й установи застосовують системи електронного діловодства та системи автоматизації архівної справи, що базуються на різних програмних продуктах: готових, адаптованих до специфіки діяльності чи розроблених за власним замовленням. Це призводить до несумісності систем і перешкоджає створенню єдиного інформаційного простору. Не розроблено нормативно-правову базу, що має регулювати обмін електронною управлінською інформацією, порядок упровадження і функціонування систем електронного документообігу й електронного діловодства, на яких базується автоматизація діяльності архівів. Так, наприклад, дія законів

України «Про електронні документи та електронний документообіг» і «Про електронний цифровий підпис» поширюється тільки на електронні документи з електронним цифровим підписом; інші документи, що фактично мають статус носіїв з електронною інформацією, залишаються за межами норм даних актів [5].

Стратегія Держкомархіву України полягає в розробці централізовано-го вирішення цих питань, зокрема в межах національної програми інформатизації України. Альтернативними рішеннями щодо організації постійного зберігання електронних документів національного архівного фонду можуть бути зберігання в існуючих державних архівах або зберігання в єдиному Державному архіві електронних документів [5].

Розробка комплексу організаційних та нормативно-правових заходів регулювання діяльності електронних архівів має розвиватися в напрямках забезпечення зберігання електронних документів, створення спеціальних архівних фондів електронних документів, здійснення обліку документів в електронній формі, внесення їх до номенклатури справ та формування справ згідно з номенклатурою, передавання електронних документів до архівних установ [5]. Потребують вирішення проблеми технічного, методичного і кадрового забезпечення державних архівів для прийняття електронних документів на зберігання.

Отже, головними проблемами, що заважають застосуванню електронного документообігу в архівних установах та організації зберігання електронних документів в архівах, є такі:

- недостатнє фінансове, матеріально-технічне й організаційне забезпечення;
- відставання нормативного і методичного забезпечення роботи з електронними документами від технологічного;
- відсутність єдиних мінімальних вимог до апаратного оснащення та регламентації типів носіїв інформації і форматів архівного зберігання електронних документів;
- недостатнє кадрове забезпечення архівних установ спеціалістами з інформаційних технологій [5].

Практично всі бази даних і електронні документи обчислювальних центрів СРСР у 1970–80-х рр. були втрачені, тому що не були своєчасно переведені на нові технологічні платформи. Тож при оновленні апаратного і програмного забезпечення архівів необхідно оцінити, які ресурси варті довгострокового зберігання, а які — ні. Рішення про те, які документи, де і в яких форматах необхідно зберігати, слід брати до уваги при створенні концепції автоматизації архіву й електронного документа. Функції здійснення експертизи цінності, забезпечення збереженості й обліку електронних документів можна покласти як на співробітників архівних установ, так і на спеціалістів з інформаційних технологій.

Необхідно відзначити, що залишається відкритим питання: який примірник документа вважати оригіналом — паперовий чи електронний? Можливості аутентифікації електронних документів розвиваються дуже інтенсивно, у той час як паперові документи зазнають впливу зовнішнього середовища [7].

Отже, проблема зберігання електронних документів в архівних фондах потребує детальної розробки та вирішення. Уніфікація форматів електронних документів, стандартів їх зберігання та руху в системах електронного документообігу дозволять створити базу електронних архівів. А вирішення цієї проблеми в правовому аспекті надасть можливість створити єдиний електронний національний архів, який у свою чергу стане найефективнішим сховищем інформації та знань, що дуже важливо в умовах нинішньої інформатизації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Волхонський С. Електронні архіви в МНС: досвід та перспективи / С. Волхонський // *Надзвичайна ситуація*. — 2007. — № 7. — С. 44–47.
2. Зверева Н. А. Возможность автоматизации работы архивной службы / Н. А. Зверева // *Музей*. — 2005. — № 2. — С. 48–50.
3. Матяш І. Організація архівної справи в сучасній Україні / І. Матяш // *Студії з документознавства та архівознавства*. — 2005. — Т. 13. — С. 10–26.
4. Московкин В. Институциональные электронные архивы открытого доступа к научному и гуманитарному знанию / В. Московкин, Д. Тюпа // *Новий колегіум* — 2006. — № 5. — С. 3–11.
5. Про стан і перспективи впровадження електронного документообігу та створення електронних архівів [Електронний ресурс] / Держ. комітет архівів України. — Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/law-base/SCAU/index.php?2003-12-16-decision>.
6. Рудюк В. Проблеми зберігання і захисту електронних документів: досвід ФРН / В. Рудюк // *Бібліотечна планета*. — 2006. — № 4. — С. 17–21.
7. Тихонов В. И. Методология экспертизы ценности электронных документов нуждается в развитии / В. И. Тихонов // *Отечественные архивы*. — 2003. — № 5. — С. 33–37.

Надійшла до редколегії 14.12.2009 р.

УДК 007:02

О. М. КОБЕЛЄВ

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ У БІБЛІОТЕЧНІЙ ГАЛУЗІ

Розглядаються засади формування системи інформаційно-аналітичного забезпечення прийняття управлінських рішень у бібліотечній галузі України. Визначаються її склад і перспективи використання.

Ключові слова: управлінські рішення, інформаційно-аналітичне забезпечення, бібліотечна галузь.

Рассматриваются основы формирования системы информационно-аналитического обеспечения принятия управленческих решений в библиотечной отрасли Украины. Определяются ее состав и перспективы использования.

Ключевые слова: управленческие решения, информационно-аналитическое обеспечение, библиотечная отрасль.

In article are considered bases of formation of system of a supply with information-analytical of acceptance of administrative decisions in ukrainian library branch. Structure and prospects of use is defined.

Key words: administrative decisions, a supply with information-analytical, library branch.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства, за умов соціально-економічної і політичної кризи, відбуваються значні зміни в усіх сферах, що зумовлюють глибокі трансформації управління як державою в цілому, так і окремими галузями, зокрема бібліотечно-інформаційною. Ринкові умови, розвиток інтелектуальної економіки, різноманітність інформаційних процесів потребують застосування спеціальних знань і навичок, пов'язаних з інформаційно-аналітичною діяльністю. Актуальність інформаційно-аналітичного забезпечення прийняття управлінських рішень у бібліотечній сфері посилюється також швидким розвитком інформаційних технологій, появою потужних джерел і сховищ даних, потоків інформації, що викликало необхідність розвитку й упровадження методів і засобів автоматизованої підготовки, обробки, перетворення й попереднього аналізу даних. Загалом, як свідчить досвід передових країн, необхідність здійснювати цілеспрямовану політику, ефективно діяти в умовах нового інформаційного режиму зумовила перехід на якісно інший рівень інформаційної аналітики як особливої сфери людської діяльності, покликаної забезпечити інформаційні потреби суспільства за допомогою аналітичних технологій,

завдяки переробці вихідної інформації й здобуттю якісно нового знання [4; 6; 9–11; 13; 14; 16].

В Україні створюються системи інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади з метою формування інформаційно-технічного середовища для підвищення ефективності діяльності державних органів, прогнозування й запобігання критичним ситуаціям [1; 3; 7; 10; 13; 15; 17]. Наприклад, діють урядова інформаційно-аналітична система із проблем надзвичайних ситуацій, система інформаційно-аналітичного забезпечення Ради національної безпеки й оборони та ін. Зазначені системи покликані забезпечувати інформаційну діяльність органів державної влади протягом основних фаз розвитку кризової ситуації:

- прогнозування тенденцій, усунення факторів, здатних зумовити виникнення кризових ситуацій;
- створення резервних фондів для попередження й ліквідації кризових ситуацій;
- реагування, проведення операцій під час розвитку кризової ситуації;
- ліквідації наслідків кризових ситуацій.

Ці функції виконуються завдяки моніторингу, плануванню, супроводу дій органів управління.

Методології прийняття управлінських рішень присвячені численні наукові дослідження, оскільки прийняття рішень — один з основних результатів діяльності суб'єкта управління, спрямованої на об'єкт управління з метою досягнення певних цілей управління. Можна відзначити праці Г. Альтшулера, О. Амосова, Ф. Аунапу, В. Бакуменка, П. Друкера, Й. Кхола, О. Ларичева, Ч. Ліндблома, Л. Планкетта, Г. Саймона, Ю. Сурміна, Ю. Тихомирова, Г. Хейла. При цьому, за класичним уявленням, що склалося в науці управління, приймання рішень отожднювалося з вибором альтернативи. Відповідно воно розглядалося як вибір альтернативи при здійсненні управлінської діяльності. Нині відбувається трансформація поняття прийняття управлінських рішень, що ґрунтується на чіткішому визначенні місця таких рішень в управлінській діяльності [3]. Тобто прийняття управлінських рішень розглядається як суттєва частина управлінського процесу з послідовними етапами виявлення та діагностування проблемних ситуацій, розробкою альтернатив та вибором однієї з них, що найбільше відповідає виходу з ситуації, що склалася.

Інформаційно-аналітична діяльність, в цілому, зокрема й як елемент управлінських рішень, розглядалася в працях Г. Артамонова, Г. Гордукалової, І. Давидової, В. Ільганаєвої, П. Конотопова, І. Кузнецова, Ю. Курносова, І. Левкіна, І. Мелюхіна, В. Пархоменка, О. Пархоменка, В. Онопрієнка, Р. Рейльян, Е. Семенюка, В. Синюка, Г. Сілкової, Н. Слядневої, М. Сороки, С. Терещенка, М. Тихомирова, В. Чистякова, А. Шевирьова. Особливо слід відзначити дослідження [5; 10; 11; 13], присвячені характеристиці сутності та інституалізаційних ознак аналітики в структурі бібліотечної діяльності,

визначенню специфіки інформаційної аналітики у сфері науково-технічної діяльності, вивченню аналітичної основи прийняття управлінських рішень, використанню інформаційно-аналітичних технологій при прийнятті управлінських рішень. Водночас, відсутні дослідження українських авторів, присвячені проблемам інформаційно-аналітичного забезпечення прийняття управлінських рішень у бібліотечній галузі України. Тому аналіз методологічних аспектів управлінських рішень в умовах соціальних змін є не тільки актуальною практичною проблемою, а й важливим завданням розвитку соціальних комунікацій як наукової галузі. **Метою** статті є визначення засад формування системи інформаційно-аналітичного забезпечення прийняття управлінських рішень у бібліотечній галузі в Україні.

Насамперед слід зазначити, що, незважаючи на наявність численних методів, що мають у своєму розпорядженні органи державного управління [1; 3; 7; 18], проблема прийняття управлінських рішень у бібліотечно-інформаційній сфері, як і в сучасній Україні загалом, є надзвичайно актуальною. Це зумовлено характерними для вітчизняної системи управління невизначеностями, які можна поділити, базуючись на дослідженні С. Афонцева, на такі основні типи [2]:

- невизначеність постановки управлінських завдань;
- невизначеність чинників внутрішнього і зовнішнього середовища функціонування галузі (наприклад, початок 2010 р. в Україні характеризується відсутністю прийнятого державного бюджету, не говорячи вже про політичну нестабільність);
- невизначеність структури галузі;
- невизначеність управлінських рішень унаслідок недостатньої повноти та низької вірогідності знань про кінцеві мету й умови функціонування галузі, а також суб'єктивізм осіб, які приймають рішення щодо формулювання мети, перспектив, стратегії розвитку та управління бібліотечно-інформаційною сферою.

Названі перші три типи невизначеності не дозволяють здійснити адекватний опис структури і розвитку вітчизняної бібліотечно-інформаційної галузі, що трансформується, на основі застосування традиційного управлінського логіко-теоретичного підходу та відповідних класичних теорій і моделей [3; 7; 18]. Ця обставина, у свою чергу, посилює невизначеність четвертого типу, впливаючи, таким чином, на можливість прийняття об'єктивних і науково обґрунтованих управлінських рішень.

Для зменшення ступеня невизначеності при ухваленні рішень стосовно бібліотечно-інформаційної галузі необхідно забезпечити найсприятливіші умови для осіб та органів управління, які приймають рішення, через автоматизацію найтрудомісткішого процесу зменшення перших трьох типів невизначеностей, також пов'язаного, у свою чергу, з вибором та оцінкою відповідних альтернатив. Це завдання можна успішно реалізувати тільки на основі створення ефективної системи інформаційно-аналітичної підтримки

прийняття рішень. Забезпечення такої підтримки передбачає надання особам та органам управління, що приймають рішення, якнайповнішої, вчасної і достовірної інформації про стан і загальні тенденції розвитку галузі.

Сучасний світовий рівень інформаційних технологій створює потенційні можливості для відстежування й оцінювання стану розвитку державного управління, як у цілому, так і в окремій галузі, на основі оцінювання відповідних управлінських рішень через упровадження моніторингів, накопичення та обробку інформації в базах даних і знань, застосування різноманітних інформаційно-пошукових систем з використанням розподілених мереж, сучасних інформаційних та комп'ютерних технологій.

Відомо, що в практиці державного управління різних країн вже широко використовуються програмні комплекси та комп'ютерні системи, що накопичують і надають управлінням оперативну інформацію про законодавчі й інші нормативно-правові акти, дозволяють отримувати прогнозовані модельні оцінки з макроекономічних питань і спростити проектування. При достатній інформації та відповідній її організації можливе впровадження систем аналізу й оцінювання процесів державного управління як з окремих напрямів, так і в цілому [1–3; 7; 12; 14; 18].

Іншими словами, аналітичні служби створюються з метою прийняття соціально значимих управлінських рішень у всіх вузлах інформаційної інфраструктури, де концентруються, переробляються потужні інформаційні потоки. Інформаційна аналітика, використовуючи можливості, надані даними службами, активно оперуючи їхніми інформаційними продуктами й послугами, виконує насамперед завдання змістовного перетворення інформації, функціонально перетинаючись у цьому сенсі з науковою (виробництво нового знання) і управлінською (розробка варіантів рішень, сценаріїв) діяльністю. При цьому найважливішою функцією інформаційної аналітики є виробництво нового знання на основі переробки наявної інформації з метою оптимізації процесу прийняття управлінських рішень [6; 8–11; 13; 16].

На жаль, нині у сфері інформаційно-аналітичного забезпечення бібліотечної галузі є багато невирішених питань, які є актуальними і для інформаційно-аналітичного забезпечення інших напрямів людської діяльності (зокрема, науково-технічної [10]). По-перше, це обмеженість фінансування. По-друге, відсутність на галузевому рівні прийнятого і дієвого концептуального системного підходу до розвитку інформаційно-аналітичного забезпечення як складової системи прийняття управлінських рішень. По-третє, недостатній рівень підготовки кваліфікованих інформаційних аналітиків. Окрім того, як підкреслює І. Мелюхін, «ефективність інформаційно-аналітичної діяльності багато в чому залежить від історично сформованої культури прийняття рішень» [9, с. 11].

Специфіка аналітичної діяльності в управлінських структурах полягає в тому, що вона «вбудована» в процес управління, до неї висувають

особливі вимоги щодо оперативності підготовки матеріалів, їхньої вірогідності й обґрунтованості. Порівняно з академічними науковими дослідженнями, вона є прикладною, ґрунтується не стільки на глибокій, самостійній розробці проблем, скільки на залученні фахівців, експертів, узагальненні вже готового матеріалу [9; 10; 16].

При цьому, як засвідчує практика, важливо, щоб в інформаційно-аналітичній службі керівної установи існував замкнутий цикл підготовки матеріалів, починаючи від процедури визначення показників збору інформації, її класифікації, автоматизованої обробки й закінчуючи її аналізом, розробкою прогнозів і практичних рекомендацій. Можна виділити [9, с. 13] три рівні інформаційно-аналітичної діяльності: інформаційно-технологічний, інформаційний і аналітичний. Тільки їхнє співіснування й реалізація в межах однієї служби дозволяє досягти ефективної роботи.

Досвід роботи державних інформаційно-аналітичних підрозділів узагальнений в деяких монографіях та статтях [5; 8–11; 13; 16; 17], виявив цілий комплекс проблем, які потребують вирішення: відповідальність за той або інший вид інформаційних ресурсів, режим обміну й надання інформації всередині управлінських структур, регламентація продажу державної інформації, розробка загальних принципів створення та функціонування відомчих інформаційно-аналітичних систем. Особливого значення при цьому набуває фінансове забезпечення створюваних і функціонуючих інформаційно-аналітичних структур, що забезпечують прийняття управлінських рішень. «Інформація за ринкових відносин коштує грошей, праця кваліфікованих експертів також, не говорячи вже про інформаційну техніку, засоби зв'язку тощо. Тому створенню служби повинен передувати хоча б приблизний розрахунок необхідних коштів. Економія в цій галузі може призвести в підсумку до поверхових висновків й однобічної інформації. Якщо коштів не вистачає, необхідна концентрація на вузько й чітко поставлених завданнях» [9, с. 14].

Загалом, практична реалізація системи підтримки прийняття управлінських рішень у вітчизняній бібліотечно-інформаційній галузі потребує не лише вирішення складних науково-інженерних завдань, пов'язаних з конструюванням спеціалізованого програмно-апаратного комплексу на базі сучасних інформаційних технологій і спеціальних прикладних програмних засобів, акумулювання відповідних фінансових ресурсів, але й попереднього визначення методологічних засад формування зазначеної системи. Зважаючи на результати досліджень, зокрема [1; 3; 7; 8; 11–13; 17], вважаємо, що до складу системи повинні входити такі основні модулі:

- уведення, контроль і дослідження вхідної інформації, її первинної обробки;
- конструювання й адаптація моделей (їх структурних та прогнозних форм);
- дослідження, селекція і композиція моделей, що конструюються;

- контроль і діагностування стану галузі;
- напрацювання допустимих альтернативних рішень;
- взаємодія галузевих та місцевих органів управління бібліотечно-інформаційною діяльністю;
- урахування впливу внутрішніх і зовнішніх змін й обмежень;
- підтримка адміністрування баз даних і банку знань;
- визначення і коригування цілей, стратегії та завдань розвитку бібліотечно-інформаційної галузі України;
- навчання і тренінг.

При цьому інформаційно-аналітичне забезпечення управлінських структур бібліотечно-інформаційної галузі слід розглядати як складову частину соціокомунікаційних процесів, де необхідність і специфічність інформування керівництва визначаються вимогами систематичного аналізу й упорядкування необхідної інформації. Структуру інформаційного забезпечення прийняття управлінських рішень у бібліотечно-інформаційній сфері, як і в будь-якій іншій, можна вважати оптимальною лише в тому разі, коли вона в даних конкретних умовах максимально сприяє виконанню загальних функцій управління — прогнозуванню, плануванню, організації, координації обліку, контролю, регулюванню, активізації, стимулюванню, кожна з яких потребує відповідного за змістом, формою, обсягом, місцем й часом подання даних [1; 3–8; 11–14].

Таким чином, можна резюмувати, що управлінські рішення і впливи є основним результатом, квінтесенцією управлінської діяльності, яка, до речі, за своєю природою є суто інформаційною діяльністю. Тенденції сучасного розвитку методології прийняття управлінських рішень свідчать [1–3; 7; 12; 18] про те, що відбувається процес якісного оновлення всіх складових системи управління, який потребує структурних і ментальних змін як у бібліотечно-інформаційної галузі, так і в діяльності осіб, що приймають рішення. При цьому сам процес прийняття рішень стосовно прогнозування, стратегічного планування, вибору раціональної структури бібліотечної галузі та її кадрового забезпечення, створення високоефективних мотиваційних підходів, розроблення і застосування сучасних методів контролю — усе це потребує подальших досліджень у відповідному напрямі інформаційно-аналітичної діяльності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Амосов О. Організаційно-аналітичне забезпечення прийняття управлінських рішень стосовно державного регулювання сучасної української економіки / О. Амосов, А. Дегтяр // Вісн. НАДУ. — 2003. — №3. — С. 24–30
2. Афонцев С. Неопределенность и проблемы экономической трансформации / С. Афонцев // Мировая экономика и междунар. эконом. отношения. — 1996. — № 10. — С. 20–23

3. Бакуменко В. Д. *Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики* : монографія / В. Д. Бакуменко. — К. : Вид-во УАДУ, 2000. — 328 с.
4. Давидова І. О. *Бібліотечне виробництво в інформаційному суспільстві* / І. О. Давидова. — Х. : ХДАК, 2005. — 295 с.
5. *Информационное обеспечение руководящих работников объединений, предприятий и организаций* / В. М. Бирбраер, Г. И. Калитич, В. Е. Смирнов, В. И. Третьак. — К. : УкрНИИНТИ, 1981. — 48 с.
6. Льганаєва В. О. *Аналітика в структурі бібліотечної діяльності* / В. О. Льганаєва // *Вісн. Харк. держ. акад. культури* : зб. наук. пр. — Х. : ХДАК, 2008. — Вип. 23. — С. 109–117
7. Ковальчук К. Ф. *Интеллектуальная поддержка принятия экономических решений* / К. Ф. Ковальчук ; отв. ред. О. П. Суслов. — Донецк : НЭП НАН Украины, 1996. — 224 с.
8. Курносов Ю. В. *Аналитика, методология, технология и организация информационно-аналитической работы* / Ю. В. Курносов, П. Ю. Конотопов. — М. : РУСАКИ, 2004. — 512 с.
9. Мелюхин И. *Информационно-аналитическая деятельность как она есть* / И. Мелюхин // *Информационные ресурсы России*. — 1999. — №1. — С. 11–14
10. Онопрієнко В. І. *Інформаційна аналітика в наукознавстві* / В. І. Онопрієнко // *Наука та наукознавство*. — 2006. — №4. — С. 40–50
11. Пархоменко В. Д. *Інформаційна аналітика у сфері науково-технічної діяльності* : монографія / В. Д. Пархоменко, О. В. Пархоменко. — К. : УкрІНТЕІ, 2006. — 224 с.
12. Рейльян Я. Р. *Аналитическая основа принятия управленческих решений* / Я. Р. Рейльян. — М. : Финансы и статистика, 1989. — 182 с.
13. Семенюк Е. П. *Інформаційно-аналітична діяльність у структурі та механізмах соціальної практики* / Е. П. Семенюк // *Науково-технічна інформація*. — 2003. — № 2. — С. 42–44.
14. Синюк В. Г. *Использование информационно-аналитических технологий при принятии управленческих решений* / В. Г. Синюк, А. В. Шевырев. — М. : Экзамен, 2003 — 160 с.
15. Слободяник М. С. *Бібліотечна справа України: стратегічні напрями прориву* / М. С. Слободяник // *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. — 2007. — №4. — С. 4–5.
16. Сляднева Н. А. *Информационно-аналитическая деятельность: проблемы и перспективы* / Н. А. Сляднева // *Информационные ресурсы России*. — 2001. — № 2. — С. 14–21
17. Сорока М. Б. *Національна система реферування української наукової літератури* / М. Б. Сорока ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. — К. : НБУВ, 2002. — 209 с.
18. Фатхутдинов Р. А. *Разработка управленческого решения* / Р. А. Фатхутдинов. — М. : ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998. — 272 с.

Надійшла до редколегії 10.12.2009 р.

УДК 615+(378:004.6)

Г. В. МИКИТЕНКО

**КАДРОВЕ ДІЛОВОДСТВО У ВНЗ: МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ВПРОВАДЖЕННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ СИСТЕМ**

Аналізуються питання, пов'язані зі складнощами впровадження комп'ютерних систем у кадрове діловодство ВНЗ, розглядаються шляхи вирішення досліджуваних методичних проблем.

Ключові слова: *кадрове діловодство, комп'ютерна система, методичні проблеми, організаційна схема.*

Анализируются вопросы, связанные со сложностями внедрения компьютерных систем в кадровое делопроизводство ВУЗов, рассматриваются пути решения исследуемых методических проблем.

Ключевые слова: *кадровое делопроизводство, компьютерная система, методические проблемы, организационная схема.*

In the article are canalizing some questions connected with difficults of computer systems using to the employment offices of Higher Educational Establishments, are studied ways of decision researched methodical problems.

Key words: *skilled office work, computer system, methodical problems, organizational chart.*

У зв'язку з глобальною інформатизацією суспільства в Україні постає питання створення ефективної системи кадрового діловодства. Як відомо, основа кадрового діловодства — документи, які мають правове значення, оскільки є засобом засвідчення та доведення певних фактів. Вони також використовуються як джерела та носії інформації. В управлінській діяльності документ постає як предмет, і як результат праці.

Найпроблемнішою є організація кадрового обліку у вищих навчальних закладах, оскільки в них тісно переплітаються дві сфери — освітня та трудова, що мають свої законодавчі особливості та вимоги до документів.

Метою статті є вивчення та аналіз методичних проблем упровадження комп'ютерних систем кадрового діловодства у ВНЗ.

У типовій технологічній схемі обробки кадрової документації можна виокремити певні стадії, а саме:

- 1 документування трудових правовідносин;
- 2 ведення особових справ та трудових книжок;
- 3 ведення довідково-облікової та звітної роботи з кадрів.

Документація по кадрах ведеться з моменту введення працівника до штату організації. Вона може бути виділена в окрему групу, що зумовлено

її винятковою можливістю і деякими особливостями документування діловодства [1].

Основні вимоги більшості вітчизняних підприємств до систем комп'ютерного діловодства визначаються двома факторами: загальною ситуацією з автоматизацією обсягів роботи і вимогами законодавства.

До проблем, що найчастіше виникають у процесі роботи кадрових служб у повсякденні, належать:

- значна кількість документів, що не мають стандартизованої форми та не відповідають державним стандартам;
- великий обсяг оброблюваної інформації, на основі якої проводяться різноманітні звітні роботи;
- відсутність чіткого поділу документів на групи, що ускладнює процес пошуку необхідних даних;
- упровадження численних кардинально нових законопроектів, що потребує великої гнучкості кадрової системи.

Упровадження комп'ютеризації в процес обліку кадрів здійснюється з метою усунення вище названих проблем та поліпшення роботи працівників на кожному етапі роботи з документом. Вирішуючи певні проблеми роботи з паперовими документами, при комп'ютеризації кадрового діловодства виникають нові проблеми, що в більшості випадків можна подолати.

Основною проблемою при впровадженні новацій у роботу відділу кадрів є невелика кількість працівників, які мають хист або бажання здійснювати процес підвищення кваліфікації через проходження комп'ютерних курсів, відсутність їхнього бажання впроваджувати нові технології в даній сфері.

До несприятливих чинників також належить той факт, що між відділами кадрів у ВНЗ обмін досвідом та кваліфікаційними здобутками відбувається лише іноді.

Фактором, що породжує певні складності в співпраці між ВНЗ, стає його профільність, тобто те за яким напрямом він здійснює підготовку фахівців, що зумовлює певні специфічні особливості документації та документообігу в цілому.

Проблемним питанням у загальній комп'ютеризації кадрового документообігу також стає те, що деякі ВНЗ підпорядковуються різним міністерствам України, де документація оформлюється за різними ДСТУ.

До проблем, які мають вирішувати кадрові служби, відносять значне державне недофінансування на впровадження нових технологій та недооцінка важливості роботи даного відділу в приватних закладах освіти, що призводить до великої імовірності втрати певної кількості цінної інформації некваліфікованими працівниками, а відповідно невмілий поділ документації призводить до дублювання документів.

Малобюджетність кадрових служб найчастіше виявляється в зменшенні витрат на технічне «озброєння» робочих місць, що унеможливує

процес комп'ютеризації за відсутності машин принаймні з середніми технічними показниками.

Одна з головних проблем упровадження комп'ютеризації в кадрове діловодство — відсутність єдиних вимог до програмних продуктів та невиконання контролю за дотриманням чинних стандартів державними органами.

Перелік проблем може змінюватися залежно від того, наскільки глибоко здійснюватиметься аналіз процесу комп'ютеризації кадрового діловодства.

Нині автоматизація обліку кадрів на багатьох підприємствах «шматочкова»: накази друкуються у «Word», кадровий облік ведеться в «Excel», зарплата нараховується в «1С». При великій кількості працівників затрати праці на одержання статистичних даних, а також на перевірку інформації, одержуваної керівництвом з різних підрозділів, непомірно зростають. Тому першочергове завдання налагодити облік основних бізнес-процесів (навести елементарний порядок у кадровому обліку) [2].

Сучасний кадровий відділ неможливо уявити без персональних комп'ютерів — вони встановлені майже на кожному робочому місці. Це означає, що персональні комп'ютери використовуються максимально ефективно, їх наявність на робочих місцях позитивно впливає на продуктивність роботи організації в цілому. На жаль, у більшості випадків цього стверджувати не можна.

Причина всім відома: для продуктивного використання комп'ютерів їх необхідно оснащувати відповідним програмним забезпеченням, спрямованим на вирішення тих конкретних завдань, що потребують невідкладного вирішення на кожному робочому місці. Проте з програмним забезпеченням, особливо з програмним забезпеченням процесів діловодства, не все так просто. Розробка програм для бізнесу все ще залишається дорогою послугою. Тому, щоб здійснити оптимальний вибір програмного продукту за максимально вигідним співвідношенням ціни з якістю, слід дотримувати певних рекомендацій.

Початковим етапом у виборі програмних продуктів стає вивчення документообігу організації в цілому та виокремлення завдань, які має виконувати програма, наступним стає вибір — придбання готової програмної продукції чи замовлення індивідуальної [3].

Для проведення індивідуальної розробки програмного забезпечення слід вибрати програмне середовище, що дозволить в максимально стислі строки створити повноцінне програмне забезпечення з мінімальними затратами матеріальних ресурсів. Ця система повинна бути невибагливою в роботі і дозволяти працювати не тільки на окремому комп'ютері, а й у локальних мережах та мережах із виділеним сервером без установа додаткового програмного забезпечення. Таким чином, завдяки невеликим затратам часу і матеріальних ресурсів можна досягти відносно низької собівартості, а відповідно, і вартості програмних продуктів [2].

У випадках, коли організація з малим економічним потенціалом, а саме до них належать ВНЗ I–II рівнів акредитації, рекомендуємо створювати базу даних у звичних програмних продуктах, наприклад MS Access, MS Excel. Вона дозволяє працівникові відділу кадрів здійснювати облік кількості поданих заяв та повністю завершених по оформленню справ, створювати звітні та статистичні документи, проводити відбір за заданим параметром. Використання таких баз даних економить час роботи технічних секретарів, що надає змогу підвищити якість обслуговування.

Спроектовану базу даних слід характеризувати за такими властивостями, як функціональна повнота, мінімальна надмірність, цілісність, несуперечливість, узгодженість, відновлюваність, безпечність, ефективність, логічна та фізична незалежність, розширюваність, дружність інтерфейсу користувача.

Упровадження розробленого спеціалізованого програмного продукту, орієнтованого на роботу з кадровою документацією, дозволяє:

- істотно скоротити рутинні операції оброблення інформації;
- суттєво підвищити швидкість оброблення інформації;
- значно збільшити обсяг оброблюваної інформації;
- зменшити ймовірність помилок оброблення;
- чітко розподілити функції виконавців [4].

Слід зауважити, що створення будь-якої бази даних здійснюється з метою полегшення роботи звичайних працівників з документами, які містять статистичні відомості, таких як екзаменаційна відомість, журнал реєстрації, табель робочого дня та ін.

Проте створений програмний продукт, що в переважній кількості ВНЗ є базою даних, повинен бути простий для внесення змін, оскільки на його структуру впливають різноманітні чинники, до яких безпосередньо належить законодавча база України. Так, усі форми документів, що заповнюються під час реєстрації абітурієнта або працівника, чітко врегульовано законодавством і відповідно до нього створено обов'язковий перелік, що не може бути зміненим на розсуд керівництва, проте надано право на його розширення.

Отже, база даних має відповідати всім вимогам чинного законодавства — містити лише правдиву інформацію, зберігати її конфіденційність, бути чіткою і прозорою.

Під час упровадження комп'ютерного діловодства необхідно проаналізувати фактори, які в майбутньому можуть впливати на структуру оброблюваної інформації та її подальше використання. Отже, можна виділити чотири основні фактори:

- програмне забезпечення;
- законодавча база;
- потреби користувача;
- особливості поданої інформації, яку слід структурувати.

Уся інформація обов'язково відображається на матеріальному носіїві та передається по каналах зв'язку. Для підвищення достовірності здійснюється обробка лише юридично оформленої інформації. Слід наголосити на такій характерній ознаці інформації, як її обсяг. Якісне управління економічними процесами неможливе без детальної інформації про них. Удосконалення управління та збільшення обсягів виробництва супроводжуються збільшенням супутніх інформаційних потоків.

Зазначимо, що програмні продукти розрізняють за функціональними характеристиками. Наприклад, можливість аналізу професійних навичок співробітника, планування навчань і тренінгів для його просування кар'єрними сходами існує в західних кадрових системах, але не часто трапляється у вітчизняних. Промислові системи керування персоналом розробляються не один рік і мають як закладені в системі функціональні можливості, так і обмеження [3].

Окремим зауваженням можна вважати те, що не варто покладатися під час демонстрації системи керування кадрами на слайди Microsoft Power Point, цілком довіряючи словам менеджера з продажу про успішний досвід реалізації завдань будь-якої складності та високий кваліфікаційний рівень працівників фірми, що пропонує співпрацю. Необхідно звернути увагу на те, що лише демонстрування можливостей робочої системи визначить її функціональні можливості, а практичні приклади підтвердять або спростують перспективи успішного використання програмного продукту для реалізації завдань відділу кадрів вашої компанії.

У виборі програмного забезпечення варто виділити кілька ключових етапів, що визначають успішність проекту автоматизації в цілому. У першу чергу, необхідно керуватися порівнянням початкових функціональних можливостей систем (типової конфігурації) з поставленими завданнями. На цьому етапі також необхідно оцінити гнучкість продукту, тобто ступінь легкості його адаптації до специфічної вимоги майбутніх користувачів [3].

Другим найважливішим етапом є пристосування продукту до вимог національного законодавства. Підвищеним попитом користуються системи з оперативною підтримкою змін відповідно до вимог законодавства, які нині оперативно використовуються.

Наступним етапом є співвідношення ціни і корисного функціонала порівнюваних систем. При цьому необхідно зважати на такі показники, як простота використання, швидкодія, необхідні технічні засоби, надійність та ін. При виборі програмного забезпечення необхідно звернути увагу не лише на вартість програмного продукту, але й на сукупну вартість програмного забезпечення, консультаційних послуг і післяпроектного супроводу системи. Іноді вартість упровадження може відчутно перевищувати вартість програми.

Слід відзначити, що не менш важливим фактором, що впливає на вибір системи, є супровід системи. Пакети керування кадрами менш схильні до

змін, ніж модулі розрахунку зарплати. Незважаючи на це підтримка повинна здійснюватися протягом усього часу користування системою. Це питання необхідно докладно обговорювати на переговорах з потенційними підрядчиками робіт із упровадження програми.

При виборі компанії, яка забезпечуватиме програмним продуктом, варто зважати на кількість виконаних проектів запропонованого програмного забезпечення, звернути увагу на стабільність, досвід і репутацію цієї компанії на ринку та ін.

Окремо зауважимо, що інформація про невдалі проекти швидко поширюється. І якщо компанія орієнтована на довгострокові перспективи в бізнесі, то при виборі партнера у сфері автоматизації необхідно ґрунтуватися на його успішному досвіді роботи на вітчизняному ринкові.

Оптимальним шляхом упровадження проекту автоматизації звичайно є максимальне залучення до робіт по проекту співробітників підприємства-замовника, що використовують поради і досвід фахівців компанії [5].

Слід зазначити, що автоматизація будь-якого процесу серйозний проект, який потребує постійної уваги й участі майбутніх користувачів. З огляду на слабку формалізацію процесів кадрового менеджменту, управлінські модулі інформаційних систем керування кадрами не диктують твердих моделей і схем, що надає можливість безлічі варіацій роботи. Автоматизація відділу кадрів процес не тільки технічний, але й творчий. На жаль, у розробці інформаційних систем побажання професійних кадровиків враховуються не повністю, а закладені в системи «книжкові» моделі керування кадрами не завжди прийнятні для реальних управлінських процесів.

Варто підкреслити, що останнім часом на вітчизняному ринку систем автоматизації кадрового обліку відбулися зміни:

- зріс попит на «західну» функціональність;
- збільшилася зацікавленість Інтернет-технологіями;
- спостерігається інтеграція з корпоративними ERP-системами та з суміжними продуктами;
- розвиваються партнерські мережі, а також методологічні бази проектів упровадження і консультування [5].

Найближчим часом прогнозується зростання попиту на комплексні системи керування кадрами, реєстрації робочого часу і розрахунку зарплати, що відповідають законодавству України.

На українському ринку програмних продуктів пропонується певна кількість програм, які виконують завдання з автоматизації обліку персоналу. Але найпоширенішою є програма «Кадри», що входить до комплексу програм «Комплекс управління підприємством «Віпро-2.5М (x)». Ця програма створена на ринку України у 2001 р. і за цей час значно оновлена й удосконалена. Вона є найвдалішим поєднанням ціни та якості.

Зауважимо, що програму без додаткових грошових та інших витрат можна адаптувати до потреб користувача з урахуванням особливостей

ведення кадрової роботи на підприємстві. Наприклад, у програмі передбачено можливості для занесення додаткових даних про особу, які можна використовувати в подальшій роботі під час пошуків та систематизації інформації.

При роботі з кадровою документацією не лише здійснюється облік первинної інформації, але й створюються нові документи [6].

Уся робота навчального закладу спрямовується на отримання студентами документа, що засвідчить його фахову кваліфікацію — диплом.

Міністерство освіти і науки України у 2001 р. прийняло нову форму виготовлення матеріальної основи дипломів, атестатів про середню освіту та свідоцтв про здобуття неповної середньої освіти. У 2003 р. МОН України видало наказ «Про затвердження Положення про ІВС «Освіта» та Порядку замовлення та обліку документів про освіту державного зразка». Головним змістом цього документа було те, що всі організації, які видають документи про освіту і підпорядковуються цьому Міністерству, повинні зареєструвати дані про випускників в ІВС «Освіта». Ця система базується на АС «Диплом», яка функціонувала в режимі промислової експлуатації з липня 1998 р. і є вдосконаленням та розвитком цієї автоматизованої системи

Роботу відділів кадрів навчальних закладів МОН України полегшило згодом і в інших напрямках. Були створені програми, розроблені на замовлення МОН України в компанії «Політек-Софт» і рекомендовані до впровадження в усіх навчальних закладах. Цей пакет модулів має назву «Деканат». АС має на меті автоматизувати й об'єднати в єдину базу всі дані про студентів та викладачів.

Незважаючи на те, що цей програмний продукт відображає весь навчальний процес у деталях, він не полегшує роботи приймальної комісії. Такий висновок ґрунтується на тому, що програма орієнтована на навчальний процес, а канікулярний період та діяльність приймальної комісії зовсім не враховані. Тому базу даних, яка забезпечуватиме процес прийняття документів, необхідно розробити власними силами працівників ВНЗ.

Розглянувши методичні проблеми впровадження комп'ютерних систем кадрового діловодства у ВНЗ, можна узагальнено, залежно від головних факторів виникнення, виокремити в групи:

- багатопрофільність навчальних закладів;
- неврегульованість з точки зору законодавчої бази;
- відсутність єдиних вимог до програмних продуктів;
- неналагодженість комунікаційних зв'язків між відповідними відділами навчальних закладів.

Зазначимо, що якісне управління економічними процесами неможливе без детальної інформації про них. Удосконалення управління та збільшення обсягів виробництва супроводжуються збільшенням супутніх інформаційних потоків.

З урахуванням сказаного, можна дійти висновку, що використання комп'ютерної обробки документації не лише дозволяє економити кошти державних установ, а й полегшує роботу працівників відділів кадрів, що робить її цікавою та менш складною. Облік кадрових відомостей стає чіткішим, структурованішим, допомагає уникнути прогалин у даних про працівника, легко здійснювати спостереження за переміщенням працівника, вносити зміни в його особові дані, тому документ стає досконалішим.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Погребна А. Діловодство, яким воно повинно бути / А. Погребна. — Х. : Фактор, 2006. — 402 с.
2. Карпова Т. Базы данных: модели, разработка, реализация / Т. Карпова. — СПб : Питер, 2001. — 304 с.
3. Кавторева Я. В. Документооборот: организация и ведение / Я. В. Кавторева. — Х. : Фактор, 2000. — 164 с.
4. Безпяньська Г. Класифікація документів / Г. Безпяньська // Секретар-референт. — 2007. — №1. — С. 20–21.
5. Палюха Ю. І. Впровадження цілісної системи керування діловодством на підприємстві / Юрій Іванович Палюха // Студії з архівної справи та документознавства. — 2006р. — №14. — С. 67–70.
6. Асєєв Г. Г. Методологія корпоративного документообігу: технологічність управління та опрацювання даних / Георгій Георгійович Асєєв // Вісник Книж. палати. — 2006. — №9. — С. 26–30.

Надійшла до редколегії 11.12.2009 р.

УДК 002.2:316.77

В. А. МАРКОВА

КНИГА І ВИКЛИКИ НОВОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Аналізуються концепти «інформаційне суспільство», «масова культура», «постмодернізм» у контексті їх впливу на розвиток книжкової комунікації.

Ключові слова: інформаційне суспільство, масова культура, постмодернізм, книжкова комунікація.

Анализируются концепты «информационное общество», «массовая культура», «постмодернизм» в контексте их влияния на развитие книжной коммуникации.

Ключевые слова: информационное общество, массовая культура, постмодернизм, книжная коммуникация.

The concepts «information society», «mass culture», «post-modernism» in context of their influence on the development of the book communication is analyzed.

Key words: *information society, mass culture, postmodernism, book communication.*

«Вавилонська бібліотека» — саме таку назву має оповідання Х. Л. Борхеса, яке повною мірою може передати жах і безпорадність сучасної людини в умовах інформаційного вибуху. «Вавилонська бібліотека» — це бібліотека, що складається з книг, утворених вільною комбінацією двадцяти двох букв алфавіту, в яких на осмислений рядок припадає тисячі нісенітниць [3, с. 313]. Вавилонська бібліотека — це метафора нової «вавилонської» катастрофи, на межі якої перебуває людство, що спричинена неконтрольованим зростанням інформації.

Існує багато концепцій, що описують образи сучасності, серед яких для аналізу сучасного стану книжкової комунікації і перспектив її розвитку найважливішими є три: «інформаційне суспільство», «постмодерністська культура», «масова культура». **Мета** статті — аналіз викликів нової комунікативної реальності книжковій комунікації. Зазначені визначення, на перший погляд, акцентують увагу на різних аспектах сучасного культурного стану, до того ж належать різним галузям гуманітарного дискурсу, але моментом їх «зустрічі» є те, що, як вважає сучасний культуролог М. Епштейн, постмодернізм є «травматичним досвідом», зумовленим обмеженістю людини в сприйнятті інформації, накопиченої людством. Геометрична прогресія зростання інформації протирічить реальній кількості років життя, даних людині, в якій вона здатна її сприймати. Отже, виникає потреба в додаткових пристроях, «протезах», що зможуть допомогти подолати це протиріччя (варто тут пригадати і теорію Маклюена щодо розширень зовні наших почуттів).

XX сторіччя — початок цивілізації протезів: люди спілкуються між собою за допомогою приладів, підключених до органів чуття. У міру вбудовування людини в грандіозно розпростерте інформаційне тіло людства неминуче збільшуватимуться протезно-електронні складові індивідуального тіла, оскільки йому не вистачатиме очей, вух, рук для сприйняття і передачі всієї інформації, що є необхідною для виконання людських функцій. Там, де органи втрачають взаємозв'язок у єдиному цілому організмі, вони опосередковуються протезами — екранами, дисками, комп'ютерами, телефонами, факсами. Усе це — подовжувачі і замітники тілесних органів, що травмовані надлишком інформації [11].

А тому як постмодерністські концепції, так і теорії інформаційного суспільства в межах свого категоріального апарату описують споріднені процеси, спричинені кризовим станом подальшого зростання інформації і неможливістю його подолання лише в межах книжкової комунікації.

Концепт «масова культура» апелює до таких тенденцій у суспільстві як «повстання мас» (Х. Ортега-і Гасет), ліквідація «двовимірної» культури (Г. Маркузе), що привело до розмивання границь між «високою» і «низькою» культурами завдяки експансії засобів масової інформації, які вбудовують культурні цінності в існуючий порядок і надають їм товарної форми, чим повністю нівелюють їх трансцендентний статус. Масова культура є продуктом процесів індустріалізації, урбанізації та виникнення національних державних утворень, тобто характерних ознак індустріальної доби в розвитку суспільства. Зазначені процеси потребували загальної грамотності населення та розвитку каналів трансляції інформації найширшому колу людей. Розвиток засобів тиражування, першим з яких був друкарський прес, запустив машину масового виробництва інформації. Один з теоретиків «інформаційного суспільства», Е. Тоффлер, аналізуючи індустріальне суспільство, звертає увагу на те, що «в засобах масової інформації, від газет і радіо до кіно і телебачення, — повсюди ми знов-таки виявляємо головні принципи фабричного виробництва. Усі вони штампують однакові повідомлення для мільйонів мозків, так само як фабрика штампує один і той же товар, щоб він використовувався в мільйонах будинків. Стандартизовані, масово виготовлені «факти», двійники стандартизованих, масово виготовлених продуктів, надходять від нечисленних фабрик з виготовлення образів (image-factories) до мільйонів споживачів» [9, с. 76]. Тобто в трансляції соціально значимих цінностей поряд з книгою поступово своє місце займають журнали і газети, а в подальшому, представники нової комунікативної реальності — радіо та телебачення, котрі суттєво відтіснили книгу як домінуючу форму передачі основних культурних смислів у суспільстві. Формується ціла індустрія різноманітних форм масової культури, яка безконтрольно тиражує інформаційні потоки.

Очевидно, що інформаційний «вибух» поставив під загрозу саму ідею комунікації і, зрештою, спричинив винайдення інших засобів, які б ефективніше порівняно з книжковою комунікацією, боролися з його наслідками. Таким чином, книжкова комунікація зіткнулася з викликами нової культурної реальності, які не тільки позбавили її панівного становлення в суспільстві щодо трансляції головних культурних цінностей, а й загрожують залишити книгу лише як музейний експонат. Чи залишаться в культурі майбутнього ті ареали, в яких існування традиційної книги буде необхідним? Щоб відповісти на це запитання необхідно докладно описати ті концепти, з яких і вимальовується образ сучасності.

Поняття «інформаційне суспільство» було вперше введено до наукового обігу майже одночасно в США і Японії Ф. Махлупою та Т. Умесао. Водночас найрозробленішою концепцією майбутнього суспільства є теорія постіндустріального суспільства, фундатор якої — видатний американський соціолог Д. Белл (роботу над нею він розпочав наприкінці 50-х рр.).

У 1973 р. була опублікована його фундаментальна праця «Прийдешнє постіндустріальнє суспільство», в якій він обґрунтував ідею того, що нині формується суспільство нового типу — постіндустріальнє, яке характеризується переважно зростанням кількості інформації і підвищенням значення теоретичного знання [1]. У подальшому він використовував терміни «інформаційнє» і «постіндустріальнє» як синоніми. Серед сучасних теоретичних праць, присвячених усебічному аналізу суспільних змін, що викликані подальшим розвитком інформатизації, є трьохтомнє дослідження М. Кастельса «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» [4].

Слід зазначити, що використання словосполучення «інформаційнє суспільство» у вітчизняних дослідженнях для аналізу сучасних суспільних змін стало поширеним кліше, але на сьогоднішній день воно не є концептуально визначеним, окрім того, відсутні загальні критерії, згідно з якими певнє суспільство можна вважати інформаційним. М. Кастельс зазначав, що в існуванні будь-якого суспільства інформаційні процеси відіграють значну роль, а тому термін «інформаційнє суспільство» не має суттєвої аналітичної цінності для визначення особливостей епохи, що настала. Крім того, сама теорія інформаційного суспільства не є єдиною теорією, а складається з конгломерату теорій, об'єднуючою ознакою яких є лише визнання ролі інформаційних процесів у суспільному розвитку. Узагальнено Ф. Уєбстер виділяє п'ять визначень інформаційного суспільства, основою яких є певні параметри, за якими визнається, що ми маємо справу з суспільством нового типу. Перше визначення ґрунтується на технологічному критеріїві, який передбачає, що саме зростання обсягу технічних інновацій сприяє виникненню суспільства нового типу; другий — на збільшенні частки інформаційного бізнесу у валовому національному продукті. Тобто, якщо в економічній сфері інформаційна діяльність превалює над сільським господарством та промисловістю, то можна говорити про перехід до інформаційного суспільства. Третій підхід пов'язаний зі сферою зайнятості. Якщо більшість населення зайнята в інформаційній сфері, то це суспільство інформаційнє. Наступний підхід визначається зміною в часі і просторі. Інформаційні мережі впливають на організацію часу і простору, що є свідченням того, що ми живемо в суспільстві нового типу. І останній підхід ґрунтується на змінах у культурному середовищі, яке стає все більшою мірою «медіавантаженим». Саме останній підхід з критичних позицій розроблявся і розробляється в межах франкфуртської школи (Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе), як критика масової культури та в постмодерністській філософії і соціології (Ж. Бодрійяр, Ж.-Ф. Ліотар, З. Бауман) [10]. Слід зазначити також, що теорії інформаційного суспільства мають своїх авторитетних критиків. Але об'єднуючим чинником для прибічників теорії інформаційного суспільства все ж є визнання того факту, що розвиток інформаційних технологій спричинив зміни в суспільних відносинах. У буденному ж використанні цього словосполучення акцент робиться на

тому, що це суспільство, яке характеризується інтеграцією інформаційних технологій як ключового фактора в будь-якому виді виробництва. У межах статті важливою є концептуалізація тих технологічних викликів, які подальший розвиток інформаційних технологій поставив перед книжковою комунікацією. Чи створюють вони реальну загрозу традиційній книзі як конкуренти?

Екскурс майже у п'ятитисячолітню історію розвитку книжкової комунікації засвідчив, що вона поступово набувала нових функцій, пристосовуючись до певних культурно-історичних умов, балансує на межі елітарності й масовості, сакральності й профанності саме завдяки своїй двоєдиній природі. У середньовічній європейській культурі, що сформувалася на підвалинах християнства, книга сприймалася як цілісний сакральний предмет, у якому зміст нерозривно пов'язаний з його матеріальним утіленням, і таке ставлення було до будь-яких книг, а не лише до книг релігійного змісту. Але поступова секуляризація суспільства призвела до розриву цілісності книги; вона стала сприйматися лише як нейтральна форма, в яку може бути вкарбований будь-який зміст. Книга як засіб комунікації однаковою мірою використовувалася як релігійними ортодоксами, так і єретиками, як захисниками існуючого суспільного устрою, так і революціонерами, як поборниками моралі, так і тими, хто її підривав. Цілоком позбавившись статусу елітарності, книга одночасно втратила і свій статус сакральності, а тому стала сприйматися в суспільстві саме як засіб комунікації, до певного часу — універсальний. Але виникнення і розвиток інших засобів соціальної комунікації поставили під загрозу її домінуючий стан у поширенні основних смислів.

Тенденцією останніх десятиріч також стала відмова від пануючого канону, який у будь-якій письмовій культурі представлений творами, що пропонуються як норма або взірець. Постмодерністська боротьба проти «дискурсу влади», яка є відповідальною за формування канону, обернулася відмовою від будь-якої ієрархії в поширенні дискурсивних практик, а ринкова економіка замість канону, представленого взірцями «високої» культури, нехай і санкціонованою владою, поставила свій, сформований масовим попитом. Причому, як справедливо відзначає італійський дослідник історії читання А. Петруччі, «ні видавничий продукт, ні його вигляд, ні, особливо, ціна не слугують відмінністю і не сприяють упорядкованості в представленні при продажу текстів» [7, с. 457]. Як результат, читач розгублений і дезорієнтований: «він купує і не купує, вибирає і не вибирає, нині цікавиться цим сектором, завтра — іншим, дозволяє собі спокуситися знижкою або презентацією, скористатися моментом чи піти на поводу під впливом шквалу реклами» [7, с. 457]. Таким чином, зміна канону приводить і до зміни існуючих моделей письма/читання. Дослідники сучасного читання для його означення використовують такі прикметники як «анархічне», «егоїстичне», «егоцентричне». Очевидно, що книга втратила свою роль універсального засобу соціальної комунікації.

Перших же відчутних утрат книга як універсальний засіб соціальної комунікації зазнала від поширення телебачення. Як і книга, воно є одним з найпопулярніших засобів проведення дозвілля; тому не читання романів, а перегляд телесеріалів віднині став улюбленим проведенням часу домогосподарок, проблема ж «дитина і телебачення» стала викликати цілком справедливе занепокоєння. Саме з поширенням телебачення серед фахівців запанувала думка про активне використання наочних засобів у викладанні, а «обробка мас» друкованою продукцією стала співіснувати з телевізійним політичним шоу.

З телебаченням пов'язував свої сподівання в поверненні гармонії всіх органів чуття М. Маклюен. Він вважав, що саме телебачення завдяки мозаїчній формі телевізійного образу владне забезпечити участь і глибинну залученість усього єства, як того вимагає чуття дотику, на відміну від писемності, що розширила зорову здатність у одноманітну організацію часу і простору, таким чином забезпечивши здатність людину до безучасності та незалученості. Маклюен дійшов висновку, що саме завдяки телебаченню досягається сенсорна рівновага, а тому сучасна людина поступово позбавлятиметься тих якостей, які сформувалися під впливом панування друкарської технології. «Галактика Гутенберга», що покоїться на інтенсифікації візуального сприйняття, спричинила спеціалізацію в науковому і прикладному знанні, вивела інші сенсорні здібності людини в стан підсвідомого, а тому, як вважає Маклюен, тільки завдяки пануванню електричних засобів комунікації людство досягне сенсорної гармонії. Він вважав, що крах «Галактики Гутенберга» розпочався з винаходом телеграфу, як першої електричної технології. Отже, поширення електричних технологій і, насамперед, телебачення стало першим викликом книжковій комунікації [5].

Слід зазначити, що з цим викликом книжкова комунікація впоралася. Поширення телебачення не призвело скорочення обсягів випуску книжкових видань, а також зменшення їх тиражів; телевізійні освітні програми не спричинили руйнування традиційної системи освіти; читання, як і раніше, вважається основним навиком сучасної людини, без опанування якого шлях до соціалізації повністю закритий. Якщо ж говорити про дійсні втрати книжкової комунікації від поширення телебачення, то вони в першу чергу стосуються тієї частини дозвільного часу, що відводиться на читання книг та перегляд телебачення. На жаль, перегляд телебачення не тільки забрав частину часу, яка раніше відводилася на читання книг, а і сформував покоління «не читачів». Але такий «тріумф» телебачення був нетривалим, і нове покоління — уже не телеглядацьке, а «Інтернетівське».

Іншою істотною втратою книжкової комунікації під впливом поширення телебачення стали зміни в самих читацьких практиках. Безліч телевізійних каналів, якими можна мандрувати простим натисненням кнопки на пульті дистанційного управління, надають можливість самому вибудовувати власний аудіовізуальний ряд, із фрагментів утворювати цілісний образ.

Такий же тип сприйняття переноситься і на читання книг — їх необов'язково читати вдумливо, в особливих умовах, мінімальною з яких є тиша, послідовно, від початку до кінця [7, с. 463–470].

А тому спорідненим з телебаченням засобом комунікації Маклюєн вважав газету, оскільки їй також притаманний мозаїчний характер подання інформації. Кілька років по тому, в 1967 р., французький соціолог культури А. Моль назвав сучасну культуру мозаїчною, яка складається з безлічі випадкової інформації, що потрапляє до нас не через традиційні освітні інституції, а здебільшого через засоби масової інформації, залишаючи замість ієрархічної, упорядкованої системи «загальних понять» лише миттєві враження й уламки знань та ідей. «Ми залишаємося на поверхні явищ, отримуючи випадкові враження від більш чи менш сильного впливу на нас фактів, але не докладаємо ні сили критичного судження, ні розумових зусиль» [6, с. 45]. «Поверхня», — саме цим словом означається місце проживання сучасної культури. Наслідком «травми», спричиненої диспропорцією між людиною, чиї можливості біологічно обмежені, і людством, яке не обмежене у своїй техніко-інформаційній експансії, як вважає М. Епштейн, є виникнення постмодерної «чуттєвості», що являє собою немовби беззачесну, притуплену реакцію стосовно того, що відбувається. Людина постмодерністської культури всьому відкрита, але сприймає все як знакову поверхню, не роблячи спроби проникнути в глибину речей, у значення знаків [11]. І, як зазначав Ж. Бодрійяр, сучасна людина цілком розуміє, що знаки більше не відсилають до реальності, вона не чекає від реклами правдивості і не вірить іміджам політиків, а просто насолоджується грою знаків [2].

На сьогоднішній день написано безліч праць, в яких робиться спроба узагальнити теоретичні розробки в сучасному гуманітарному дискурсі, об'єднані під загальним брендом — постмодернізм. Зробити це складно, оскільки, за влучною нотаткою Ф. Уебстера, «постмодернізм — це одночасно інтелектуальний рух і наша повсякденність» [10, с. 312], а аналіз повсякденності є справою невдячною, оскільки ми самі є включеними у цю повсякденність, вона є саме тим, що відбувається з нами. Саме поняття «постмодернізм» указує на стан культури, що настав після модернізму, тобто є принципово новим щодо останнього. А тому більшість дефініцій нового культурного стану як необхідного елементу містять апеляцію до попереднього. У межах даної статті ми не маємо можливість навіть пунктирно окреслити всю рефлексію, яка з різних позицій розглядає цей феномен, для нас, насамперед, важливим є зосередження уваги на тих концептах, що є теоретичним підґрунтям у протиставленні книжкової і електронної комунікацій, адже книга як універсальний засіб комунікації — законне «дітище» модернізму, що повною мірою уособлює всі його сильні і слабкі позиції. І тому не дивно, що теоретики постмодернізму у своєму протиставленні сучасного стану культури минулому надто охоче вдаються до книжкової метафорики.

Маклюєн писав свої праці ще на «світанку» інформатизації суспільства і для їх опису використовував терміни «автоматизація», «кібернетизація», які є повною протилежністю механізації. Завдяки миттєвій синхронізації численних операцій старий механічний зразок розташування операцій у лінійну послідовність вже не використовується. Така синхронізація споріднена з діяльністю центральної нервової системи людини, а тому виникає ілюзія, що комп'ютер «мислить». Тобто для Маклюєна кінцевим підсумком розвитку засобів комунікації було б створення комп'ютера, який би був наділений свідомістю, що означає розширення людської свідомості: «з пришествям електрики і автоматизації технологія фрагментованих процесів раптово злилася разом з людським діалогом і необхідністю в усепоглинаючій увазі до людської єдності. Люди раптом перетворилися в кочових збирачів знань, кочових, як ніколи раніше, інформованих, як ніколи раніше, вільних від фрагментарного спеціалізму, як ніколи раніше, — і разом з тим, як ніколи раніше, залучених у тотальний соціальний процес. Оскільки з пришествям електрики ми здійснюємо глобальне розширення нашої нервової системи, миттєво взаємоп'язуючи будь-який людський досвід» [5, с. 412].

З тих часів минуло майже піввіку, а утопія Маклюєна понині так і залишилася утопією; стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій багато в чому підтвердив пророцтва канадського вченого, а багато в чому спростував. І тому не дивно, що саме розвиток Інтернету, в якому вбачають «глобальне селище» Маклюєна, спричинив нову хвилю зацікавленості його ідеями. Аналогічним чином у сучасних працях акцент перш за все робиться на «мережевому суспільстві» (Кастельс), на суспільстві «мережевого інтелекту» (Тапскотт), на «віртуальному співтоваристві» (Г. Рейнгольд), тобто мережевий принцип стає ключовим концептом організації в сучасному суспільстві [8]. Мережевий принцип є повною протилежністю лінійного принципу, втіленням якого є традиційна книга. Показовим є те, що, як і Маклюєна, сучасних авторів не цікавить питання змісту мережевого простору. Так, на думку Кастельса, головне — бути в мережі, оскільки саме це є гарантом повноцінної участі в житті мережевого суспільства. Мережевий простір сприяє створенню «електронної агори», «інтерактивного співтовариства», «індивідуалізованішому» спілкуванню. Основою створення «мережевого суспільства» став розвиток мережевих інформаційно-комунікаційних технологій і, в першу чергу, Інтернету, який у перекладі з англійської дослівно й означає міжнародну мережу. Мережа, що створена в межах проекту Міністерства оборони США, поступово розрослася і трансформувалася в привабливий комунікативний засіб, доступний людині з найзагальнішими уявленнями про роботу з комп'ютером. Темпи зростання користувачів Інтернету є дійсно вражаючими. Базовим принципом організації інформаційних ресурсів Інтернету є гіпертекст, який можна вважати найвиразнішим символом нової комунікативної реальності.

Маклюен вважав, що виникнення книгодрукування з його ідеєю стандартизації сприяло формуванню національних мов, становленню національних літератур і, зрештою, виникненню національних державних утворень. На сьогоднішній же день ми спостерігаємо протилежні тенденції — процеси, що відбуваються у світовому інформаційному просторі, споріднені з ідеєю глобалізації. Такий стан не може не викликати занепокоєння, оскільки утопія «глобального селища» насправді призводить до збільшення розриву між розвинутими і мало розвинутими країнами в економічній розвитковій, що, безумовно, впливає і на розвиток інформаційного середовища. Універсальною мовою електронного спілкування стає англійська, причому вона теж зазнає певних змін, суттєво спрощуючись і наближаючись до розмовної, з використанням власного сленгу та піктограм, які передають певні емоції. Такий стан справ викликає стурбованість навіть у західноєвропейському співтоваристві. Тобто мережевий принцип організації інформаційного простору став плідним підґрунтям для процесів глобалізації суспільства, які, на сьогоднішній день неоднозначно оцінюються, оскільки в них явно простежується домінування англо-американської традиції.

Таким чином, можна підсумувати, чим саме загрожують виклики нової комунікативної реальності книжкової комунікації. Так, парадоксальним образом книжкова комунікація, яка у своєму розвитку багато в чому стимулювала виникнення феномену масової культури, стала її жертвою. З одного боку, книга відіграла і відіграє значну роль в індустрії дозвілля (книги розважальних жанрів), але вона стала уразливою для критики за певну «всезадність», утрату своєї «великої місії», з іншого ж, у виконанні цієї функції вона зазнала конкуренції від інших форм проведення дозвілля, особливо тих, що спричинені розвитком нових засобів комунікації. Подальший же їх розвиток у суспільстві нового типу — інформаційному — поставив під загрозу і виконання інших функцій, оскільки пошук у межах електронної комунікації ефективнішим, ніж у межах книжкової комунікації. До того ж електронна комунікація сприяє зникненню просторово-часових обмежень у доступі до інформації. Постмодерністські ж теорії з їх установками на критику західноєвропейської логоцентричної традиції сприймають книгу з лінійною ієрархізованою структурою як її символ, а тому книзі протиставляється інша організація текстуального простору — нелінійна, неієрархічна, децентрована. І втіленням такої структури є гіпертекст.

Подальшою перспективою розвитку запропонованої теми є відповідь на питання: чим саме здатна відповісти книжкова комунікація викликам нової комунікативної реальності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Белл Д. *Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования* / Д. Белл. — М.: Academia, 1999. — 956 с.

2. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Бодрийяр Ж. — М. : Добросвет, 2000. — 389 с.
3. Борхес Х. А. Сочинения в трех томах / Х. А. Борхес. — Рига : Полярис, 1994. — Т. 1. — 558 с.
4. Кастельс М. Информационная эпоха : Экономика, общество, культура / М. Кастельс. — М. : ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
5. Маклюэн М. Понимание медиа : внешние расширения человека / М. Маклюэн. — М. : Гиперборея, Кучково поле, 2007. — 462 с.
6. Мольт А. Социодинамика культуры / А. Мольт. — М. : Прогресс, 1973. — 405 с.
7. Петруччи А. Глава 13. Читать, чтобы читать: чтение в будущем / А. Петруччи // История чтения в Западном мире: от Античности до наших дней / Г. Кабалло, Р. Шартье. — М., 2008. — С. 442–472.
8. Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество: плюсы и минусы сетевого интеллекта / Д. Тапскотт. — К. : INT Пресс, М. : Рефл-бук, 1999. — 432 с.
9. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. — М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. — 776 с.
10. Узбестер Ф. Теории информационного общества / Ф. Узбестер. — М. : Аспект Пресс, 2004. — 398 с.
11. Эпштейн М. Информационный взрыв и травма постмодерна / М. Эпштейн // Книжное обозрение «Ex libris НГ». — 1999. — 4 февр.

Надійшла до редколегії 15.12.2009 р.

УДК 655.5

Ю. В. ПАЛИВОДА

ВИДАВНИЧА ІДЕЯ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ФАКТОР СПІВПРАЦІ АВТОРА ТА РЕДАКТОРА

Аналізуються наявні нині тлумачення поняття «видавничої ідеї», зокрема пропонується власне визначення видавничої ідеї. Характеризуються вміння, навички та знання, які повинні мати редактор і автор. Розглядаються помилки, яких припускаються редактор та автор під час опрацювання видавничої ідеї.

Ключові слова: ідея, видавнича ідея, творення, генерування, реалізація, автор, редактор, співпраця автора і редактора.

Аналізуються існуючі на сьогодні тлумачення поняття «издательской идеи», в частности предлагается собственное определение издательской идеи. Определяются черты, умения, навыки и знания, которыми должны обладать редактор и автор. Рассматриваются ошибки, допускаемые редактором и автором во время разработки издательской идеи.

Ключевые слова: идея, издательская идея, создание, формирование, реализация, автор, редактор, сотрудничество автора и редактора.

This article analyzes available today interpretation «of publishing ideas, including attempts to define their own publishing ideas, determined features, ability, skills and knowledge that should have editor and writer, able to form a publishing idea and further qualitative work text; roztlumachuyetsya genealogy publishing ideas, are considered errors, which implied the editor and author during the processing of publishing ideas.

Key words: the idea, the idea of publishing, creation, generation, implementation, author, editor and co author and editor.

Наявність у видавничому портфелі видавництва цікавих і креативних проєктів залежить, насамперед, від небайдужих та прогресивних кадрів такого підприємства, від їхнього вміння й здатності розгледіти, відчути й зрозуміти по-справжньому потрібний споживачеві книжковий продукт. Варто зазначити, що ще одним важливим та ефективним партнером редактора у формуванні таких видавничих ідей і, відтак, конкурентоспроможного, затребуваного книжкового продукту є автор (авторський колектив).

Нині редактор для видавництва є організатором, керівником усього редакційно-видавничого процесу. До його видозмінених новітніх компетенцій (у разі необхідності безпосередньої участі автора чи авторського колективу) почали належати також і генерування, оцінювання та реалізація видавничих ідей — комерційно успішних видавничих продуктів.

З огляду на зазначене, у теорії видавничої справи та редагування набуває актуальності проблематика видавничої ідеї. У ній ми вбачаємо важливу складову успішної реалізації професійної діяльності як редактора та автора зокрема, так і процвітання видавництва загалом. Однак у теорії видавничої справи та редагування проблему видавничої ідеї як головного феномену редакційно-видавничої діяльності розглядали побіжно, залишаючи водночас поза дослідницькою обсервацією тісну співпрацю редактора й автора щодо творення таких ідей. Ступінь наукового опрацювання проблем. Зокрема, Ю. А. Михайлов та Ю. Ф. Майсурадзе у книзі «Энциклопедия книжного дела» (М., 2004) зосередили увагу на участі редактора в генеруванні та відборі ідей, оперуючи поняттям «комерційна ідея», а не «видавнича ідея». Б. С. Єсенькін, А. Ф. Коган у виданні «Предпринимательство в книжном деле» (М., 2004) та В. І. Теремко у навчальному посібнику «Основні засади видавничого бізнесу» (К., 2009) писали про видавничу ідею як про важливий актив у видавничому бізнесі. Також у власному посібнику «Видавничий маркетинг» (К., 2009) Теремко побіжно розглядає співпрацю автора і редактора в контексті розроблення концепції видання.

Отже, наразі немає праць, в яких би видавничу ідею ґрунтовно розглядали як об'єднаний фактор співпраці редактора й автора.

Варто зазначити, що для вивчення та дослідження обраного аспекту авторові статті довелося як джерело інформації використовувати також видання з основ підприємницької діяльності, стратегії підприємництва, маркетингу та реклами, а саме праці: П. Г. Клівця «Стратегія підприємництва» (К., 2007), С. В. Мочерного, О. А. Устенка, С. І. Чеботаря «Основи підприємницької діяльності» (К., 2003), В. А. Мойсеева «Паблік рилейшнз» (К., 2007), які дослідниця адаптувала до власного дослідження, оскільки повноцінних видань на таку тематику бракує. Також у написанні статті допоміг практичний редакторський досвід автора.

Метою нашого дослідження є заповнення лакун у підходах до осмислення видавничої ідеї — окреслити її як основу творчого діалогу між автором та редактором, як фактор, що глибинно організовує їх співпрацю.

Відповідно до мети дослідження, розв'язуються такі завдання:

- 1) аналіз наявних на сьогодні тлумачень поняття «видавнича ідея» та спроба власного визначення видавничої ідеї;
- 2) визначаються риси, вміння, навички та знання, якими повинен володіти редактор, здатний як формувати видавничу ідею, так і в подальшому якісно працювати з текстом;
- 3) окреслюються вміння та знання, які необхідні авторові для написання хорошого тексту;
- 4) розтлумачується генеалогія видавничої ідеї;
- 5) розглядаються помилки, яких припускаються редактор і автор під час опрацювання видавничої ідеї.

Об'єктом нашого дослідження є видавнича ідея, а предметом — безпосередня участь редактора й автора у творенні та реалізації видавничої ідеї.

Наукова новизна обраної тематики полягає в репрезентації нового бачення проблематики видавничої ідеї: по-перше, у власному термінологічному її тлумаченні; по-друге, в дослідженні ролей редактора й автора книги як ефективних партнерів в опрацюванні видавничої ідеї.

Поняття «ідея» використовується в багатьох галузях знань, зокрема відповідні інтерпретації неминуче мають особливості, що зумовлюється специфікою об'єктів і предметів досліджень, завдань і методик наук.

Так, у філософії «ідея» розтлумачується як форма осягнення в мисленні явищ об'єктивної дійсності, поєднує в собі усвідомлення мети та проєктування подальшого розвитку способів її практичного втілення [1, с. 264].

Нині з розвитком видавничої галузі науковці розпочали оперувати новітнім терміном — «видавнича ідея». Б. С. Єсенькін, А. Ф. Коган у книзі «Предпринимательство в книжном деле» розглядають видавничу ідею як стисле і чітке формулювання, супроводжуване певними аналітичними оцінками та проєктивними розробками, іноді моделями майбутнього виробу, що після проєктування редактором пропонуються на розгляд керівництву видавництва [2, с. 243]. В. І. Теремко в «Основних засадах видавничого бізнесу» наводить таке визначення видавничої ідеї — «...конкретне цілісне

знання про напрям, зміст майбутньої діяльності, доцільність реалізації конкретного видавничого проекту» [3, с. 64].

Запропоновані визначення, безперечно, відбивають сутність видавничої ідеї, але в них не фігурують суб'єкти видавничої справи, котрі, зрештою, її продукують такі ідеї. Тому, з огляду на це, запропонуємо власний варіант дефініції, в якій акцентуватимемо увагу на редакторській та авторській співпраці.

Отже, видавнича ідея — це запропонована редактором / автором побіжно або чітко розроблена пропозиція щодо опублікування певного видавничого продукту, що ґрунтується на переконанні в здатності реалізувати задум та усвідомленні мети, способів і засобів її досягнення.

Важливою та головною рисою редактора для успішного творення видавничих ідей є власне його генеративність як особистісна особливість — здатність творити нові ідеї, передбачати їхній подальший шлях. Для цього редакторові потрібно:

- усвідомити необхідність й особисту придатність працювати в обраній сфері, тобто у видавничій, мати прогностично-креативні, експертні здібності;
- знати суть видавничої діяльності та її різноманітних продуктів;
- розраховувати наявні в нього ресурси для цієї діяльності (інтелектуальні, вольові, фінансові, кадрові та ін.) або знання засобів і способів їх отримання чи доотримання;
- мати на меті можливість імовірних ділових та інших ризиків, а також власну здатність прогнозувати їхній перебіг, керувати ними [4, с. 31];
- знати зовнішні (ситуація на книговидавничому ринку зокрема та в суспільстві й державі загалом) і внутрішні (атмосфера в колективі, успішність діяльності видавництва) чинники, використання яких сприятиме реалізації видавничої ідеї чи ускладнюватиме або ж унеможливуватиме цей процес;
- постійно розвивати видавничу ідею, з урахуванням наявних для цього ресурсів, намагатися віднайти нові.

Редакторові для того, щоб успішно сформулювати видавничу ідею, необхідно, зокрема, зважати на такий важливий фактор як обґрунтування її конкурентоспроможності, адже без такого знання не можна спрогнозувати успіх будь-якої ідеї, а видавничої й поготів. Для цього йому потрібно мати знання з тієї галузі діяльності, якій він хоче репрезентувати власну ідею. Базові знання надає професійна освіта, практичні — робота в книжковому бізнесі.

Видавнича ідея в книжковій справі, яка не базується на знанні книжкового ринку, не може бути реалізованою і приносити видавництву очікувані результати.

Тому, плануючи новий продукт, редакторові необхідно уважно вивчити ринок, сформулювати його конкурентні переваги, порівняно з уже

наявними на ринку виданнями, виробити власну маркетингову стратегію (видавничі рішення, які забезпечили б виданню позиції сильного виробу, промоція тощо). Маючи необхідну інформацію про успішні спроби лідерів книговидавничого ринку, редакторів ще спочатку необхідно поставити собі декілька запитань: «Як віднайти ідею?», «Як її втілити?», «Кому вона буде адресована?», «Коли її запропонувати?» тощо. Під час такого аналізу редакторів слід ще раз перевірити, пересвідчитися в правильності власних намірів щодо поданої видавничої ідеї (авторської чи власної), водночас використавши допомогу, знання та вміння інших служб видавництва (рекламних, маркетингових).

Авторів для продуктивної, якісної ідеї необхідно, насамперед, мати фахові знання, тобто з галузі, в якій він працює, викладає (щодо навчальної літератури), досвід роботи в цій сфері, постійно вдосконалювати власні уміння та навички, розвиватися як особистість і як професіонал. Узяти за звичку цікавитися новинками літератури з власної царини та суміжних галузей, новинками, ідеями потенційних конкурентів, адже така інформація може наштовхнути на виникнення нових думок, ідеї. Якщо ж автор не в змозі чітко сформулювати власну ідею, то тут йому допоможе редактор. Редактор через власне стратегічне та прагматичне бачення, профільні, фахові знання допоможе як у її творенні, так і в її втіленні.

Ілюстрацією до тези, що авторам необхідно вдосконалювати власні знання, ознайомлюватися з фаховою літературою (це, зрештою, належить до їхніх обов'язків як науковців) слугує такий приклад. Видавництву автор запропонував видати, як він стверджував, цікавий та перевірений декількома роками викладання у ВНЗ, матеріал. Однак після наскрізного читання та перегляду використаної автором літератури ми виявили використання великих за обсягом шматків чужих текстів, зокрема, навіть, з редакторськими примітками, тобто безпосередній плагіат. Такий випадок підтверджує, що авторів, а авторів-викладачів й поготів необхідно не переписувати чужі ідеї, а аналізувати їх, у разі необхідності, сперечатися з ними і генерувати на їхній основі власні, нові.

Видавнича ідея може походити як від редактора, так і від автора. Та водночас її продукування має особливості.

Стимулом для формування видавничої ідеї для автора можуть слугувати комерційне заохочення видавництва та грошова зацікавленість автора: за грошову винагороду автор активізуватиме власні знання, досвід, креативне мислення тощо. На практиці доведено, що грошовий стимул є найкращою передумовою творення автором видавничих ідей, а на їх основі — якісних авторських оригіналів.

Значно менше, на жаль, автором продукуються ідеї для піару власного прізвища (у хорошому сенсі цього слова) чи з думкою про споживача.

Варто зазначити, що в результаті ідеї «за гроші» потребують набагато більшої кількості зусиль від редактора, решти видавничих служб та маркетингових служб видавництва щодо їх реалізації. Зазвичай, такі тексти

пишуться не від душі, у них не відчувається присутність автора. Автор у цьому разі намагається писати швидко, не викладаючи думки читабельно, зв'язно, відтак — завдаючи чимало роботи редакторів. Та слід наголосити одночасно і на позитивному моменті грошових заохочень — такі премії певною мірою можуть застерегти видавництво від оприлюднень таких ідей (аналогічних чи подібних) в іншому видавництві. Грошові заохочення можуть сприяти й тому, що автор розпочне пропонувати ідеї, які він міг би втілити, за участю редактора, у повноцінний видавничий продукт.

Генеалогія видавничих ідей для редактора, на нашу думку, є зовсім іншою. Якщо він — самодостатня особистість, грошова винагорода для нього не є обов'язковою запорукою успішного творення та реалізації ним видавничої ідеї. Формування видавничих ідей для редактора має бути одним із професійних обов'язків, за допомогою яких, зокрема, він зможе втілити власні прагнення реалізувати окреслену мету, набути визнання в колективі, у видавничому середовищі. Він повинен бути озброєним відповідними знаннями з підприємницької діяльності, маркетингу, реклами, основ бізнесу, психології, соціології тощо, усвідомлювати необхідність працювати на межі власних здібностей (фізичних, розумових, організаторських та ін.). Адже жодні гроші не зможуть перерости у завершену, цілісну ідею, якщо редактор усвідомлює власну творчу неспроможність, відчуває, що йому бракує фахових знань, умінь, навичок чи він узагалі не розуміє потребу в цій професії і потрапив у видавничу сферу «випадково».

Авторів у таких ситуаціях простіше. Він переконаний, що всі його огріхи (літературні, стилістичні, композиційні) виправить редактор, оскільки він цьому навчався, у нього є професійні знання. А ось редакторів вже складніше, адже, як засвідчує практика, допомога від автора надходить надзвичайно рідко, позаяк він не знає, як подати матеріал, як підготувати його, скажімо, викладає речення хаотично, інколи, навіть, не за предметом. Навзагал, як звичайно, автор хоче радше «здати» те, що він тривалий час писав. Приміром, від автора можна почути й таку репліку, як: «Я свою справу зробив, моя участь у цьому завершена — у видавництві все відредагують». З одного боку, він безпосередньо покладається на редактора, на його знання, досвід, професіоналізм, а з іншого — зневажливо ставиться як власне до ідеї, «проекту» зокрема, який він пропонує видавництву, так і до редактора загалом.

Зазвичай, автора позиціонували як учасника підготовчого етапу: від нього вимагали авторський оригінал, оформлення відповідних документів (договору), він отримував гонорар і авторські примірники. Нині, на нашу думку, необхідно не боятися впускати автора у кулуари редакційного життя, «розкручувати» його на нові проекти, пропонувати, опрацьовувати ідеї підготовлені редактором, давати завдання з віднайдення нових потрібних та актуальних тем. Зокрема, також практичніше використовувати знання та

вміння редактора щодо формування, розроблення нових проєктів — видавничих ідей: пошук автора для теми, співпраця з автором під час проєктування як його цікавих ідей, так і власних перспективних.

Варто зазначити, що в деяких сучасних видавництвах автора й досі не залучають до редакційно-видавничих справ. Оскільки автор слабко орієнтується в редакційно-видавничих процесах, через які проходить його творче «дітище», то час від часу трапляються різноманітні ексцеси, зокрема, на жаль, уже після виходу друком книжки, і залагодити такі критичні ситуації вже неможливо.

Із власного редакторського досвіду можемо навести декілька прикладів такого несерйозного, непрофесійного ставлення як редактора, так і автора до підготовки та реалізації видавничих ідей, адже всі, навіть на перший погляд незначні похибки, можуть вплинути на майбутнє таких ідей.

Найпоширеніші помилки, яких припускаються редактори під час співпраці з автором такі:

- редактор не розповідає авторові, як працюватимуть з його текстом: ґрунтовно редагуватимуть або ж лише робитимуть коректуру, перепишуть (чим спотворять зміст) або ж подадуть у первісному вигляді (і підірвуть авторитет автора й авторитет видавництва);
- редактор не розтлумачує всі пункти договору, не звертає увагу автора на особливо важливі, наріжні;
- редактор не пояснює авторові, як реалізуватимуть уже готовий продукт (через розгалужену видавничо-торговельну мережу чи автор самостійно продаватиме книжки);
- редактор не зауважує на принципі видання гонорару (книжками, відразу всю суму, частинами, аванс тощо) та ін.

Автори ж, натомість, можуть:

- байдуже ставитися до майбутньої долі написаного;
- принести у видавництво текст, цілковито списаний з інших джерел (плагіат) або перекласти матеріал з російської мови через «Руту»;
- підписати договір, навіть не читаючи його, виокремивши з нього лише декілька пунктів, які стосуються гонорару і терміну виходу книги тощо.

Отже, брак такого ефективного партнерства, спілкування, ділового ставлення призводить часом до отримання в результаті неякісного, нерентабельного видавничого продукту. На нашу думку, з автором варто і потрібно співпрацювати — співпрацювати по-партнерськи на всіх редакційно-видавничих етапах: від творення видавничої ідеї до етапу реалізації видання на книжковому ринку.

Надзвичайно перспективним напрямом подальшого розвитку теми є приділення уваги власне діяльності редактора й автора в розробленні та генеруванні видавничої ідеї, не вивчена генеологія видавничої ідеї, поза увагою дослідників перебуває питання типології помилок в організації

тандему «редактор — автор» при опрацюванні видавничої ідеї. Ця проблематика потребує подальших теоретичних студій і практичної апробації їх результатів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Філософія : навч. посіб.* / А. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко [та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. — 5-те вид., стереотип. — К. : Вікар, 2005. — С. 264.
2. *Есенькин Б. С. Предпринимательство в книжном деле : учеб. пособие* / Б. С. Есенькин, А. Ф. Коган. — М. : МГУП, 2004. — С. 243.
3. *Теремко В. І. Основні засади видавничого бізнесу : навч. посіб.* / В. І. Теремко. — К. : Академвидав, 2009. — С. 64. — (Серія «Альма-матер»).
4. *Мочерний С. В. Основи підприємницької діяльності : посібник* / С. В. Мочерний, О. А. Устинко, С. І. Чоботар. — К. : «Академія», 2003. — С. 31.
5. *Теремко В. І. Видавничий маркетинг : навч. посіб.* / В. І. Теремко. — К. : Академвидав, 2009. — 272 с. — (Серія «Альма-матер»).

Надійшла до редколегії 10.12.2009 р.

УДК 930: [070.15:329.12] (47754)

О. К. МАЛЮТИНА

ХАРКІВСЬКІ КАДЕТСЬКІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ПРО РЕВОЛЮЦІЮ (1905 Р.) ТА РЕВОЛЮЦІЙНЕ НАСИЛЬСТВО

Розглянута проблема ставлення харківських кадетів до революції 1905 р. та революційного насильства (політичного терору, єврейських погромів, смертної кари) на основі аналізу матеріалів, опублікованих на сторінках харківських кадетських періодичних видань.

Ключові слова: харківські кадетські періодичні видання, революція, терор.

Рассмотрена проблема отношения харьковских кадетов к революции 1905 г. и революционному насилию (политическому террору, еврейским погромам, смертной казни) на основе анализа материалов, опубликованных на страницах харьковских кадетских периодических изданий.

Ключевые слова: харьковские кадетские периодические издания, революция, террор.

The problem about Kharkiv cadets' attitude toward revolution of 1905, terror, Jewish massacres, death penalty is studied in the article

on the base of complex analysis of materials, which were published on the pages of Kbarkiv cadet periodicals.

Key words: *kbarkov cadet periodicals press, revolution, terror.*

У Харкові до революції 1905 р. існувала своєрідна газетна монополія. Різноманітні інтереси суспільства представляли лише офіційні періодичні видання (щоденні «Харьковские губернские ведомости» та «Южный край» [13, с. 73]). Проте під натиском масового політичного протесту влада була змушена надати суспільству право активної участі в політичному житті. Однією з її форм стала можливість висловлювати свої думки в незалежній пресі. Відгуком ліберальної громадськості Харкова на Маніфест 17 жовтня було заснування щоденної газети «Мир». Редактором та ідеологом газети став професор М. А. Гредескул. Із 27 листопада до 9 грудня 1905 р. було надруковано 11 номерів газети. Але ліберальний характер видання, висвітлення злободенних питань дійсності, критика дій уряду й місцевої адміністрації спровокували «припинення» випуску газети до особливого розпорядження харківського генерала-губернатора. Газету «Мир» змінила ліберальна «Волна», продовживши тематику попереднього видання. Її редакторами стали професори М. П. Чубинський та М. О. Максимейко, пізніше І. П. Белоконський та Ф. А. Павловський. Газета проіснувала один місяць — із 29 грудня 1905 р. до 29 січня 1906 р. — і також була закрита владою «до особливого розпорядження». Ліберали відразу замінили видання газетою «Будущее». Були видрукувані 26 номерів за редакцією І. П. Белоконського. Після «тимчасового закриття» «Будущего» з'явилось видання «Накануне». Газета видавалася напередодні виборів до I Державної думи, тому всі її 16 номерів присвячені висвітленню передвиборчої кампанії та діяльності кадетської партії під час виборів. Однак і це видання влада заборонила, а в період з 14 по 24 червня 1906 р. його змінила газета «Девятый вал». Опублікування серії кадетських видань «Мир», «Волна», «Будущее», «Накануне», «Девятый вал» остаточно припинено 9 липня 1906 р.

Уже в перших номерах газети «Мир» чітко визначено мету видання. Газета «Мир» — друкований орган харківського відділення кадетської партії — була покликана об'єднати однодумців, популяризувати ліберальні ідеї й основні принципи програми конституційних демократів, виявляти ставлення ліберальних політичних сил до актуальних загальнополітичних та соціально-економічних питань. На сторінках своєї газети харківські кадети намагалися осмислити причини революційного виступу народу й оцінити його значення. Проблема революційного насилля, політичного терору, єврейських погромів, смертної кари була наскрізною для всіх видань.

Слід зауважити, що до цього часу ліберальні видання Харківської губернії практично не вивчалася. Винятком є монографія І. А. Михайлина, в якій уперше зроблена спроба комплексного аналізу й систематизації величезного масиву харківських періодичних видань XIX — початку XX ст. [13].

Монографія містить розділ, присвячений харківській ліберальній пресі. Автор, дослідивши динаміку зміни кадетських видань і надавши їх загальну характеристику, проаналізував найяскравішу статтю щодо питання смертної кари «Голос священика». Проте тема оцінки революції та революційного насилля на сторінках харківських кадетських видань потребує системнішого й детальнішого вивчення.

Мета статті — використовуючи проблемно-хронологічний підхід, охарактеризувати ставлення харківських кадетів до революції, терору, єврейських погромів, смертної кари на основі аналізу матеріалів, опублікованих у їхніх друкованих органах.

У серії програмних статей М. А. Гредескула під назвою «Роки боротьби» було виражено кредо харківських кадетів [5]. Незважаючи на те, що ліберали в принципі заперечували будь-які форми насилля й надавали перевагу мирним реформаторським формам модернізаційного процесу, революцію 1905 р. вони схвалювали й підтримували, розглядаючи її як «справжню санкцію їхніх вимог до уряду». М. А. Гредескул підкреслював, що революція мала свої глибинні причини і зовсім не була безрезультатним спалахом насилля, що суперечив здоровому глузду і законам моралі. У 1905 р. «доля батьківщини визначалася на багато років уперед», країна зробила крок до парламентаризму, були створені профспілки й різні політичні партії та організації, започатковані періодичні видання різнорідних напрямів. Революція допомогла народові відчутти свою силу, хоча б частково звільнитися від рабської покірності, знайти відчуття людської гідності, впевненіше дивитися в майбутнє. Досягти цього без зрушень і потрясінь 1905 р., як виявилось, було неможливо. Лише під впливом масового народного протесту, в умовах всеросійського політичного страйку Микола II був змушений проголосити демократичні свободи і політичну реформу. Але, як зауважував ліберал, рецепт дій уряду у кризових ситуаціях залишився незмінним — «кілька грамів покращень і реформ і скількись фунтів репресій і переслідувань» [6].

Маніфест 17 жовтня прискорив поляризацію політичних сил. Щойно поширилася звістка про обіцяні свободи, відразу ж почалися мітинги й демократичні демонстрації. Водночас активізувалися сили, лояльні до царського режиму. Патріотичні маніфестації часто перетворювалися на погроми, особливо кровопролитні в «єврейських кварталах». Хоча Харків і не зачепила хвиля європейських погромів, що лютували в країні восени 1905 р., кадетське видання виявило небайдужість до цієї теми: були опубліковані дві великі статті П. В. Каменського — очевидця подій у Катеринославській губернії [7]. Описуючи страшні подробиці того, що відбувалося — варварство погромників, — автор нарисів звертнув увагу на «байдужість, бездіяльність, лінощі й апатичність» поліції і влади. «Пристами, сільські старости, волосні старшини, які намагалися запобігти погромам, були винятком», — відзначає Каменський [8]. Ініціатори погромів — маргінальні елементи (місцеві хулігани, злодюжки, конокради), маючи

негласну підтримку влади, встановили режим терору на вулицях багатьох міст. Автор закликав суспільство не піддаватися ганебним інстинктам, а виявляти свідомість — об'єднавшись, протистояти виявам вандалізму.

Під час революції було пролито багато крові і скоєно чимало різних злочинів. Незважаючи на те, що точних статистичних даних немає, результати аналізу джерел засвідчують, що уряд за роки революції знищив значно більше людських життів, ніж революціонери. За вироками судів, зокрема й військово-польових, за 1905–1907 рр. було страчено понад 10 тис. осіб, а під час вуличних зіткнень із військами та поліцією тільки в 1905 р. загинуло майже 15 тис. осіб (і це без урахування жертв чорносотенних погромів) [15, с. 380].

Відгуком на злобу дня стала стаття, опублікована в другому номері газети «Мир» під назвою «Нова ера і смертна кара» [14]. Автор статті відзначив надзвичайну суперечливість існуючої політичної системи, невідповідність між вимогами суспільства і реакцією режиму на ці вимоги. Суспільство, в якого «підвищився рівень громадської правової свідомості», чекало від влади конституції, народного представництва і свобод. На це влада відповідала надзвичайними і військово-польовими судами, які зазвичай виносили один вердикт — страта. На думку автора, для досягнення громадського спокою влада удається до «застарілої сліпої зброї». Застаріла тому, що саме життя й уся прогресивна громадсько-політична думка вже давно обґрунтували необхідність скасування смертної кари. Сліпа — тому що при винесенні вироку суд керується не стільки бажанням розібратися в справі і прийняти справедливе рішення, скільки необхідністю виконати волю влади. Автор, розглядаючи соціальні елементи, стосовно яких, насамперед, застосовується смертна кара, відзначає таку тенденцію. У сучасній Росії до такого різновиду покарання засуджують не лише кримінальних чи воєнних злочинців (що має юридичне підґрунтя), а переважно політичних злочинців — «людей, яких на формально злочинний шлях веде ідея, людей, яких в одну епоху страчують, в наступну ж роблять героями і борцями за свободу» [14].

Тема необхідності скасування смертної кари набула розвитку і в газеті «Волна». Цього разу авторами статті були представники духовного сану. Стаття називалася «Голос священника про смертну кару й про вбивство як наслідок політичної боротьби (Лист до редакції)» і була підписана священниками Володимиром Шаповаловим, Іоаном Філевським, протоієреєм М. Григоровичем, священниками М. Вознесенським, В. Купленським [4]. Представники духовенства розглядали проблему смертної кари з позицій християнської моралі та гуманізму. Емоційна насиченість статті викликала в читачів інтерес до порушеної проблеми. Автор (умовно використовуємо форму однини) пропонував поставити себе на місце засудженого до страти, відчуті його переживання, душевні страждання. Звернення до літературного таланту Ф. М. Достоєвського, — цитата із його твору «Ідіот», — підкреслювало антигуманність свідомого вбивання людини. Якщо ж суспільство

мовчить, не кричить і не виявляє протесту проти смертної кари, то, на думку автора статті, воно перетворюється на ката і несе моральну відповідальність за скоювані вбивства. Крім того, страта не є ефективним способом запобігання злочинам. «Привид смертної кари не злякає ні переконаного революціонера, чи анархіста, що заглибився усім єством у справу, ні переконаного чорносотенника, який уявив себе Сусаніним, ні кримінального злодія» [4]. На відміну від автора статті «Нова ера і смертна кара», який змальовував борців визвольного руху як героїв, представники духовенства категорично осуджують убивство взагалі, незалежно від мети і мотивів того, хто його скоїв. «Убивства, як засіб політичної боротьби, нічим не відрізняються від смертної кари. Такі вбивства завжди особливо жорстокі й несправедливі» [4]. Кожне знищене людське життя, чи то буде «переконаний революціонер» чи «солдат убитий на своєму посту, ... коли страшний «кривавий сміх» з кривавих полів Маньчжурії розійшовся по російській землі», викликає в автора статті жаль і гарячий протест.

Стаття «Голос священника...» викликала чимало відгуків, на сторінках наступних видань розгорнулося обговорення цієї теми [2]. Так, уже в наступному п'ятому номері газети «Волна» священник М. Вознесенський і протоієрей М. Григорович вважали за необхідне внести деякі корективи і чіткіше висловити свою думку з приводу опублікованого, зокрема і за їхнім підписом, матеріалу. Вони не зовсім погоджувалися з формулюванням фрази про мотиви, що ведуть до «вбивства переконаного революціонера і солдата» [3]. Перший (революціонер) керується ідеєю, метою вдосконалення суспільного ладу і вільним самостійним вибором, а другий (солдат) — обов'язком, покладеним на нього державою. Справді, відмінність спонукальних мотивів відзначена цілком справедливо. Та уважніше прочитання статті «Голос священника...» дозволяє дійти висновку про вдавану суперечливість. Автор виступає проти терору революціонерів і водночас у дещо завуальованій формі осуджує уряд, який приніс невинуваті солдатські жертви в російсько-японській війні. Таким чином, мисляче, прогресивне харківське духовенство на сторінках ліберальних видань висловилося проти кривавих убивств, як з боку влади, так і з боку революційних політичних сил.

Газета харківських кадетів продовжувала публікувати листи на цю тему, що надходили до редакції від духовних осіб. Ліберальне видання друкувало їх на своїх сторінках, вважаючи, напевно, що саме священнослужителям належить пальма першості в морально-етичних питаннях і їх голос є найзначиміший і авторитетний у цій сфері. Так, на підтримку статті «Голос священника» виступили священники Павло Лобковський і Володимир Купленський [10]. Проте харківське духовенство, обговорюючи питання смертної кари, не зупинилося тільки на етичному аспекті питання, а й порушило проблему відносин церкви та держави.

Так, у 21 номері газети «Волна» від 21 січня 1906 р. опубліковано велику статтю харківського архімандрита Фатєєва під назвою «Харківське духовенство і смертна кара» [18]. Архімандрит писав, що з Петровської епохи

церква підпорядковувалася державі і, по суті, перетворилася на пересічне бюрократичне відомство, яким керує світська особа. Та й самих священнослужителів влада сприймає як своєрідних чиновників у рясах, на яких у разі небажання підтримувати авторитет держави можна накласти дисциплінарні стягнення. Тісні обійми держави виявилися згубними для церкви, яка повинна бути не лише лояльною, але навіть більше того, «прислужувати» владі з тих питань, з яких має протилежну позицію, наприклад, питання про смертну кару.

Позиція кадетського видання щодо питання революційного насилля і смертної кари також відбивалася в серії статей, які стосувалися «справи лейтенанта П. П. Шмідта» [11]. Судове розслідування щодо керівників та учасників найбільшого військового повстання, що відбулося в листопаді 1905 р. в Севастополі на крейсері «Очаків», мало широкий резонанс. У газеті «Мир» від 2 грудня 1905 р. опубліковано лист А. Літутіна про порушення громадянських прав керівника повстання лейтенанта П. П. Шмідта, який перебував під слідством. Матеріал для публікації надала сестра лейтенанта пані Ізбаш, котра вболівала за долю брата і хотіла через засоби масової інформації привернути увагу громадськості до цієї справи. У десятому номері газети «Мир» від 8 грудня 1905 р. опубліковано звернення лейтенанта П. Шмідта до учнів старших класів севастопольських середніх навчальних закладів [9]. Опікуючись молоддю, переймаючись її потребами й захищаючи її інтереси перед міською думою в дореволюційний час, він не забув про своїх вихованців і в час великих змін. Розуміючи, що молодь не спостерігатиме байдуже за бурхливими революційними подіями, лейтенант намагався пояснити молодим людям мету «великої роботи звільнення всього народу», спрямувати їх, дати рекомендації щодо подальших дій. Також у зверненні лейтенант, по суті, виявляв своє розуміння революції, її завдань і прийнятних методів боротьби. «Пам'ятайте, — писав П. Шмідт, — ми боремося проти свавілля і прагнемо ладу й законності» [9]. Категорично висловлюючись проти насилля, застерігаючи молодь від «безладного буйства», найрадикальнішим і наймогутнішим засобом боротьби він вважав добре організований страйк. Проте, висловлюючись особисто про себе і свою позицію в революційній боротьбі, шляхетний ідеаліст лейтенант П. Шмідт виявляв готовність іти до кінця, забути особисті інтереси і пожертвувати своїм життям заради народного блага. Оперативно реагуючи на перебіг судового процесу в справі П. Шмідта, газета «Будущеє» в 19 номері від 3 березня 1906 р. надрукувала оригінал (без скорочень) промови захисника П. Шмідта присяжного повіреного О. М. Александрова, отриманої від автора [17]. Матеріал займав більше ніж одну чверть газетної сторінки. Опублікувавши його, редакція виконувала двоєдине завдання: висловлювала й водночас формувала громадську думку. Адвокат Шмідта у своїй промові висловив популярну в суспільстві думку про неприпустимість і неприйнятність смертної кари, тим більше стосовно людини, яка діяла в

умовах надзвичайної (революційної) історичної ситуації в ім'я «гарячої любові до батьківщини і народу». Під час революційних заворушень, що охопили армію, лейтенант Шмідт обрав сторону солдатів і матросів, хоча армія, зазвичай, повинна бути поза політикою і захищати інтереси держави, а точніше (уточнює О. М. Александров), інтереси панівного класу, проти якого в 1905 р. повстав народ.

Промова О. М. Александрова, призначена широкій читацькій аудиторії, не могла не викликати, з одного боку, співчуття до обвинувачуваного, а з іншого, — осуду державного обвинувачення, яке вимагало смертної кари для політичних злочинців.

9 березня 1906 р. газета «Будущее» опублікувала повідомлення про страту керівників повстання. 6 березня 1906 р. на острові Березань (поблизу Очакова) були розстріляні лейтенант П. П. Шмідт і матроси А. І. Гладков, М. Г. Антоненко. С. П. Частник. У повідомленні подавалася детальна інформація про мужню поведінку лейтенанта П. Шмідта напередодні страти. Він не захотів, щоб його прив'язували до стовпа і, попросившись із «братими-матросами» і «товаришами-солдатами», просив пам'ятати, що гине за Вітчизну і свій народ [16].

Опублікований матеріал викликав миттєву реакцію місцевої влади. 9 березня 1906 р. тимчасовий харківський генерал-губернатор К. С. Станкевич видав постанову про «призупинення» діяльності газети «Будущее» до особливого розпорядження, оскільки в останніх номерах видання «щодо страти лейтенанта Шмідта і його поплічників у державному злочині опубліковано статті, які підбурюють населення проти урядової влади» [12]. Таким чином, підбірка статей про справу лейтенанта Шмідта, що формувала і підтримувала опозиційні настрої в суспільстві, викликала типову реакцію влади — закриття газети. Інформацію про закриття газети та його причини опублікували 15 березня в першому випуску нового видання харківських кадетів «Накануне» [12].

Незважаючи на ієрархічне регулювання засобів масової інформації, харківські ліберали продовжили болючу тему. 26 березня 1906 р. газета «Накануне» опублікувала думку незалежного іноземного спостерігача — бельгійця Еміля Вандервільда, висловлену ним у листі до свого друга — видатного громадсько-політичного діяча, юриста, історика та соціолога М. М. Ковалевського. У листі із Брюсселя не були названі імена, але аналіз змісту дозволяє зробити припущення, що все написане стосувалося недавніх подій, які сколихнули Росію — жорстокої розправи над повсталими «очаківцями». Автор листа висловив думку, що чітко відбивала настрої суспільства: «Страта переможеного і беззбройного противника перетворює останнього на мученика» [1].

Таким чином, ліберальна місцева преса відбивала позицію харківських кадетів з найбільш нагальних питань сучасності і доносила її до громадськості. На сторінках своїх видань, діяльність яких постійно переривала

влада, ліберальні кола осуджували використовувані урядом радикальні насильницькі форми боротьби — політичний терор, репресії, погроми і смертну кару. Симпатизуючи революційному рухові, приймаючи революцію як виявлення волі народу, викликану небажанням влади своєчасно реагувати на вимоги суспільства, ліберали зосередили зусилля на можливостях, які відкрила перед ними революція, зокрема, на легальній організації своїх сил, озвучуванні в засобах масової інформації своєї позиції, підготовці передвиборчої кампанії й активній участі в ній. Вважаючи, що Росія стала конституційною державою, усі свої надії ліберали пов'язували з парламентом. Перспективною для подальшого дослідження є тема про виборче законодавство, що постійно порушувалася на сторінках харківської кадетської періодики, та відношення партії до участі в виборах до Державної думи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Вандервильд Э. О смертной казни / Э. Вандервильд // Накануне. — 1906. — № 12. — С. 3.*
2. *Вознесенский Н. Письмо в редакцию / Н. Вознесенский, Н. Григорович // Волна. — 1906. — № 5 — С. 4; Лобковский П. Письмо в редакцию / П. Лобковский // Волна. — 1906. — № 13. — С. 4; Фатеев А. Харьковское духовенство о смертной казни / А. Фатеев // Волна. — 1906. — № 21. — С. 2; Купленский В. К вопросу о смертной казни / В. Купленский // Волна. — 1906. — № 26. — С. 3; Открытое письмо группы прихожан Благовещенского храма отцу Владимиру Шаповалову // Будущее. — 1906. — № 8. — С. 4; О смертной казни // Накануне. — 1906. — № 12. — С. 3.*
3. *Вознесенский Н. Письмо в редакцию / Н. Вознесенский, Н. Григорович // Волна. — 1906. — № 5 — С. 4.*
4. *Голос священника о смертной казни и об убийстве как средстве политической борьбы. Письмо в редакцию // Волна. — 1906. — № 4. — С. 3*
5. *Гредескул Н. А. Годы борьбы / Н. А. Гредескул // Мир. — 1905. — № 5, № 6, № 8.*
6. *Гредескул Н. А. Годы борьбы / Н. А. Гредескул // Мир. — 1905. — № 5 — С. 2.*
7. *Каменский П. В. Еврейские погромы. Корреспонденция из Бахмутского уезда Екатеринославской губернии / П. В. Каменский // Мир. — 1905. — № 8, № 9.*
8. *Каменский П. В. Еврейские погромы. Корреспонденция из Бахмутского уезда Екатеринославской губернии / П. В. Каменский // Мир. — 1905. — № 9. — С. 2.*
9. *Лейтенант Шмидт к учащимся // Мир. — 1905. — № 10. — С. 2.*
10. *Лобковский П. Письмо в редакцию / П. Лобковский // Волна. — 1906. — № 13. — С. 4; Купленский В. К вопросу о смертной казни / В. Купленский // Волна. — 1906. — № 26. — С. 3.*
11. *Алугунин А. Письмо в редакцию / А. Алугунин // Мир. — 1905. — № 5. — С. 2; Лейтенант Шмидт к учащимся // Мир. — 1905. — № 10. — С. 2; Речь защитника Шмидта присяжного поверенного А. М. Александрова // Будущее. — 1906. — № 19. — С. 2.*

12. Местная жизнь. Копия постановления № 170 // Накануне. — 1906. — № 1. — С. 4.
13. Михайлин І. А. Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812–1917. / І. А. Михайлин. — Х., 2007. — 366 с.
14. Новая эра и смертная казнь // Мир. — 1905. — № 2. — С. 1.
15. Политическая история России : учеб. пособ. / отв. ред. проф. В. В. Журавлев. — М., 1998 — 695 с.
16. Последняя почта // Будущее. — 1906. — № 26. — С. 4.
17. Речь защитника Шмидта присяжного поверенного А. М. Александрова // Будущее. — 1906. — № 19. — С. 2.
18. Фатеев А. Харьковское духовенство о смертной казни / А. Фатеев // Волна. — 1906. — №21. — С. 2.

Надійшла до редколегії 15.12.2009 р.

УДК 82.09.007

О. А. БІЛИЧЕНКО

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ «ЛІТЕРАТУРА»

Формується уявлення про комунікативний зв'язок тексту і реальності в процесі читання художнього тексту. Автор простежує процес входження в текст, взаємодію письменника і культурного простору в інформаційному середовищі.

Ключові слова: комунікаційний зв'язок, література, соціальна реальність, текст.

Формируется представление о коммуникативной связи текста и реальности в процессе чтения художественного текста. Автор рассматривает процесс вхождения в текст, взаимодействие писателя и культурного пространства в информационной среде.

Ключевые слова: коммуникативная связь, литература, социальная реальность, текст.

The article was deal with communicative connection between text and reality in the process of reading of literary work in the system of literature. The author tries to trace the process of entering in the text, interaction of a writer and cultural space in informational environment.

Key words: communicative, literature, social reality, text.

Як відомо, література, відображаючи засіб засвоєння духовних цінностей, відбиває всі зміни в культурі суспільства. Саме вона визначає

глибину й обсяг знань, норм і цінностей, поле індивідуальних варіантів розвитку особистості, відіграє роль акумулянта культурних цінностей та джерела формування світогляду.

Відіграючи роль самосвідомості культури, твори літератури відтворюють певний тип художньої свідомості, характеризують певний культурно-історичний тип людини. Літературні твори реагують на всі зміни в духовному і соціальному житті суспільства, в його емоційно-чуттєвій, побутовій, інтелектуальній і філософській сферах.

Кінець ХХ ст. та початок ХХІ ст. засвідчили значне посилення інтересу науковців до різноманітних проблем комунікації. Стрімко поширюючись, комунікаційні знання охоплюють усе більший простір. Комунікація є комплексною сферою сучасного наукового знання, що органічно синтезує в собі результати досліджень багатьох наук.

Текст як одиниця літературно-художньої комунікації перетворився в спеціальний об'єкт досліджень, що відзначаються структурно-семіотичною спрямованістю. Це, зокрема, праці Ю. М. Лотмана «Структура художественного текста» та «Семиотика культуры» [8; 9].

Сутність тексту як комунікативної системи визначається дією закону його системної комунікації і містить функціональну та якісну визначеність тексту. Основи системно-комунікативної концепції тексту представлені в дослідженнях Є. В. Сидорова, де він розглядається як цілісна підсистема акту мовленнєвої комунікації [11]. Текст визначався автором як система значень і знакових послідовностей, утілюючи модель поєднання комунікативної діяльності адресата та відправника повідомлень.

Уявлення про художню літературу як систему і необхідність застосування системи підходу для її вивчення на різних рівнях мають свою традицію. Можна пригадати праці Ю. Тинянова, його думки про систему поетичної мови і плідні ідеї. Прагнучи зрозуміти складові художнього твору, він уводить до наукового обігу поняття «система» для визначення семантичної організації тексту. В його працях розроблені положення про вплив словесної конструкції на глибинний зміст твору [12, с. 502]. Ю. Тинянов першим пунктом висуває вимогу чіткості теоретичної платформи і системного розвитку науки.

У нашому дослідженні ми ґрунтувалися також на працях Д. С. Лихачова [7]. У них художній текст розглядається як культурний універсум, узагальнена модель світу, комплекс світовідчуття письменника, його філософських, естетичних, релігійних і моральних поглядів та їх висловлювань за допомогою системи знаків, кодів, символів, мотивів, міфологем.

Розвиток думок про системний зв'язок у літературі «конструкції» і глибинного смислу трапляється в багатьох вітчизняних і зарубіжних авторів. Терміни «система» і «конструкція» поступово стають звичними.

У словесних визначеннях комунікації слабо розрізняють поняття «текст» і «твір». Їх часто використовують як синоніми. Найпоследовніша

літературна комунікація містить такі елементи, як автор — текст — читач — традиція — реальність.

У процесі комунікації представлений не художній твір, а текст. Це відбувається саме тому, що у відносинах «текст — читач» немає зворотного зв'язку. В них не закладена умова читацької оцінки тексту, коли читач шанобливо вклоняється перед твором мистецтва. Це передбачає наявність інших елементів у системі, коли текст замінюється твором і має різну спрямованість: автор — художній твір — читач — традиція — реальність.

Розгорнуте визначення літератури як системи сформулював свого часу Д. С. Лихачов: «Під системою літератури я розумію певне співвідношення її частин між собою: видів літератури (перекладної та оригінальної, церковної, історичної, природничонаукової, публіцистичної та ін.), її жанрів, її окремих творів. Поняття системи літератури містить крім того й відношення літератури до інших сфер культури: науки, релігії, суспільної думки, різних мистецтв, фольклору та ін. Зрештою до системи літератури належить її відношення до історичної дійсності, співвідношення з якою складає найістотнішу частину системи» [7, с. 45].

Висловлюючи думку про необхідність вивчення системи літератури, М. Науман наголошує на тому, що автор, твір і читач, процеси створення, читацького сприймання та існування літератури взаємопов'язані і створюють певну систему взаємовідносин [10, с. 93]. Зв'язок «автор — читач» може бути представлений як «історичний договір» між «творцями» і «читачами».

Ідея взаємозалежностей і зворотних зв'язків, підпорядкування внутрішньої організації твору більш загальній системі досить плідна. Саме вона є основою погляду Ю. М. Лотмана, який розумів під системою елементи, взяті не в їх ізольованій сутності, а у взаємній співвіднесеності, в зіткненнях, що представляють «ієрархію відносин» [9]. Концепція Ю. М. Лотмана ґрунтується як на поглядах Ю. М. Тинянова, так і на сучасній теорії систем.

Плідними для нашої роботи виявилися думки О. О. Кривцуна [5, с. 87]. Науковець переконував, що тексти закарбовують різні форми соціальної пам'яті, міфологічні й наукові уявлення про людину певної епохи.

Художні твори відображають різні структури історичної психології з їх особливими формами поєднання раціонального і несвідомого, архетипового і новаторського. Теоретичним аспектам співвідношення текстів художньої літератури, категорії автора в процесі художньої комунікації присвячені праці О. М. Кагановської, О. Лапко, Е. Г. Шестакової [4; 6; 13].

Плідно працюють у напрямі комунікативного дослідження тексту Н. С. Болотнова та Н. Ф. Олефіренко. Ґрунтуючись на працях Черняхівського та Колшанського 80-х років про комунікативну природу тексту, вони розглядають його двоспрямованість [1; 2].

Проте деякі принципово важливі питання, зокрема сприйняття реальності, нових відносин тексту з реальністю, потребують подальшого вивчення.

Метою статті є виокремлення етапів комунікаційного зв'язку тексту і соціальної реальності в системі «література».

Літературу і реальність пов'язує метод, що відіграє роль естетико-художнього «механізму». У ньому можна виокремити такі структурні принципи:

- творчого перетворення дійсності в художню реальність;
- естетичної оцінки дійсності в світлі естетичного ідеалу;
- художнього узагальнення — «переведення» загального в індивідуальне.

Кожний із структурних принципів методу — це своєрідний канал зв'язку, де на «вході» — несеміотизована дійсність, а на «виході» — художня реальність. На основі цих принципів формуються художні міфологеми — класицистичний, романтичний, реалістичний, символістський та інші міфи про людину й світ.

У художній літературі схема комунікативного ланцюга відсилає нас до формули Гегеля. Беручи за основу поняття «розвиток», Гегель створює теорію діалектики. Внутрішнім джерелом розвитку в нього постає протиріччя, яке розуміється як сходження від абстрактного до конкретного. Протириччя Гегель описує за допомогою тріади (теза — антитеза — синтез протилежностей у новій єдності) [3].

Але в дійсності ці відносини не обмежуються трьома елементами і містять необхідні опори в реальності і попередньому досвіді літератури як виді словесного мистецтва. Автор створює твір, опираючись на традиції, з урахуванням знання цієї традиції читачем. Але не менш суттєвим є зв'язок автора з реальністю, з якою він нібито «звіряє» свій твір і визначає його цінність.

Коли Гегель спочатку писав про твір, а потім про його творця і про суб'єкта, що сприймає твір, він установлював не тільки місце елементів у системі «мистецтво», але перш за все їх ієрархію, зумовлену функціями кожного з трьох членів. Ця геніальна думка була запозичена російськими формалістами й була перетворена у певну складову сучасних методів і методик дослідження художнього тексту. Тут сходяться об'єктивне і суб'єктивне начала.

Послідовність розміщення елементів у системі визначається процесом створення і функціонування твору: творець продукує твір, перед яким вклоняються читачі, що сприймають його. За таких умов елементи «традиція» і «реальність» характеризують умови, за яких текст може стати художнім твором, але може і не стати ним. Головна роль тут належить читачеві.

Літературний твір створюється і живе у зв'язках з оточуючим середовищем. Стосовно літературного твору середовище поділяється на літературну традицію і літературну реальність. Між автором і читачем, з одного боку, і традицією і реальністю — з іншого, існують прямий і зворотний зв'язки: автор і читач — особи, на яких впливає оточуюче їх матеріальне і

духовне середовище і у свою чергу впливає на нього вже одним фактом свого існування. Між твором і реальністю, як і між твором і традицією, існують відносини, що встановлюють автор і читач. У системі «автор» виокремлюють наявність двох елементів: біографічного автора й автора — суб'єкта свідомості, вираженням якого є «весь твір письменника». Тут наявні ідеальний і матеріальний аспекти, при цьому головним є ідеальний. Саме на його рівні відбувається діалог свідомості автора і читача, в результаті чого здійснюється перетворення матеріального тексту в духовну цінність — художній твір. Елементи системи «література» й елементи, які представляють середовище, що її оточує, — це також системи.

Опосередкованими ланцюгами в особливій формі постають і відносини «автор — реальність», «реальність — читач», «автор — традиція», «традиція — читач».

Послідовність елементів у системі «література» визначається процесом створення і функціонування твору: автор продукує твір, яким захоплюється читач, що його сприймає. При цьому елементи «традиція» і «реальність» характеризують умови, за яких текст може стати художнім твором, але може і не стати. Головна роль тут належить читачеві.

Наявність прямого і зворотного зв'язків у системі означає, що продукт творчості художника не перестав бути носієм інформації. Складність системи «література» — не тільки в поєднанні п'яти необхідних елементів, а перш за все в тому, що система «література» має матеріальний й ідеальний аспекти. В її матеріальному аспекті кожний компонент може бути об'єктивованим. Автор — певна особистість з власною біографією: Пушкін або Лермонтов. Твір — його рукопис або надрукована книга. Читач — покупець цієї книги. Традиція — коло попередників, на яких автор орієнтується. Реальність — ті події, в руслі яких він живе і «віддзеркаленням» яких він надихається або занепадає.

Система із матеріального аспекту функціональних зв'язків набуває ідеального характеру завдяки ставленню читача до твору. Читач, який визнав художню цінність твору, сприяє його популяризації, тиражує його, морально і матеріально підтримує автора — свого сучасника, збирає відомості про письменника, що пішов з життя. Про це свідчать випадки зберігання читачем з ризиком для життя рукописів і книг, які підлягали цензурній забороні; переписування в добу середньовіччя текстів улюблених творів; придбання книг для власних бібліотек; великі тиражі та перевидання популярних творів і пов'язане з цим зростання авторських гонорарів; анекдоти про автора.

Подвійний — реальний та ідеальний — аспект характеризує й інші елементи системи. Конкретна реальність впливає на долю автора та його твір, визначаючи тематику й проблематику останнього. Одночасно — вона й соціальна реальність, що відтворена в художньому творі і з якою читач співвідносить твір, читацьке уявлення про реальність, що не залишається незмінним у різні часи.

Суттєвим є зв'язок автора із соціальною реальністю, з якою читач «звіряє» художній твір, визначаючи його цінність. А традиція — це той досвід попередників або вплив культури, що свідомо обирається автором і осягається незалежно від волі автора. Читач — конкретний читач тексту, який, подібно до біографічного автора, має власне обличчя, водночас він здатен зрозуміти текст і перетворити його у власному сприйнятті на художній твір. Отже, тільки за наявності автора і читача, традиції і її співвіднесеності з реальністю художній твір стає головною і складною системою.

Постмодерністське світосприйняття відкидає опозицію «реальність — текст». Постмодернізм сприймає весь світ як текст; текст не відбиває реальності, а створює нову, точніше — багато реальностей, які часто не залежать одна від одної. Реальне і віртуальне зрівнюються.

Адекватним інструментом сприйняття соціальної реальності, нових відносин з реальністю в постмодерністську епоху виявився гіпертекст, а інформаційне середовище — новим середовищем його застосування і перебування.

Основою поняття інформаційного суспільства є можливість одночасного вибору декількох варіантів кодування, сприймання та творчої переробки інформації. З цим і пов'язане виникнення такого поняття як «гіпертекст» — певна нелінійна послідовність фрагментів тексту, що перебувають на різних рівнях і поєднані гіперпосиланнями. Головна характерна ознака гіпертексту — це відсутність безперервності — стрибок, тобто непередбачене переміщення позиції користувача в тексті.

Гіпертекст — явище характерне для інформаційної мережі, яке представляє інформацію взаємозв'язану мережу гнізд, в яких читачі вільно прокладають шлях нелінійними кроками. Він припускає множинність авторів, розмивання функцій автора і читача, розширення роботи з нечіткими межами і множинність шляхів читання.

Дійсно, постмодерністи говорять про смерть автора, про нескінченність тексту і варіативність його інтерпретацій, що і є в Інтернеті. Якщо в класичному тексті сюжет заданий раз і назавжди самим автором і саме автор визначає перебіг розвитку подій, то в гіпертексті можна розвивати зовсім іншу сюжетну лінію або навіть декілька таких сюжетних ліній.

В умовах Інтернету гіпертекст втручається в книгу двома засобами. По-перше, він здатен змінити внутрішню структуру тексту, представити його, як у Х. Борхеса, «садом розгалужених стежок», у формі фрагментів, що складно переплітаються один з одним. По-друге, він поєднує текст з іншими, зовнішніми щодо нього текстами. Цей процес відбувається природно й органічно, навіть непомітно.

«Гіпертекстуальність» є різновидом інтертекстуальності. Завдяки гіпертексту Інтернет порушує не тільки форму друкованої книги, але й форму манускрипту, в його класичному вигляді. Гіперпосилання знищують

образ класичного тексту, що передбачає цільність, смислову єдність і смислову послідовність.

Гіпертекст, за своєю формою, постає як текст, що самодеконструє. Якщо лінійний текст — це результат ієрархічної впорядкованості окремих його смислових фрагментів, то в гіпертексті ця ієрархія зникає. У гіпертекстовому середовищі ми взагалі маємо справу не тільки із самим текстом, але й з усією сукупністю альтернативних текстів, що здаються комбінаторикою окремих його фрагментів. Таким чином, смислотворча форма залишає текст і задається конфігурацією гіперзв'язків. Смысл тексту, що потрапляє в мережу гіперзв'язків, з іманентної його сутності перетворюється на структурність фрагментарних смислів єдиної сутності в багатьох текстах.

Суспільна комунікація передбачає процеси перекодування вербальної і невербальної у вербальну сфери. Історично комунікацією було саме це: примушення іншого до виконання певної дії. Тобто для комунікації істотним є перехід від говоріння Одного до дій Іншого. Саме заради цього реалізується передача значень між двома автономними системами. У стандартному комунікативному акті також важливою є саме невербальна реакція на повідомлення.

Сучасна соціальна дійсність може створювати довгі невербальні тексти, які вже не пов'язані безпосередньо з процесами переходу в невербальну сферу. Прикладом може слугувати художня література, яка саме таким чином і трактувалася в тоталітарному суспільстві як вербальна реальність, яка виховувала і перевиховувала.

Входження в простір культури соціуму може здійснюватися через текст, читання його образів, символів, діалог з автором, розуміння його світу і усвідомлення його цінностей. Під час комунікації відбувається процес переходу від мовної комунікації до Я-екзистенції, коли особистість стає творцем, набуває нових якісних оцінок.

Художній твір стає складною системою тільки за наявності автора і читача, традиції і її співвіднесеності з реальністю.

Таким чином, література — система, що постійно розвивається. Розвиток художнього процесу соціально зумовлений і має внутрішні закономірності. Взаємодія зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (художніх традицій) чинників і формує художній процес. Література, як і мистецтво взагалі — підсистема соціальної комунікації, в якій відтворюються зміни реальності.

Грунтовніший аналіз сутності взаємодії між твором, текстом, читачем і соціальною реальністю можна здійснити за умови досліджень комунікаційної сутності літератури, трансформатизму текстових форм літератури як одиниць суспільної комунікації, співвідношень змін тексту і соціальних реальностей інформаційного суспільства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алефифренко Н. Ф. *Смысловая структура текста* / Н. Ф. Алефифренко // *Текст как объект многоаспектного исследования : сб. ст. науч.-метод. семинара «Textus»*. Ч.1. — СПб. : Ставрополь, 1998. — С. 18–30.
2. Болотниова Н. С. *Художественный текст в коммуникативном аспекте : поиск ключей к эстетическому коду* / Н. С. Болотниова // *Слово. Семантика. Текст : сб. науч. трудов*. — СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2002. — С. 137–143.
3. Гегель Г. В. Ф. *Эстетика: В 4 т.* / Г. В. Ф. Гегель? // *сост. Мих. Лифшиц*, — М., 1977.
4. Казановська О. М. *Текстові концепти художньої прози : когнітивна та комунікативна динаміка (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук: спец. 10.02.05* / О. М. Казановська. — К., 2003. — 32 с.
5. Кривизун О. А. *Психологія творчества* / О. А. Кривизун // *Психологічний журнал*. — 1990. — Т. 11. — № 5. — С. 87.
6. Лапко О. *Категорія автора у світлі художньої комунікації і системного розуміння літературного твору* / О. Лапко // *Вісн. Львів. ун-ту*. — Львів, 2005. — Вип. 33, Ч.1. — С. 68.
7. Лихачев Д. С. *Внутренний мир художественного произведения* / Д. С. Лихачев // *Вопр. литературы*. — 1968. — №8. — С. 45.
8. Лотман Ю. М. *Семиотика культуры : Избранные статьи* / Ю. М. Лотман. — Таллинн, 1992. — Т.1. — С. 312–313.
9. Лотман Ю. М. *Структура художественного текста* / Ю. М. Лотман. — М. : Радуга, 1970. — 271 с.
10. Науман М. *Литературное произведение и история литературы* / М. Науман. — М. : Наука, 1984. — 560 с.
11. Сидоров Е. В. *Референция, экспрессия, когнитивность и коммуникативное назначение языка* / Е. В. Сидоров // *Знание языка и языкознание : сб. ст.* — М. : Наука, 1991. — С. 119–131.
12. Тынянов Ю. Н. *Поэтика. История литературы. Кино* / Ю. Н. Тынянов. — М. : Наука, 1977. — 600 с.
13. Чернікова В. Є. *Художня комунікація як об'єкт філософського дослідження (на матеріалі зарубіж. теорій ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук: спец. 09.00.04* / В. Є. Чернікова. — Х., 1998. — 32 с.
14. Шестакова Е. Г. *Теоретичні аспекти співвідношення текстів художньої літератури та масової комунікації : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.05* / Е. Г. Шестакова. — К., 2006. — 44 с.

Надійшла до редакції 01.12.2009 р.

УДК 81'373/374:[82-92+82...А/Я1/7.08]

А. В. СУПРУН

**ТОТЕМІЧНІ НАЗВИ В КОНТИНУУМІ
«ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА» (1898–1906)
ЯК АТРАКТАНТИ ЧИТАЦЬКОЇ УВАГИ**

З'ясовується роль використуваних Франком-журналістом тотемічних назв у концентрації уваги читачів «Літературно-наукового вісника» (1898–1906).

Ключові слова: вісниківський дискурс І. Франка, тотемічні назви, мовна ментальність.

Выясняется роль используемых Франко-журналистом тотемических названий в концентрации внимания читателей «Литературно-научного вестника» (1898–1906).

Ключевые слова: вестниковский дискурс И. Франко, тотемические названия, языковая ментальность.

The article is devoted to the elucidation of the role of the used by Pbranko-journalist totemical names in the concentration of the attention of the readers of the literary-scientific herald.

Key words: the heralding discourse of Ivan Pbranko, the totemical names, linguistic mentality.

В історії масових комунікацій простежується виразна тенденція поряд з новоутвореними словами широко послуговуватися лексемами архаїчно, символічно й етнічно усталених значень. Природно, що постала проблема нового осмислення зазначених семантичних пластів. Особливо це стосується такої маловивченої, але широко використуваної в публіцистиці групи слів, як назви тотемів.

Досліджувана тема відзначається майже повною відсутністю більш або менш цілених наукових інтерпретацій, принаймні в україністиці. Заявлені дослідження тотема як історико-культурного, релігійного феномену (Токарєв, Зеленін, Золотарьов). Лінгвістична парадигма збагатилася «Українським бестіарієм (звірословом)» Оксани Сліпушко [8]. З'ясування ролі актуалізованої проблематики в мові ЗМК ще тільки розпочинається.

Тотемічні назви становлять прадавнє надбання української мовної ментальності. Десь у IX тис. до н. е. праукраїнська мовна ментальність уже розрізняла світ тотема [9, с. 103]. Тотемізм дефініціюють як «уявлення первісних людей про надприродне, навіть кровне, споріднення певної групи людності, здебільшого роду, із певною породою тварин, видом рослин або з якимось іншим елементом природи, так званим тотемом, який не був Божеством, але уявлявся прародичем, другом [2, с. 103]. Вважалося також,

що тотеми опікують людей, які перебувають з ними в родинних зв'язках. До тотема ставилися з релігійною пошаною, на нього намагалися вплинути за допомогою магії, замовлянь, чаклувань.

Тотемічні мотиви у творчості Івана Франка простежуються виразно. Пригадаємо його хрестоматійний вислів з однойменної казки «Коли ще звірі говорили...». Ми постулюємо думку, що тотемічні номени не випадково позиціонуються в публіцистиці Франка. З'ясування їх ролі в концентрації уваги читачів «Літературно-наукового вістника» (1898–1906) є метою нашої статті.

У вісниківських дискурсах тотемічні назви — дієвий контактоутворюючий механізм. Продукуючи публіцистичні метафори, І. Франко актуалізує в мовній ментальності реципієнтів тотемічні номени тварин, птахів, комах, плазунів, природних явищ. Розглянемо деякі з них.

Орел. Нині це «символ відваги, сміливості, гордості, чоловічої краси, далекоглядності, емблема сили й могутності окремих людей (царів, героїв), королівств, народів» [6, с. 154]. Орла вважають царем птахів. Краший образ для зображення поета-співця підібрати складно.

У мовній ментальності головного редактора «Літературно-наукового вістника» і його читачів символіка орла є ідентифікуючою ознакою образу Шевченка: Та я думаю, що для нас, виплеканих і вихованих Шевченковою піснею, у яких Шевченкове слово нерозривно зілляло ся з усім найкращим і найвищим, що дає нам новочасна наука і новочасна культура, — що для нас давно настала супроти Шевченка ота історична перспектива. Ми можемо спокійно слідити за кожним розмахом його (Шевченка — Л. С.) орлиного крила... (Ів. Фр., Ш.л.:2) (тут і далі цитуємо, зберігаючи мовленнєві особливості оригіналу).

Аналізований образ — біполярний, адже крила, які становлять один з його полюсів, у українській мовній ментальності є символом духовності, розуму, багатства думки, емоційного піднесення, могутності, незалежності, сили, впевненості [6, с. 129]. Х. Керлот постулює думку, що форма і природа крил каузовані природними якостями. «Так, крила нічних тварин символізують спотворену уяву, а воскові крила Ікара — функціональну неповноцінність. У християнському символізмі крила — це світ сонця, правосуддя, що завжди освітлює розум невинних» [3, с. 279]. Контамінований образ «орлині крила» абсорбує дистинктивні ознаки його складових. Така подвійна ізотопія суттєво сприяє підтримці контакту з адресатом.

Ворон. «Сороки й ворони (гайворони, круки та галки), — зауважує Олена Таланчук, — належать до так званих «нечистих», чорних птахів. Вони є переважно зловісними символами, пов'язаними зі смертю, потойбіччям, лихою силою» [7, с. 336]. Мовна ментальність українців репрезентує й позитивні моменти усвідомлення тотемного образу, що знаходить відображення у фольклорі: «Живи з сороками й воронами — вони у вирій не літають». Однак Іван Франко в «Літературно-науковому вістнику»

актуалізує саме негативні інтенції українського народу в сприйнятті образу ворона. Вважається, що від нього радше можна чекати поганої звістки, ніж доброї (пор. діалектні назви ворона «гроб», «гробар»). Щоб запобігти лихові, галичани відповідають на каркання птаха таким чином: «Тьху, пек тобі та осина! На голову, на зуб та на короткий вік закрач собі!». Виявлення цих мотивів знаходимо і у вісниківському дискурсі: І сей горячий патріот (Єремія — Л.С.) до кінця життя грає сю незавидну ролю ворона, що накрякує рідному народови нещастє й руїну (Ів. Фр., Ш. і Єр.:172).

У дослідженнях про І. Франка згадується його любов до природи. Вона стимулювала чималу кількість публіцистичних метафор, оснований на образному переосмисленні явищ природи. Це переосмислення ґрунтується на різних горизонтах пізнання й відображення українського народу, в мовній ментальності якого головний редактор ЛНВ анонсує певні архетипні константи.

Камінь. Символ буття, єдності й сили. Існував ще тоді, коли була лише сама вода. З нього священні птахи сотворили землю й небесні світила. Один із символів Ісуса Христа. Сигніфікат непорушності, суму, основи світу, Місяця. Експлікує міць та гармонію в душі, які на коротку мить утратив вісниківський герой, котрим постає сам І. Франко: ...І в хвилі розпуки я кинув каменем у прірву і усунув ся на бік... (Ів. Фр., Р.-п.зг.:158). До речі, образ показовий для журналіста, якого називали Великим Каменярем. Франкові «каменярі» в мовній ментальності українців ідентифікуються як борці за щастя народу (апелюємо до однойменної поезії І. Франка).

Золото. «Символ Сонця, світла, святості, стійкості, знатності, багатства; у християнстві — чисте світло, духовний скарб Христа і водночас — ідолопоклоніння, зло» [6, с. 96]. Саме до духовної сфери інформаційно-культурного простору українського читача апелює І. Франко, продукуючи публіцистичний образ золота в такому інтексті:

«А про те можемо сказати сьміло, що Шевченкове слово не стратило своєї чародійської сили, що його думи не уронили нічого зі свого панованя над нашими серцями, а його геній не притемнений пізнійшим розвитком нашої літератури, ясніє в повнім блиску, сам для себе і зворотна точка в історії нашого письменства і ціла одна її епоха. Навпаки, чим ближше придивляємо ся йому, чим чуткіше вслухуємо ся в кожде його слово, тим більше краси і сили і глубини знаходимо в ньому під прикривкою його незвичайної простоти і натуральности.

Має се до себе кождий правдивий геній так як і щире золото, що час не покриває його ржою, а тільки поволікає дивною патиною, що додає йому краси й коштовности.

Сорок три роки по смерті, тай ще до того роки повні таких соціяльних, національних та культурних змін, як ті, що діяють початок р. 1861 від початку р. 1904, се вповні досить часу, щоб утворити для письменника те, що називаємо історичною перспективою. Скільки то письменників, навіть

голосних за життя, за такий протяг часу западають у другу, страшнішу могилу — забути! Та для Шевченка, можна сказати, подекуди ще не зовсім настала історична перспектива. Питання і справи, порушені ним, закладі в форми віщого слова, ще не перестали ворушити пристрастий та збуджувати ілюзій» (Ів. Фр., Ш.л.:2).

Ми не випадково навели такий розлогий фрагмент вісниківського дискурсу. Адже публіцистичний образ золота іррадіює через увесь його континуум. У препозиції до базового маркера образу його ціннісний компонент співвідноситься з конгруентними властивостями Шевченкового слова. Контрапунктом образу постає «чародійська сила», яка, поряд з іншим, виявляється в тому, що Шевченків «геній не притемнений пізніjším розвитком нашої літератури, ясніє в повнім блиску», і «тим більше красоти і сили і глибини знаходимо в ньому під прикривкою його незвичайної простоти і натуральности». Подальше розгортання публіцистичного дискурсу відбувається через апеляцію до менталітетно-домінантних горизонтів свідомості реципієнта, в якій золото має незалежну від часу могутність. Шевченкове слово, як і витвір «кожного правдивого генія», порівнюється із золотом, «що час не покриває його ржою, а тільки поволікає дивною патиною, що додає йому краси й коштовности». Завдяки постпозиційній частині відбувається гіперсемантизація складного образу. Як «дивна патина» не тільки не псує золото, а «додає йому краси й коштовности», так і час не лише не може кинути творчість Шевченка «у другу, страшнішу могилу — забути», а й багато в чому ще не створив для Шевченка історичної перспективи. Такі конфігурації образу можливі за наявності єдиного інформаційно-культурного простору між журналістом і читачами «Літературно-наукового вісника».

Принагідно звернімо увагу на вислів «чародійська сила», що кореспондує в публіцистичному дискурсі із символічним значенням. У мовній ментальності українців «віра в могутність чаклуна ґрунтується на вірі в силу природних стихій» [6, с. 217]. Такою силою в розглянутому інтексті наділяється слово, одне з першоначал національної інформаційно-культурної свідомості.

Весна. У мовній ментальності українського народу образві весни належить особливе місце. Наші давні пращури обожнювали й опоетизовували весну, адже з нею після холодної суворої зими, нестатків і голоду з'являлось довгождане тепло, надія на щедрий урожай. Характерно, що з усіх пір року концептуально значенневою для мовної ментальності українців головний редактор ЛНВ визнає саме весну. Образ весни став наскрізним у вісниківській статті «Подуви весни в Росії».

Образ весни як спосіб «конкретно-чуттєвого відтворення дійсності» [1, с. 124] не тільки постає естетичним і світоглядним ідеалом І. Франка, а й стимулює герменевтичну активність отримувача його дискурсу. Побачивши лексему «весна» в заголовкові, читач «Літературно-наукового вісника»,

зазвичай, актуалізує у своїй системі концептуалізації дійсності всі ті концептуальні шпилі, на яких вибудовується образ весни. Ідеться про подовження дня, потепління, появу перелітних птахів, розквіт рослин тощо. Однак уже тут, у заголовкові, інтенсивність вияву цих ознак обмежується семантичною «стриманістю» субстантива «подуви», адже йдеться не про всеосяжність проявів весни в Росії, а лише про її «подуви». Подальша експлікація образу поглиблює це відчуття «неповноцінності» («повіяло весною» (Ів. Фр., П.в.:148)), ускладнене ще й несподіваністю, переданою за допомогою цілого інформаційного комплексу: І ось нараз повіяло весною... Скрізь якась метушня, немов до дверей наглухо замкненого будинка, де жильці спали мертвецьким сном, застукала тихо якась таємна рука, і всі починають ворухити ся, тут і там у вікнах показують ся заспані, зачудовані, перелякані лиця з німими запитаннями в очах: Що стало ся? Невже справді?.. (Ів. Фр., П.в.:148-149).

Дискурс репрезентує ефект несподіваності, неочікуваності цієї весни, невідповідності до неї. Що й не дивно, адже «під зиму суниці» (Ів. Фр., П.в.:152). Тому, напевно, це «Суворинська» весна, як кепкує дехто з Росіян, що волять — не без підстави — вважати сю весну тільки одним із судорожних відрухів того самого ошалілого чиновника, якому історична Немезіда прикладає ніж до горла, а не жадним початком якоїсь дійсної нової ери (Ів. Фр., П.в.:152).

Наведений фрагмент дискурсу знаменується переходом від використання буквального, прямого значення розглянутого слова до його кореспондування в переносному значенні. В образній системі «Весна» відбувається сходження від конкретного смислу до абстрактного. Образ-індикатор замінюється образом-тропом [1, с. 125]. Відсторонене бачення весни очима «ошалілого чиновника» надає можливість публіцистові висловити свої сумніви щодо реальності весни в Росії: Та що властиво стало ся? Як почала ся, чим проявила себе доси ся — дійсна чи карикатурна весна? А нічого не стало ся... (Ів. Фр., П.в.:152).

Метафоричне увиразнення образу відбувається через зіставлення його з аналогічними: ...Пригадаємо собі конституційні весни інших держав, ті ефектовні і шумні «воскресення непомерших, але похоронених», супроводжені криками многотисячних юрб на вулицях столиць, горячими промовами імпровізованих трибунів народу, сальвами вистрілів, барикадами і високо драматичними сценами в низьких хатках і в королівських покоях (Ів. Фр., П.в.:156).

«Конституційні весни інших держав» одразу потрапляють у контрадикторні відносини з «отсею російською весною», визначальними ознаками якої стали «аллегоричний, замотаний язик», «страшні та трагічні зверхні обставини», що надають можливість дати таку кваліфікацію цій «російській весні»: «якась чудна собі, справді бореальна, холодна та нерішуча!» (Ів. Фр., П.в.:156). Однак головним виявом («обявою») «російської весни» І. Франко

вважає «оклик, під яким іде той новий весняний рух у Росії»: «Довіре правительства до органів суспільної самоуправи» (Ів. Фр., П.в.:157). Диспозиція цього «довіря» украй лапідарна. «Літературно-науковий вістник» репрезентує її таким чином: Воно (правительство — А.С.) дозволяє газетам писати дещо вільніше, ніж за часів Плева, та все таки не випускає їх із тих дубок та скрипиць цензурного тиску, які змушують їх ходити підтюпцем та писати високодипломатичним і юридичним язиком, півслівцями, скрутними формулами та натяками про річи найбільше пекучі для цілого загалу. Воно дозволяє земцям балакати, в тім же дусі, або навіть іще троха сьмільніше, ніж се було в ері Вігте... Воно вертає помаленьку, капаниною, день за днем по одному декого з тих земських діячів, що за свої занадто сьмілі промови були вислані попередніми роками... Воно надало юревським буршам при університеті право носити корпораційні шапочки... А по за те — нічого (Ів. Фр., П.в.:157-158). Анафорична тетрапозиція образу влади створює ефект обманутих сподівань. Влада, на яку покладалися певні «весняні» надії, обмежилася чимось на зразок «юревських корпораційних шапочок», про які Франко-журналіст розповідає з іронією, що поглиблюється зауваженням «може й надало би таке саме право всім лібералам, як би вони ладно попросили». Це один із тих моментів, коли головний редактор ЛНВ намагається активізувати в мовній ментальності читача притаманний українцям гумор.

Так поступово вісниківський образ весни в Росії втрачає свою природну семантику і набуває невластивих для етноконцепту ознак: «ще дужші морози» (Ів. Фр., П.в.:157); «...глуха тундра, в якій від часу до часу по старому виють голодні звірі, по старому «не подлежат удовлетворению» найскромніші вимоги місцевого духового житя...» (Ів. Фр., П.в.:158); «нічим не замаскована сніговійниця» (Ів. Фр., П.в.:168).

І навіть у такому трансформованому, спотвореному, вигляді, очевидно, «вся та весна потриває лише до нових віників і... головний чародій, що кількома легкими рухами рук і язика викликав її, не сьогодні, то завтра піде в дубину і забере з собою всі ті сподівання -

І слідоньки забравши,

Серцю туги завдавши» (Ів. Фр., П.в.:158).

Наведений інтекст показовий щодо актуалізації вісниківським маестро архетипних монолітів фольклору. «Пасивно-етнографічне, формальне використання скарбів народної творчості, — зауважує М. Ф. Нечиталюк, — шкодить художній літературі (і — додамо — публіцистиці — А. С.). Тому І. Франко обстоював творчий принцип у доборі матеріалу та його застосування тільки з певною службовою ідейно-художньою метою, відповідно до творчих потреб письменника» [66; с. 34–35]. У вісниківському дискурсі фольклорні імплікації «до нових віників», «піти в дубину», «І слідоньки забравши, Серцю туги завдавши» виконують роль атрактантів, що як конституенти мовної ментальності українців застосовуються І. Франком з

метою концентрації уваги реципієнта. Ця концентрація супроводжується негативною конотацією.

Іррадіюючи через увесь вісниківський континуум статті «Подуви весни в Росії» образ «новоявленої» «екстраординарної весни» сформувався в образ-символ. Традиція його побутування в російській дійсності була такою, що ідентифікувала цей образ радше як символ квазі-весни, елементи якої були «смутно та глухо» (Ів. Фр., П.в.:156) привнесені ззовні і як штучні конструкти не змогли виконати ту роль звільнення, розвою, відродження, якої від них очікували. Усе закінчилося «фальшивим алармом» (Ів. Фр., П.в.:157). Однак, як підкреслював Ф. П. Погребенник, «викриваючи гнилість політично-економічного устрою царської Росії, розвінчуючи проводжувану нею політику соціального й національного поневолення народів, зокрема українського, демаскуючи облудність ліберальної «весни», проголошеної урядом з метою приглушити революційні настрої в країні» [5, с. 184], маєстро журналістського пера схвалює «традицію боротьби за гуманні, суспільно-політичні ідеали, традицію не стільки опозиційної, скільки просто революційної боротьби» (Ів. Фр., П.в.:149–150), незважаючи на те, що «найбільша частина тої боротьби була чистим непорозумінням...» (Ів. Фр., П.в.:150).

Максимально конкретизував аналізований образ Іван Франко в статті «Сухий пень»: «Прийшла й остання весна — брехлива, фарисейська, оперта на пустім слові і здмухнена одним словом — і знов не підняв ся з посеред російської суспільности ані один сьмілий і рішучий голос в обороні українського слова...» (Ів. Фр., Сух.п.:87).

Таким чином, тотемічні назви, успадковані українською мовною ментальністю з початкових етапів її становлення, виконують у вісниківському дискурсі Івана Франка роль атрактантів читацької уваги. Пробуджена тотемічними ремінісценціями «архетипна пам'ять» [10, с. 198] допомагає етнофону «порозумітися» з повідомлюваною журналістом інформацією.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Валгина Н. С. *Теория текста: учеб. пособ.* / Н. С. Валгина. — М.: Логос, 2004. — 280 с.
2. Губерначук С. *Трипілля і українська мова* / С. Губерначук. — К.: Фенікс, 2005. — 232 с.
3. Керлот Х. Э. *Словарь символов* / Х. Э. Керлот. — М.: REFL-book, 1994. — 606 с.
4. Нечиталюк М. Ф. *З народних ручайів* / М. Ф. Нечиталюк. — Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1970. — 168 с.
5. Погребенник Ф. П. *Літературно-критична діяльність Івана Франка 1905-1907 рр.* / Ф. П. Погребенник // *Іван Франко — майстер слова і дослідник літератури (До 125-річчя з дня народження)*. — К.: Наук. думка, 1981. — С. 184-216.

6. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. — К. : Міленіум, 2002. — 260 с.
7. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак. — К. : Орфей, 2002. — 448 с.
8. Супрун А. В. Тотемічні назви: етимологія й спроби класифікації / А. В. Супрун // матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції Сучасні наукові дослідження — 2006. Том 40. Філологічні науки. — Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2006. — С. 65–66.
9. Чмихов М. Вісім тисячоліть археологічної космології в Україні / М. Чмихов // Космос древньої України. — К., 1992. — С. 97–105.
10. Юнг К.-Г. Про архетипи колективного несвідомого / К. Г. Юнг. — К. : Феміна, 1996. — 364 с.

Умовні скорочення:

Ів. Фр., П.в — Франко І. Подуви весни в Росії / Іван Франко // ЛНВ. — 1904. — Річник VII. — Том XXVIII. — Книжка XII. — С. 141–168.

Ів. Фр., Р. п.зг. — Франко І. Русько-польська згода і українсько-польське братанє / Іван Франко // ЛНВ. — 1906. — Річник IX. — Том XXXIII. — Книжка I. — С. 152–166.

Ів. Фр., Сух.п. — Франко І. Сухий пень / Ів. Франко // ЛНВ. — 1905. — Річник VIII. — Том XXIX. — Книжка II. — С. 85–88.

Ів. Фр., Ш. і Єр. — Франко І. Шевченко і Єремія / І. Франко // ЛНВ. — 1904. — Річник VII. — Том XXVI. — Книжка VI. — С. 170–173.

Ів. Фр., Ш.л. — Франко І. Шевченко — Ляхам. Промова на вечорницях у 43 роковини смерті Шевченка у Львові 15 березня 1904 / Іван Франко // ЛНВ. — 1904. — Річник VII. — Том XXVI. — Книжка V. — С. 1–11.

Надійшла до редколегії 04.12.2009 р.

УДК 002.2(477):274

М. А. БАЛАКЛИЦЬКИЙ

ПУБЛІЦИСТИКА УКРАЇНСЬКИХ ПРОТЕСТАНТІВ У КНИЖКОВОМУ ФОРМАТІ

Виникнення журналістських робіт у книжковому форматі є одним із проявів медіатизації релігії та виявляє намагання протестантських медійників надати своїй діяльності офіційного статусу, відчутти тяглість інформаційного процесу.

Ключові слова: публіцистика, протестант, книжка, медіа.

Появление журналистских работ в книжном формате является одним из проявлений медиатизации религии и выявляет стремление протестантских медийщиков придать своей деятельности официальный статус, ощутить непрерывность информационного процесса.

Ключевые слова: публицистика, протестант, книга, медіа.

The appearance of journalistic works in the bookish format is one of the manifestations of mediatization of religion. It shows the Protestant journalists' desire to institutionalize their work by creating a tradition of religious informational process.

Key words: essayistics, Protestants, book, media.

Одним із проявів медіатизації сучасного релігійного життя — його трансформації під впливом законів «глобального села» — є урізноманітнення методів представлення релігійної інформації в мас-медіа. Окрім технологічних новинок на кшталт надиктовуваних духовними особами аудіокниг, требника для iPhone, соціальної мережі churchpeople.ru й послуг типу молитов по sms наявні спроби розширення меж релігійного медіапростору до «нежурналістських» посередників од (інтернет-)записки — мікроблогу twitter — до останнього пристановища доелектронної цивілізації — книги. **Мета** розвідки — проаналізувати функції нового формату журналістської продукції та його значення для ринку релігійної інформації в Україні. Новизна студії зумовлена тим, що українські протестанти почали випускати збірники своїх публіцистичних творів лише у 2000 роках. Відтак це явище не могли зафіксувати дослідники протестантських медіа України, що спеціалізуються на попередніх періодах журналістського процесу — Алевтина Ігнатуша та Ярослав Клачков [1, 2]. Це визначає *ступінь дослідженості теми*.

За час української незалежності і свободи совісті протестантські ЗМК пройшли у своїй еволюції як мінімум через чотири стадії. 1990 роки — доба «психологічного самвидаву». Протестантська журналістика тоді розвивалася бурхливо та стихійно і була майже виключно (інколи війовничо) конфесійною. Десятки назв видань вигулькували й щезали без сліду. Це можна назвати ефектом «розжимання стиснутої пружини»: в текстах панувала емоційна піднесеність, авторів п'янила сама можливість відкрито комунікувати зі світом на свій лад. Як ознаки самвидаву слід кваліфікувати публікацію «шухлядних» творів, безоглядну критику конкурентів, тотальну неувагу до оформлення й редагування, бюджетування та маркетингу видань. Журналістський професіоналізм не просто сприймався як щось зайве — мала місце бравада аматорством. Такі настрої не щезли й понині: в анкетуванні 2005 р. курс Радіослужіння випускники протестантських семінарій України віднесли до категорії найменш важливих навчальних дисциплін [3, с. 168].

На початку 2000 років медійна сфера протестантських церков трансформувалася до помірної комерціалізації й укрупнення. Подорожчання продукції та навіть необхідність платити за інформацію викликали нарікання, мовляв, «замість літературного служіння маємо літературний бізнес». Виникли видавничі корпорації (одеські «Богомыслие» і «Христианское

просвещение», київська «Светлая звезда»), мережі розповсюдження (всеукраїнська «Книжкова полиця»). Конкуренція і пошук самоокупності — дотаційний статус виявився надто ненадійним — зумовили розширення тематики та диференціацію аудиторії, вихід за конфесійні межі.

У середині 2000 років виник варіант порятунку збиткових медіа — кочування в Інтернет: запорізька газета «Мост надежды» перетворилася на сайт adventus.info [4, с. 35], харківська радіостудія «Надежда мира» після припинення виходу на міській FM-станції (з фінансових причин) набула «другого дихання» як медіатека bibleradio.narod.ru. Це було особливо характерно для (столичних) кольорових журналів: «Християнство» створив електронний архів і розщепився на блоги evangelism.ru — okolokino.net — e-vangelie.blogspot.com [5]; «Реалис» розчинився в сайті realis.org, початково створеному для оприлюднення об'ємних публікацій паперового часопису; «In Victory», переконуючи передплатників у перевагах заощадження, започаткував розсилання електронних примірників кожного випуску; ця стратегія залучила більше читачів, і з п'ятого номера випуск паперового аналогу було припинено.

Друга половина 2000 років характеризується, з одного боку, втратою сподівань на блискавичне «релігійне відродження» країни, усвідомленням складності завдань, що постали перед церквою, яка бажає впливати на моральну свідомість суспільства, з іншого боку — усвідомленням влади медіа та необхідності підвищення професійного рівня працівників ЗМК. Любительська журналістика і в протестантському медіаринку відходить на маргінеси. Інформаційним приводом, який продемонстрував потенціал церковних ЗМІ, стала безпрецедентна полеміка міжнародного масштабу навколо фінансової структури «King's Capital», чії активи й керівництво були в листопаді 2008 р. заарештовано СБУ, і причетності пастора Сандея Аделаджі до цього підприємства [6].

Помітні спроби організувати конфесійну журналістську освіту: створено журфаки і спецкурси в протестантських ВНЗ Києва й Одеси, відбувається подальша централізація церковних ЗМІ: виникають конфесійні прес-служби, проводяться семінари з церковного піару, стає аудиторію збирають заходи Асоціації християнських журналістів «Новомедіа» [7]. У церковній медіасфері стають нормою обговорення професійних стандартів релігійної та світської комунікації, дискусії, а то й змагання зі світськими комунікативними каналами. Саме в цей період і відбувається переоцінка важливості паперового видання, відновлюється боротьба за офлайн та нецифрову аудиторію: створення всеукраїнської газети «Christian Telegraph» — дайджесту новинної стрічки news.invictory.org, «Антені» — київського буклета ТрансСвітового радіо, «Партнерства» — столичного часопису асоціації «Еммануїл», виходу книжкової серії під назвою наукового журналу «Ad Notem» (Сімферополь).

Аналіз шести відомих нам книжкових видань такого типу доводить, що це всеукраїнська тенденція (представлено всі регіони від Закарпаття до Сходу), яка охоплює напрями протестантства пропорційно до чисельності громад і розвиненості їх ЗМК. Три книжки опубліковано п'ятидесятниками, дві — баптистами й одну — адвентистом. За жанровою ознакою їх можна класифікувати як проповіді Олени Кривобок [8], Василя Райчинця [9] та Петра Залізного [10] і біографічні (Павло Гараджа [11]), моралістичні [12] й історичні (Олексій Опаріч [13]) нариси. У трьох проповідників приводом до публікації збірки стали урочисті дати — десятиліття радіопрограми або сотий номер газети. Не всі автори, прислухавшись до тези «засіб комунікації є повідомленням», адаптували свою інформацію до нового носія.

Публікації П. Залізного — з редакційної ним газети — у збірці механічно групувано за тематикою, що призвело до повтору фрагментів завбільшки зі сторінку [10, с. 20, 22, 23–24, 68]. Якщо автор — енергійний практик, а не кабінетний філософ, книжку від опусів на кшталт «істина першостатевої важності» [10, с. 12], «супроводжувати... від... законництва» [10, с. 24], згадки смоківниці у Гефсиманії [10, с. 63] (оливному гаю — Мф. 26:30–36), численних покручів типу «відвергнутий», «роздражається», «дякуй Його», «заблукавши вівця», «пагубне положення» могла б порятувати коректура.

Не конче вільна від русизмів і мова Олени Кривобок. Уже в назву винесено жанровий поділ її збірки на дві частини. Виголошувані від першої особи проповіді названо (явно з метою налагодження діалогу з читачем) радіобесідами. Більшість із них є вторинними текстами — пристосованими для усного подання публікаціями протестантської періодики (до того ж автор не завжди називає свої джерела). Радіопостановки з фінальної частини свіжіші й більше відповідають сентиментальній удачі українського баптиста-парафіянина. Це зворушливі притчі, що унаочнюють приклади навернення в християнство представників цільової аудиторії протестантської керигми й осучаснюють євангельські сюжети.

Тексти Василя Райчинця характеризують богословська компетенція, ретельний відбір і якісне редагування. Поважним складником успіху його радіопрограми є, на наш погляд, увага ведучого до зворотного зв'язку: питання слухачів, зазначає проповідник, знаходять відповідь на хвилях програми й часто визначають тему чергового виступу (за десятиліття виходу передачі «Добра вістка в кожен дім» її редакція отримала близько 10 тисяч листів [9, с. 8, 125]). Найцікавіший фрагмент його доробку з точки зору комунікативного аналізу — показ мовчання (Христа під слідством) як комунікації [9, с. 144–149].

Павло Гараджа — випускник журфаку МДУ, професійний журналіст. Його портретні нариси присвячено біографіям видатних вірян: тих, хто зажив слави до навернення, або церковних достойників. Такий підхід спрямовано на руйнацію стереотипів різного походження: уявлення про

баптистів як девіантну спільноту та внутрішньоконфесійні напруження, викликані спровокованим КДБ церковним розколом. Публіцистичний стиль П. Гараджі характеризують: афористика («деньги, над которыми чахнут современные кашеи» [11, с. 165]), гра слів («Оставить родственников, отчий дом и махнуть на край света — а почему бы и нет? Особенно, если на том краю хорошо платят» [11, с. 261]), полемічність («Одна начинающая поэтесса издала за год три своих книжки... На фоне такой скорострельности Пушкин (с его Болдинской осенью) просто меркнет» [11, с. 287]), сарказм («данное безобразие» [11, с. 103]), парадокс («Этих несчастных фарисеев мы совсем затюкали, а нам подчас так не хватает здравого, охранительного фарисейства!» [11, с. 215]).

Сповідуючи войовничо консервативні погляди на церковне життя, автор робить програмову заяву щодо необхідності дописувачам церковних часописів набувати професіоналізму. Уривок із цієї статті дозволить відчутти градус дискусії: «Лев Толстой 12 (!) раз переписывал «Войну и мир»... К сожалению, когда берутся за перо верующие, то подчас пишут... это не мое, это от Бога! ...нельзя думать, что Он непосредственно диктует текст стихотворения, а значит, ни отнимать от написанного, ни прибавлять к нему, то есть работать, нельзя (что написал, то написал). Поверьте, вдохновение — то особое состояние, которое испытывает человек, охваченный творческим горением, посещает всех поэтов на земле, в том числе и атеистов. Но это не мешает им впоследствии переделывать и шлифовать свое произведение» [11, с. 282–283].

Прагнення до журналістських стандартів відчутне і в збірникові моралістичних нарисів «Стрелы лукавого», підготовленому співробітниками горлівської газети «Разговор». Її редактор Сергій Мирний також має досвід роботи у світських ЗМІ. Він згуртував інтелігенцію своєї громади навколо ідеї створення всеукраїнської християнської газети, якою і покликаний стати «Разговор». А аналізована книжка має слугувати візиткою та рекламним буклетом цього замислу для залучення однодумців. Комунікативні засоби її текстів — пряма мова, діалоги з позацерковними особами, критика не лише соціальних недоліків, а й влади [12, с. 174], сповідальність статей, угрунтованість їх в особистому досвіді публіциста, журналістські розслідування, протест, полеміка зі світськими мас-медіа (реакція на «антисектантську» передачу на НТВ [12, с. 145]), довірчий стиль на грані жаргону: «На то и дьявол с его поганой командой демонов, чтобы кусками грязи швырять в церковь. Он и крест в руки тебе сунет, и рога свои иконкой прикроет, лишь бы только ты «клюнул». А разве ты сочного червя на крючок не нанизываешь, когда рыбачишь на ставке? Так что не спеши назвать волка овцой, если на нём овечья шкура. Не торопись прилепить к христианству гадалку-провидицу, если она тебе предлагает бумажную иконку за червончик и чудо-молитву за полста» [12, с. 112].

32-а книжка професора Олексія Опаріна під назвою «Ті, хто перемогли час...» — перше монографічне [14] дослідження преси російськомовних адвентистів. Його об'єкт — 15 журналів, які виходили між 1905 та 1987 рр. й стосувалися (географічно чи аудиторно) до теренів колишньої Російської імперії. Автор виокремлює два основні часові проміжки: 1905–1937 роки — добу легальної преси, та 1960–1987 — час самвидаву.

Журналістський процес розкрито через призму доль авторів аналізованих видань, де страдницька кончина є найкращим доказом вірності ідеалам: «Вельми примітно, що ніхто з дописувачів журналів «Голос истины» чи «Благовестник», принаймні із зібраними нами даними, не зрікся віри в Бога... Практично кожен автор ц[их] журнал[ів] своєю мученицькою смертю довів: те, про що він писав, було не просто філософією, а смыслом його життя» [13, с. 196]. Медійне повідомлення розглядається як тотожне його творцеві, а найважливішим медіумом знову стає тіло мученика. Журналістська (чи журналістика як) мартирологія — найцікавіша ознака авторової концепції інформаційної діяльності, що не має прямих аналогій у вітчизняних медіастандартів, але є робочою моделлю аналізу релігійної інформації в світовій комунікативістиці [15, с. 51–109; 16]. Проповідь євангельської етики через адвентистські часописи подано як єдиний шлях порятунку оскаженілого суспільства, а їх закриття політичними режимами — доказом злочинної сутності останніх [13, с. 266–267]. О. Опарін показує, що переслідування й катастрофи перетворюють церковну журналістику на політичну дію, громадянський жест, подвиг, акт доброчинства й мужності, екзистенційний вибір, теофанію: «В середині грудня [1919 року — М. Б.] війська Денікіна залишають Київ, у який незабаром знову вступають червоні. Саме в таких умовах Лебсак набирає матеріал і *чудом* [курсив мій — М.Б.] випускає друге число журналу «Голос истины» [13, с. 141].

Якщо тлумачити назву книжки, перемагати час означало практикувати недержавну журналістику в період «Кривавої неділі», двох світових і Громадянської воєн, Голодомору, репресій державною Церквою й карними апаратами червоного й брунатного тоталітаризмів, коли недавні публікації ставали матеріалом кримінальних справ [13, с. 51], а кількість життєвих альтернатив звужувалась до ГУЛАГівського «фільтру», де, за Солженициним, лише християни зберігали людську гідність [13, с. 184–186]. Таке буття «не на часі» набуває значення не відсталості, а, навпаки, надзвичайної актуальності. «Перемогти час» означає здаватися несучасним, час випереджаючи, зберігати самототожність, живучи за біблійними принципами.

Особиста стійкість вірників зумовлювала живучість їх преси. Незважаючи на вкрай несприятливі умови, наведений корпус адвентистських журналів демонструє розвиток і спадкоємність. За аналізований термін відбувалося (звичайно, не лінійно, а прецедентно) розрізнення аудиторії через орієнтацію окремих матеріалів на юнацтво, дітей, жінок, сімейне читання [17], а згодом і окремих видань для різних вікових груп, відділів церкви,

місії; урізноманітнення тематики — публікації з апологетики, археології; розширення географії до міжнародних масштабів. Восьмирічний досвід функціонування «Маслины» (Гамбург, 1905–1913) зумовив виникнення «Благой вести» (Петербург, 1913–1919), «Голоса истины» (Київ, 1918–1920) і «Благовестника» (Київ, 1926–1928). Феофіл Бабієнко, редактор журналів «Семейный друг» (1923–1926) і «Источник жизни» для «білої» еміграції в Харбіні (Китай), після приїзду в Латвію долучив Павла Мацанова до видавання часопису «Обзор мировых вопросов» (1928–1937) і делегував йому редакторські обов'язки. У свою чергу, Мацанов, ставши нелегальним лідером радянських адвентистів у 1970 рр., надихнув свого учня Михайла Зозуліна на підготовку в Сибіру деяких самвидавних проєктів.

У монографії історія журналів розкривається через біографії співробітників редакцій — видавців і журналістів — на тлі широкого історичного контексту: політичного, соціального, морально-психологічного, правового, економічного. Олексій Опарін відтворює відгук на ці публікації в неадвентистській періодиці — суспільно-політичній, релігієзнавчій, атеїстичній, сучасній світській — та проводить паралелі в тематиці церковних часописів із сучасними інформаційними приводами: фінансовою кризою 1920 рр., глобалізацією, ілюзіями міжнародної злагоди, виходом на міжнародну арену східних країн, політизацією ісламу, імперськими інтересами Японії. Зрозуміло, що така проблематика в релігійних журналах не могла не набути політичного значення. Найбільше це виявилось в спецвипускові «Благой вести» 1917 р. Інтерес для українського дослідника може становити авторове тлумачення поразки визвольних змагань 1920 рр. як комунікативного провалу. Опарін розглядає інформаційні війни між урядами Скоропадського й Петлюри, «білих» і більшовиків, наводячи всебічний аналіз Костянтином Паустовським та Володимиром Винниченком інформаційних потоків у тодішній Україні. Цей аналіз містить, сучасною мовою, постмодерну сутність махновщини: пародійну, маревну зовнішність бійців, карнавальну поведінку в єдності насолоди й смерті, інтертекст пісень, цинічну військову стратегію [13, с. 135–141]. У добу УНР політика злилася з шоу й була поглинена ним: під час звітів уряду перед народом у київському кінозалі «промови міністрів перебезалися інтермедіями» [13, с. 124]. Згадані автори вбачають провінційну театральність, штучність націоналістичного режиму в заміні російськомовних вивісок на україномовні (інші написи було залишено без змін), в'їжджанні в місто на білому коні, взуванні символів влади на слащавий народницький живопис, відсуненні інтелігенції від участі у виборах.

Частину недоліків роботи можна списати на її піонерський статус і міждисциплінарну спрямованість. Привертає увагу переказ джерел аж до паразитування на них (деякі цитати сягають обсягу кількох сторінок [13, с. 122–127]). Якщо автор замислив текст як антологію, це слід указати або винести чужі тексти в додаток. Унікальний звід документів, зібраний автором (найбільша в світі колекція російськомовної адвентистської

періодики, 45 рукописних спогадів, особисті архіви вірників), інколи керує ним аж до втрати медіацентричного погляду (захоплюється переказом біографій) чи порушення хронології (спогади про Голодомор виринають після подій 1980 років) [13, с. 326–327]. Релігійні мас-медіа цікавлять Опаріна як частина історії Церкви, тож автор розглядає не журналістські явища, створені вірянами, а хроніку слов'янського адвентизму через призму його преси. Бажання підвести реальність під концепцію за відсутності в окремих випадках прямих свідчень робить їх оцінки хиткими, наприклад, далекосяжні висновки в психологічному профілі Карліса Розе [13, с. 250–251].

Висновки. Одним зі складників медіатизації релігії в незалежній Україні є оприлюднення протестантської публіцистики в книжковому форматі. Цей феномен став наслідком еволюції протестантських медіа до професіоналізації та розширення аудиторії. Будучи всеукраїнською тенденцією, книжковий формат журналістських текстів виявляє намагання медійників надати своїй діяльності офіційного статусу, інституалізуватися, увійти в історію, відчуття тяглість інформаційного процесу. Подальші розвідки із цієї тематики мають визначати напрям і ступінь трансформації релігійної інформації в різних типах і форматах ЗМІ.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ігнатуша А. *Перші протестантські періодичні видання, що поширювалися в Україні (XIX ст. — 1917 р.)* / Алевтина Ігнатуша // *Історія релігій в Україні : науковий щорічник / редкол. : В. Гаюк, Я. Дашкевич, Л. Моравська*. — Книга 1. — Львів : Логос, 2009. — С. 244–249; Ігнатуша А. *Протестантська періодика 20-х рр. XX ст. як засіб організаційного зміцнення конфесій* / Алевтина Ігнатуша // *Історія релігій в Україні : науковий щорічник / редкол. : В. Гаюк, Я. Дашкевич, Л. Моравська*. — Книга 1. — Львів : Логос, 2004. — С. 244–249.
2. Клачков Я. *Протестантська преса для українців у Польщі (1918–1939)* / Ярослав Клачков // *Збірник праць науково-дослідного центру періодики*. — Львів, 2004. — Вип. 12. — С. 62–82.
3. *Ефективність богословського образования в Украине : исследовательский проект* // *Богословские размышления*. — 2006. — № 7. — С. 149–177.
4. Балаклицький М. *Адвентистська преса України як комунікаційна система* / М. Балаклицький // *Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка*. — К., 2008. — Серія : *Журналістика*. — Вип. 16. — С. 32–36.
5. Балаклицький М. *Журнал «Християнство» — феномен серед протестантських мас-медіа України [Електронний ресурс]* / Максим Балаклицький // *Интернет-газета «Путь»*. — 28.10.2008. — Режим доступу : <http://www.asd.in.ua/archives/886>
6. Балаклицький М. *Протестантське розуміння масово-інформаційної діяльності [Електронний ресурс]* / Максим Балаклицький // *Интернет-газета «Путь»*. — 24.02.2009. — Режим доступу : <http://www.asd.in.ua/archives/1188292486>

7. Балаклицький М. Газета «Камень краеугольный»: фундаменталістська трансформація суспільства через трансформацію ЗМІ / Максим Балаклицький // *Діалог. Медіа-студії: зб. наук. праць / за заг. ред. Александро-ва О. Вип. 7. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2008. — С. 49–55.*
8. Кривобок О. Світло: збірник радіобесід і радіопостановок. Кн. 1 / Олена Кривобок. — Кременчук: Християнська Зоря, 2008. — 276 с.
9. Райчинец В. Сборник радиопроповедей программы «Благая весть в каждый дом» / В. Райчинец. — К.: [Б.в.], 2008. — 152 с.
10. Залізний П. Світло Євангельської ниви / Петро Залізний. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. — 192 с.
11. Гараджа П. Слово без маски / Павел Гараджа. — Одесса: Християнское просвещение, 2008. — 312 с.
12. Стрелы лукавого. Сборник очерков журналистов Всеукраинской християнської газети «Разговор» / под ред. Мирного С. — Горловка: Еммануїл, 2007. — 180 с.
13. Опарин А. Победившие время... / А. А. Опарин. — Х.: Факт, 2009. — 335 с.
14. Опарин А. Адвентистская журналистика и кризис современной религиозной прессы / А. А. Опарин, М. А. Балаклицький // *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. — № 745. — Серія: Філологія. — Вип. 49. — Х., 2006. — С. 204–206.*
15. Mendels D. *The media revolution of early Christianity: an essay on Eusebius's «Ecclesiastical history»* / Doron Mendels. — Grand Rapids; Cambridge: W.B. Eerdmans Publ. Co., 1999. — 270 p.
16. Пазыч М. Не хлебом единым... История издательства «Христианин» / Маргарита Пазыч. — Майнефцхаген: Миссия «Вестник Мира», 2001. — 244 с.
17. Балаклицький М. Адвентистський журнал «Моя надія»: жанрово-тематична палітра / Максим Балаклицький // *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. — Львів, 2008. — Вип. 1 (16). — С. 385–396.*

Надійшла до редакції 15.12.2009 р.

УДК 659.148

Т. Д. БУЛАХ

СПЕЦИФІКА ТЕЛЕВІЗІЙНОЇ РЕКЛАМИ

Розглянуто переваги, недоліки, особливості створення та розміщення телевізійної реклами.

Ключові слова: реклама, телереклама, види телереклами, видавнича продукція.

Рассмотрены преимущества, недостатки, особенности создания и размещения телевизионной рекламы.

Ключевые слова: реклама, телереклама, виды телерекламы, издательская продукция.

Advantages, shortcomings, peculiarities of television advertisement making and placement are examined.

Key words: advertisement, television advertisement, kinds of TV ads, publishing products.

Жоден вид реклами не можна зрівняти з телевізійною за рівнем впізнання. І хоча відгуки про неї часто неоднозначні та досить різкі, реклама на телебаченні залишається надзвичайно ефективною завдяки масштабу аудиторії, недоступному іншим засобам реклами, а також максимальним можливостям впливу на телеглядача. При цьому для пропагування видавничої діяльності та продукції телереклама використовується не досить часто, що зумовлено перш за все її вартістю. Проте така можливість існує, тому слід орієнтуватися в специфіці презентування видавничої продукції чи послуг за допомогою цього рекламного носія, що свідчить про актуальність порушеної проблематики та визначає мету статті — розгляд відмітних ознак і особливостей створення телевізійної реклами як ефективного засобу популяризації видавничої продукції та послуг.

Перш за все необхідно відзначити, що телебачення як рекламний носій має безліч переваг. Так, незаперечною перевагою телевізійної реклами є одночасний візуальний та аудіальний вплив, а також те, що подія спостерігається в русі. Іншою перевагою телереклами є те, що таргетинг (вибірковий показ реклами) дозволяє точно адресувати рекламне оголошення цільовій аудиторії, відбираючи її за географічним розміщенням, інтересами, часом. Крім того, саме телебачення надає можливість створювати незабутні образи, показати, що відчуватиме глядач після придбання товару; може створити навколо товару атмосферу ажіотажу; особистісне звернення уподібнює телерекламу особистому продажу та ін. Серед недоліків телереклами варто назвати її короткочасність та епізодичність, зокрема нетривалість телереклами не дозволяє запропонувати весь асортимент товарів; високу вартість. Та головний її недолік полягає в тому, що увага телеглядача має увесь час зосереджуватися на екрані, в іншому разі телерекламу просто не сприйматимуть [11]. Саме тому вдала телереклама характеризується тим, що:

- є цікавою, послідовною візуалізацією;
- привертає увагу в перші п'ять секунд;
- не змушує, а допомагає сприймати суть;
- сюжет створюється навколо людини, що користується товаром, а не навколо неживого предмета;
- небагатослівна — кожне слово має бути впливовим.

Загалом, як і інші види, телереклама має безліч форм та жанрів, найголовнішими серед яких є такі.

Анімаційний ролик — це мальований, ляльковий чи з використанням комп'ютерної графіки відеоматеріал. Анімація використовується тоді, коли

небажано демонструвати реальний товар з етичних чи інших міркувань, а також тоді, коли товар необхідно персоніфікувати.

Біжучий рядок — короткий текст, що містить назву фірми чи товару, певну пропозицію та реквізити і який рухається внизу екрана.

Біжучий рядок не може бути занадто довгим, складатися з багатьох речень. Зазвичай він має фіксований розмір у знаках чи словах. Може бути ефективним засобом для іміджевої реклами видавництва чи книжкового магазину. Напрямок руху біжучого рядка — зліва направо внизу екрана.

Особлива його перевага в тому, що рядок може з'являтися не в рекламному блоці, а під час показу фільму або передачі, охоплюючи таким чином їхню аудиторію. Деякі дослідники вважають біжучий рядок незручним для сприйняття, оскільки глядач має «розриватися» між передачами/фільмом та рекламою. Як результат, він не сприймає рекламну інформацію якісно. Інші вважають біжачий рядок малоефективним і невиправданим, оскільки на нього мало хто дивиться і мало хто встигає записати адреси й телефони, як результат — глядач перемикає канал або виходить до телефону чи на кухню. Проте слід зазначити, глядач перемикає канал і йде в іншу кімнату і під час трансляції рекламних роликів. А біжучий рядок, хоча і є подразнюючим фактором, але не перериває кінопоказ чи програму, на відміну від телевізійних роликів, є ефективним для інформування про місцерозміщення книжкових магазинів чи видавництв, а також про організацію спеціальних заходів (книжкових ярмарків, виставок, презентацій та ін.).

Відеоролик — це зображально-звукова комерційна інформація (у запису) про товар, послугу, яка створюється з використанням відео- та аудіоресурсів.

За часом демонстрування розрізняють бліц-ролик (до 15 секунд) і розгорнутий ролик (від 15 секунд і більше). За типом сюжету відеоролики поділяються на описові, котрі містять певну інформацію, наприклад, картинки з життя, свідчення покупців; благополучно-сентиментальні, вони створюють атмосферу благополуччя, котру забезпечить рекламований товар; парадоксальні та шоківі, які протиставляють у сюжеті незручності без рекламованого товару та переваги, які він надає. За способом зйомки розрізняють ігрові ролики, зняті натури, мультиплікаційні та графічні. Існують сюжети з частковим використанням драматургічних елементів для висвітлення презентацій, виставок тощо.

Джингл (у перекладі з англ. «рекламний куплет») — ролик, у якому звучить пісня про фірму, послугу, товар тощо. Ця пісня має унікальні слова, спеціальну музику, із урахуванням специфіки товару, і часто використовується не лише як окремий жанр, але й як музичний супровід матеріалів рекламної кампанії в інших жанрах, зокрема, таких як відеоролик чи кліп.

Кліп — це інформаційно-рекламний відеоматеріал, який побудовано за принципом калейдоскопічного чи мозаїчного (поліасоціативного) відображення об'єкта просування.

Пілот — цей жанр використовується для рекламованої продукції, яка ще перебуває в процесі створення. Тобто продукту ще фактично немає, але вже створюється на нього реклама; або передача ще знімається, а вже зроблений (і можливо виданий в ефір) на нього пілот.

Рекламні серіали — серія пов'язаних між собою відеороликів. Ролики можуть бути пов'язані як просто ідеєю, так і сюжетною лінією чи певними образами.

Ремейк — ролик, у якому на відому (популярну) мелодію покладено вірші про товар, послугу, фірму.

Ремікс — ролик, який аранжується під телерекламний матеріал, зберігаючи оригінал.

Спот — цей термін використовують для позначення комерційного телематеріалу, в якому використовується фрагмент художнього твору, найчастіше епізод з фільму. У західній телевізійній практиці спот застосовують як загальну назву всіх телерекламних матеріалів.

Телезаставка — відео-, фото- чи мальована заставка, яка подає зображення логотипу фірми-рекламодавця, певний символ (зображення), Інтернет-сайта чи іншої атрибутики в статичі. Телезаставка в деяких випадках супроводжується музикою чи текстом і зазвичай демонструється перед початком чи після закінчення програми.

Телеоголошення — лаконічна усна інформація (від 10-ти до 30-ти секунд) про фірму, товар, послугу. Ведучі лаконічно виголошують суть звернення, подаються реквізити, слоган тощо. Телеоголошення практикуються на невеликих регіональних телеканалах із невеликим технічним і творчим потенціалом.

Телеповідомлення — інформація про фірму, товар, послугу, яка має відеоряд і звуковий супровід.

Телесюжет — рекламно-драматичний твір, що має пролог, зав'язку, розвиток подій, кульмінацію та епілог [12].

Співвідношення між обсягами цих жанрів і форм різне, проте кожен з них має свою унікальну структуру, мету та способи виконання. Загалом основою телевізійної реклами є сценарій — конкретний опис екранної дії, змістовний план рекламного твору. Розрізняють літературний та режисерський сценарії рекламного твору, кожний з яких доповнює один одного.

Так, *літературний сценарій* передбачає втілення рекламної ідеї в сюжеті. Нагадаємо, що ідея — це наскрізна думка твору. Сюжет — послідовність подій, за допомогою яких розкриваються характери героїв, ставлення до них автора та ін., тобто зміст твору. Головними елементами сюжету є зав'язка, розвиток дії, кульмінація та розв'язка. Створюючи рекламний ролик, необхідно пам'ятати про головну вимогу телевізійної реклами: глядач має сприймати текст, розуміючи про що йдеться, навіть тоді, коли не дивиться на екран. Тобто не текст має писатися під сюжет, а навпаки — сюжет повинен органічно доповнювати текст.

Режисерський сценарій являє собою детальний план постановки рекламного твору, в якому він поділяється на мізансцени, кадри, в кожному з них указано обсяг епізоду (хронометраж), план, ракурс, образно-екранне, музичне та ін. вирішення твору. Умовно-схематично це подається так: зліва характеризується відеоряд, тобто опис того, що відбуватиметься на екрані, з використанням телевізійної термінології: крупний план, середній план, мікшування та ін.; справа зазначається те, що промовлятиме ведучий чи персонажі (текст, слоган) та звукові ефекти (пісня, шум чи інше) [5, 7].

Телевізійну рекламу поділяють на: пряму рекламу, спонсорство, продакт плейсмент.

Пряма реклама на ТБ — розміщення рекламного відеоролика в спеціальному рекламному блоці. Це найпростіший та найпоширеніший вид телереклами, її ефективність можна досить чітко спрогнозувати. Проте саме блочну рекламу найчастіше ігнорують глядачі: під час її демонстрування вони перемикають канали чи відволікаються на інші справи.

Спонсорство. Спонсор — це особа, що підтримує матеріально певну діяльність без отримання від неї прибутку з метою популяризації свого імені (назви), торгової марки. Спонсорська реклама — реклама, інтегрована в передачу у формі рекламних заставок, розміщення логотипа, рекламних щитів у студії, оголошення ведучим програми назви чи імені спонсора та ін. Переваги такої реклами: телеглядачеві складно уникнути її впливу через відсутність повідомлення, що сповіщає про початок реклами; можна створити особливу атмосферу навколо брэнда; можна обрати передачу з високим індексом відповідності цільової аудиторії, спонсорська участь усуває можливість розміщення поруч з брэндами конкурентів. До того ж така реклама не дозволяє глядачам перемикати канали, як у випадку з рекламними блоками, і оскільки така реклама органічно інтегрована в передачу, телеглядач не відчуває негативних емоцій. Ступінь довіри до спонсорської реклами значно вищий, ніж до блочної, завдяки довірі до передачі. Недоліками цього виду телереклами є те, що спонсорство може втратити свій ефект, якщо в програмі беруть участь багато кампаній; повідомлення брэнда необхідно узгоджувати зі сценарієм; дозувати присутність брэнда в кадрі, щоб картинка була природною.

Спонсорство не може бути спонтанним і ефективним одночасно. Щоб обрати об'єкт, необхідно відповісти на декілька питань: які завдання організація хоче вирішити за допомогою спонсорства; чи відповідає об'єкт місії та стратегічним цілям компанії; чи відповідає дата та місце події поставленим завданням; чи відповідають можливості, надані організаторами заходу, витратам; чи захищені права спонсора; чи професійні та досвідчені організатори заходу; чи зможе спонсор контролювати проект.

Продакт плейсмент (product placement) — органічне впровадження реклами в тканину фільму чи інших передач. Як і спонсорство, цей вид реклами є дієвим через несподіваність впливу. Проте фільм з рекламою з

якихось причин, наприклад, може не вийти на екран, він може бути нижчим по рейтингу, ніж прогнозувалося, та ін., що створює певний ризик стосовно вкладання коштів у таку рекламу. До того ж, Product placement є різновидом прихованої реклами, а вона заборонена законодавством України.

Надзвичайно важливе значення для досягнення ефективності теле-реклами має врахування способів її розміщення. Розрізняють зокрема фіксоване розміщення та розміщення за рейтингами. Фіксоване розміщення характеризується тим, що рекламодавець купує в телевізійного каналу рекламний час, самостійно вирішуючи, коли і в якій програмі демонструватиметься його реклама. Функція телебачення зводиться до продажу часу та гарантування, що рекламний спот демонструватиметься в чітко встановлений час. Недолік такого розміщення полягає в його слабкому інформаційному обґрунтуванні, а отже, і в можливості неефективності, адже щоб зробити правильний вибір, необхідно знати смаки, звички, стереотипи теле-аудиторії, а для цього необхідні соціологічні дані.

Різновидом фіксованого можна вважати таргетоване розміщення реклами. Таргетинг (з англ. target — мета) у рекламі являє собою виокремлення з основної аудиторії тієї частини, котра найімовірніше стане покупцем товару, і показ рекламних матеріалів саме цій аудиторії. Таргетинг може реалізуватися за такими напрямками як географічне розташування аудиторії, час демонстрування рекламного матеріалу, соціальний стан аудиторії, її інтереси, рівень прибутків та ін. Зокрема в телерекламі ефективним є урахування тематики передач, часу демонстрування матеріалів.

Розміщення за рейтингами, чи розміщення за GRP, ґрунтується на соціологічних дослідженнях. Головна його відмінність полягає в тому, що телеканал продає не час, а аудиторію. Тобто не трансляцію ролика в певний час, а його показ певній кількості телеглядачів. Продаж перетворюється на послугу по розміщенню реклами. Перевага такого розміщення — рекламодавець може сподіватися на більшу ефективність своєї рекламної кампанії, оскільки, якщо з будь-яких причин програма не збрала певної кількості глядачів, виконавець зобов'язаний на власні кошти розмістити рекламний ролик для добору аудиторії. Недолік — залежність від інформаційних джерел [3].

Інформаційною основою для розміщення реклами можуть бути прайс-аркуші, соціологічні дані, дані моніторингу телеэфіру та ін. Існують прайс-аркуші різних модифікацій. Наприклад, так звані «хвилинні прайси», в яких фіксується вартість 1 хвилини рекламного часу в різних програмах каналу з умовами знижок, бонусів, надбавок. Такі прайси використовуються при фіксованому розміщенні. Для розміщення «по рейтингах» готуються прайс-аркуші, в яких фіксуються вартість одного пункту рейтингу і система знижок, бонусів, надбавок. Знижки надаються за обсяг замовлення: відповідно, чим більше замовлення, тим більша знижка. Крім того, існують сезонні знижки: улітку реклама дешевша, ніж узимку. Надбавка здебільшого береться за позиціонування споту на першому та останньому місцях у

рекламному блоці. Кожний канал створює власну систему знижок. Можна також створювати спеціальні прайс-аркуші до певної події.

Іншим важливим джерелом інформації є соціологічні дані. Найпростішими способами визначення ефективності реклами на ТБ є інтерв'ювання населення регіону стосовно того, які передачі переглядалися протягом останніх 3–4 годин; телефонні інтерв'ювання під час трансляції реклами для визначення назви передачі в момент телефонного дзвінка.

Важливими є дані соціологічного панельного дослідження телеаудиторії. Соціологічна панель за допомогою щоденника чи спеціального прибору (піпметра) фіксує телебачення і на основі цього визначає рейтинги програм. Розрізняють фактичні та прогнозні рейтинги. Фактичні рейтинги одержують після ефіру, прогнозні — це плановані рейтинги. Саме за прогнозами оплачуються рейтинги. При цьому важливо, щоб рекламодавець та телевізійний канал використовували рейтинги однієї соціологічної компанії, оскільки існують суттєві відмінності в рейтингах однієї передачі в різних фірм. Пов'язано це з використанням різних засобів збору інформації, різними процедурами при побудові вибірки та ін.

Дані моніторингу телеефіру є надзвичайно важливими. Моніторинг фіксує кількість продемонстрованих рекламних спотів та фактичних рейтингів, одержаних за допомогою телевізійної панелі. Сумарно одержані фактичні рейтинги порівнюються з прогнозними. Недобір зазвичай компенсується (грошима чи рекламним часом), а надмір залишається без уваги.

Стосовно створення телевізійної реклами, його правила поділяються на 2 категорії. 1 категорія — правила, що стосуються виробництва рекламних роликів; 2 — правила розміщення роликів. Розглянемо їх детальніше.

Категорія 1

1. Початок обов'язково має бути захоплюючим. У телерекламі надзвичайно важливо розпочинати з головного, інакше її ніхто не дивитиметься. Для того, щоб реклама була цікавою, необхідно вміло застосовувати засіб мнемоніки, тобто символ та образ, котрий сприймається покупцем як одне ціле з назвою торгової марки, допомагаючи ніби автоматично її пригадати.

2. Необхідно показувати свій товар.

3. Товар має демонструватися в дії. А коли нічого сказати — співайте — радять фахівці. Це надає «пікантності» рекламним зверненням, вони краще запам'ятовуються й асоціюються з торговою маркою. Дуже часто застосовують музичний супровід як тло чи звукові ефекти.

4. Слід використовувати в рекламі типажі. Ліпше, якщо герої не схожі на зірок, так вони реальніші.

5. Не варто згадувати в рекламі конкурентів.

6. Оскільки найшвидше люди забувають назву марки, на початку рекламного ролика необхідно назвати товар чи фірму і потім повторювати їх назву декілька разів. Можна поваріювати зі звучанням марки, образами, котрі можуть викликати в пам'яті цю назву.

7. Реклама повинна мати зав'язку, кульмінацію, розв'язку. Кожний з елементів необхідно ретельно продумати. Глядач повинен усвідомлювати вигоду від покупки.

8. Важливо застосовувати в рекламі крупний план: чим крупніше показано товар, тим краще.

9. Необхідно серйозно ставитися до тексту реклами, намагатися унікати використання гумору або застосовувати його дуже обережно. Адже те, що заставляє сміятися одну людину, іншу може дратувати.

10. Реклама має бути зрозумілою.

Категорія 2

1. Перед початком рекламної кампанії необхідно перевірити «оточення»: телефон, зазначений у рекламі, має бути доступним; персонал, що приймає дзвінки — привітний та компетентний; склад — переповнений товаром.

2. Ретельно вивчити цільову групу, щоб правильно обрати час транслявання рекламного ролика.

3. Необхідно визначити загальну тривалість рекламних брейків та місце ролика в рекламному блоці.

4. Невигідно купувати щось у сезон, ліпше завчасно домовитися про розміщення реклами [5].

Отже, розгляд відмітних ознак телереклами дозволяє дійти висновку, що телевізійна реклама хоча й не користується великою популярністю серед видавців та книгорозповсюджувачів, за наявності відповідних коштів на її розміщення може стати ефективним засобом популяризації відомостей про продукти видавничої діяльності та послуги книгорозповсюджуючих організацій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бейверсток, Е. Як продавати книги / Е. Бейверсток. — Х. : Каравелла, 2002. — 551 с.
2. Бэйверсток, Э. Книжный маркетинг / Э. Бэйверсток. — М., СПб, 1999. — 336 с.
3. Види реклами на телевиденні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mediareklama.com.ua/tv-rec-types>
4. Європейська конвенція про транскордонне телебачення від 5.05.89 Strasbourg European Treaty Series/132. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.medialaw.ru
5. Как делается реклама на телевидении [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.advesti.ru/publish/video/030505_bpravila/
6. Кузюра Х.С. Перспективи та напрями розвитку телевізійної реклами, її вплив на діяльність телеканалів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nzizb/2008_32/All%20text.pdf
7. Построение структуры рекламного ролика [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.advesti.ru/publish/video/20080606-003/>

8. Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення України: Закон України // Відом. Верховної Ради. — 1997. — N 45. — Ст. 284.
9. Про телебачення і радіомовлення: Закон України. // Відом. Верховної Ради. — 1994. — N 10. — Ст. 43.
10. Реклама и СМИ: история и перспективы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.vitrina.ru>
11. Реклама на телевидении [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.change-tv.ru/autobhtml0.php?filename=television/television_002.html
12. Телевізійна реклама [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua./index.php?act=article&article=1178>

Надійшла до редколегії 22.12.2009 р.

УДК 070.48(410.1)“20”

О. М. КОЛІСНИК

ТИПОЛОГІЯ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ АНГЛІЇ

Аналізується типологічна система сучасної газетної періодики Англії, розглядаються основні типоформувальні фактори англійських газет.

Ключові слова: *типологія газетної періодики Англії, ареал розповсюдження, періодичність видання, адресат, час виходу газети, спосіб збуту, метод відтворення, характер розповсюдження, мова видання, тематична чи галузева спеціалізація.*

Анализируется типологическая система современной газетной периодики Англии, рассматриваются главные типоформирующие факторы английских газет.

Ключевые слова: *типология газетной периодики Англии, ареал распространения, периодичность издания, адресат, время выхода газеты, способ сбыта, метод воспроизведения, характер распространения, язык издания, тематическая или отраслевая специализация.*

It is analyzed the typological system of modern newspaper periodicals of England, it is scrutinized the main typeforming factors of English newspapers.

Key words: *the types of the newspaper periodicals of England, the sphere of the prevalence, the periodicity of the publication, the addressee, the time of the publication of the newspaper, the way of the sale, the method of the reproduction, the character of the prevalence, the language of the publication, the thematical specialization.*

Увага до сучасного стану зарубіжних засобів масової інформації значно посилюється в останні роки. Однак сучасні мас-медіа Англії залишаються одним із найменше вивчених пластів зарубіжного журналістикознавства.

Актуальність розгляду цієї теми детермінована теоретично-науковою та прикладною необхідністю такого дослідження, оскільки вперше проводиться комплексне і системне вивчення нинішнього стану газетної періодики медіа-ландшафту Англії, розкривається її типологічна характеристика. Зазначимо, що окремі аспекти розвитку сучасних друкованих ЗМІ Англії представлено в працях російських медіа-дослідників (С. І. Бєглов, Ю. М. Власов, В. С. Соколов, С. М. Виноградова, Б. І. Любимов, І. В. Марінко, В. А. Матвєєв, С. А. Михайлов, Є. Ф. Тельєн, І. В. Трубіцина, А. Г. Сафарова), українських учених (О. К. Мелешенко, Б. І. Черняков, Ю. М. Бідзіля, Б. В. Потятиник, С. Р. Блавацький, О. О. Кучерова), британських фахівців у сфері медіа (Дж. Карен, К. Сеймур-Ура, В. Раймонд, Ч. Селф, Дж. Тантал, М. Темпл, Д. Гріфітс, С. Косс, А. Лі), але поки що практично не порушувалося питання про системне вивчення англійської преси в усіх типологічних проявах.

Мета статті — здійснити комплексний аналіз типологічної структури газетної періодики Англії.

Англія — потужна газетна імперія, в якій задовольняються соціально-економічні, естетичні та навіть побутові смаки читачів. «За статистикою Всесвітнього банку, у 2000 р. на 1000 британців припадало 326 газет. Згідно з даними національної статистики, більше половини населення країни старше 15 років щоденно читає хоча б одну загальнонаціональну ранкову газету — 59% чоловіків і 50% жінок. До того ж, окрім лондонської газети, майже 90% британців щотижнево вибирають регіональні чи місцеві видання. Недільні газети читають 65% населення, регіональні й місцеві газети — близько 85,4%» [4, с. 36–37].

Система газетної періодики Англії розгалужена, але в ній є ознаки, за якими можна вибудувати певну типологічну структуру. Головними типологічними факторами англійських газет є:

- ареал розповсюдження (наскільки великою є територія розповсюдження газети);
- періодичність видання (як часто виходить друком газета);
- адресат (аудиторія, якій призначене видання);
- час опублікування (коли виходить друком);
- спосіб збуту (як або де продається газета);
- метод відтворення (яким чином представляється споживачеві);
- мова (якою мовою публікується);
- характер розповсюдження (яким чином газету отримують читачі: за гроші чи безплатно);
- формат;

– тематична чи галузева спеціалізація (якого тематичного спрямування дотримує видання).

За ареалом розповсюдження виділяють загальнонаціональні, регіональні й місцеві газети. Загальнонаціональні газети видаються в Лондоні та Манчестері й розповсюджуються загалом у межах країни (табл. 1). До цієї категорії нині входять 11 щоденних і 11 недільних періодичних видань.

Регіональні газети прив'язані до певної території виходу цих видань. Вони виходять за межами Лондона. Неможливо перелічити всі регіональні газети, тому назвемо найвідоміші та найпотужніші: «Yorkshire Post» (Лідс), «Eastern Daily Press» (Норвич), «The Northern Echo» (Дарлінгтон), «Manchester Evening News» (Манчестер), «Birmingham Evening Mail» (Бірмінгем), «Express and Star» (Вулверхемптон), «Liverpool Echo» (Ліверпул) тощо.

Територія розповсюдження місцевих газет є дуже малою. У них преважують новини регіонального масштабу, а національні та міжнародні події часто подаються з точки зору місцевих інтересів.

За періодичністю видання газети поділяють на щоденні й недільні. Щоденні газети виходять щодня, зазвичай, з понеділка до суботи, а в неділю — спеціальні випуски недільних газет, наклад яких значно вищий, порівняно зі щоденним.

Адресат, або аудиторія, якій призначене видання. В Англії прийнято диференціювати читачів газет на шість груп за їх належністю до певного соціального класу: А, В, С-1, С-2, D, E. «Група А — еліта аристократії і бізнесу, «вищий середній клас» (тобто велика буржуазія та високооплачувана інтелігенція). Група В — середня буржуазія, чиновники, висококваліфіковані робітники (одним словом, просто «середній клас»). Група С-1 — «нижчий середній клас» (дрібна буржуазія, професійна інтелігенція: вчителі, службовці та ін.). Група С-2 — кваліфіковані робітники. Група D — малокваліфіковані, різноробочі й інші низькооплачувані категорії трудящих. Нарешті, група E — студенти, пенсіонери, безробітні (тобто всі, хто живе на стипендії чи допомогу від держави)» [1, с. 13]. Використовуючи цю класифікацію, здійснювався поділ загальнонаціональної преси Англії на якісну (елітарну) і популярну (масову). Якісною пресою в країні вважають таку, аудиторія якої складає не менше 60% читачів групи АВС-1. Відповідно, в популярних газетах 60% читачів — представники групи С-2DE. У 90-х рр. ХХ ст. відбуваються зміни в диференціації загальнонаціональних газет: виникає третій розряд — преса так званого «проміжного» типу. «Ці видання, остаточно перейшовши на «таблоїдний» формат, почали активно заманювати в ряди своїх читачів багатьох з тих, хто раніше складав постійну кліентуру «якісних» газет» [1, с. 14].

Таким чином, за адресатом газети Англії можна поділити на три категорії: якісні, середньоринкові й популярні. Якісні газети зорієнтовані на реципієнтів, котрі воліють отримувати докладнішу інформацію з різних

Таблиця 1

Загальнонаціональні газети

Газета, рік заснування	Тираж у липні 2009 р.	Тираж у липні 2008 р.	Зміни (у %)
ЩОДЕННІ			
Популярні (populars)			
The Sun (1964)	3,121,407	3,133,849	-0,4
Daily Mirror (1903)	1,340,028	1,443,413	-7,16
Daily Star (1978)	887,106	738,532	20,12
Daily Record (1903)	343,165	383,005	-10,4
Всього:	5,691,706	5,698,799	
Газети для середнього класу (mid-market)			
Daily Mail (1896)	2,178,640	2,270,616	-4,05
Daily Express (1900)	734,045	735,451	-0,19
Всього:	2,912,685	3,006,067	
Якісні (qualities)			
Daily Telegraph (1855)	818,937	857,861	-4,54
The Times (1785)	580,483	612,019	-5,15
Financial Times (1888)	397,600	423,575	-6,13
The Guardian (1821)	328,773	337,917	-2,71
The Independent (1986)	189,013	235,289	-19,67
Всього:	2,314,806	2,466,661	
НЕДІЛЬНІ			
Популярні (populars)			
News of the World (1843)	3,104,205	3,183,401	-2,49
Sunday Mirror (1963)	1,248,613	1,316,534	-5,16
The People (1881)	594,759	639,546	-7,0
Sunday Mail	419,076	468,444	-10,54
Daily Star Sunday (2002)	414,533	388,880	6,6
Всього:	5,781,186	5,996,805	
Газети для середнього класу (mid-market)			
Mail on Sunday (1962)	2,040,939	2,206,267	-7,49
Sunday Express (1918)	645,342	655,003	-1,47
Всього:	2,686,281	2,861,270	
Якісні (qualities)			
Sunday Times (1822)	1,190,936	1,159,231	2,74
Sunday Telegraph (1961)	602,495	619,637	-2,77
The Observer (1791)	398,330	428,372	-7,01
Independent on Sunday (1990)	160,395	200,451	-19,98
Всього:	2,325,156	2,407,691	

сфер суспільної проблематики, тобто призначені для аристократії і вищих верств суспільства. У країні налічується дев'ять якісних газет: п'ять щоденних («Daily Telegraph», «The Times», «Financial Times», «The Guardian», «The Independent») і чотири недільні («Sunday Times», «Sunday Telegraph», «The Observer», «Independent on Sunday»). Популярні (масові) видання, зазвичай, приваблюють тих читачів, яких цікавлять новини радше розважальні (часом незвичні й сенсаційні історії), котрі незмінно супроводжуються численними ілюстраціями. Це щоденні «The Sun», «Daily Mirror», «Daily Star», «Daily Record» та недільні «News of the World», «Sunday Mirror», «The People», «Sunday Mail», «Daily Star Sunday». Суми тиражів і продаж популярних газет значно перевищують показники якісних конкурентів, як щоденних (тираж популярних у липні 2009 р. — 5,691,706 екз., а якісних — 2,314,806 екз.), так і недільних (відповідно, наклад популярних — 5,781,186 екз., якісних — 2,352,156 екз.). Середньоринковим (проміжним) газетам «Daily Mail», «Daily Express», «Mail on Sunday», «Sunday Express» небезуспішно вдається балансувати між читачами двох попередніх типів.

Залежно від часу виходу друком видання диференціюють на ранкові й вечірні. У ранкових, зазвичай, висвітлюються події попереднього дня, а у вечірніх — поточного. До категорії ранкових належать ті газети, які починають функціонувати на медіа-ринку із сьомої години ранку. Це «Daily Mail», «Daily Express», «Daily Telegraph», «The Times», «The Guardian», «The Independent», «Daily Mirror», «Daily Star», «The Sun» тощо. Вечірні (evening) газети країни по суті є денними (afternoon), оскільки вони надходять до кіосків після полудня, доставляються передплатникам між першою і п'ятою годинами дня. Прикладами вечірніх газет Англії є «The Evening Echo», «Evening Standard», «Evening Gazette», «Evening News», «Evening Telegraph», «Evening Star», «Evening Press», «Evening Herald», «Bristol Evening Post».

За способом збуту можна виділити: передплатні газети (з поштовою чи кур'єрською доставкою або кабельними мережами), газети з реалізацією в пунктах продажу, змішаний спосіб розповсюдження (передплата плюс роздрібний продаж). Британський медіаринок побудований за принципом роздрібного продажу газет через кіоски преси. Практично всі газети реалізуються безпосередньо у вуличних пунктах продажу, передплати майже немає.

За методом відтворення газети бувають друкованими, Інтернет-видання (видання, які функціонують тільки в Інтернеті), мережеві аналоги друкованих газет («клони» немережевих видань). В Англії поряд з традиційною (друкованою) пресою чільне місце в системі ЗМІ посідає онлайн-журналістика. «Британські ЗМІ представлені в Інтернеті з 1994 р., коли була створена електронна версія «Daily Telegraph», а потім онлайн-варіанти «Guardian» і «Observer». Нині британський сектор онлайн-ЗМІ досить різноманітний: більшість — близько 90% британських друкованих ЗМІ — представлені в мережі» [4, с. 51]. Так, усі загальнонаціональні часописи

Таблиця 2

Веб-сайти загальнонаціональних газет

Газета, рік заснування	Веб-сайт
ЩОДЕННІ	
Популярні (populars)	
The Sun (1964)	www.thesun.co.uk/
Daily Mirror (1903)	www.mirror.co.uk/
Daily Star (1978)	www.dailystar.co.uk/
Daily Record (1903)	www.dailyrecord.co.uk/
Газети для середнього класу (mid-market)	
Daily Mail (1896)	www.dailymail.co.uk/
Daily Express (1900)	www.express.co.uk
Якісні (qualities)	
Daily Telegraph (1855)	www.telegraph.co.uk
The Times (1785)	www.thetimes.co.uk
Financial Times (1888)	www.ft.com
The Guardian (1821)	www.theguardian.co.uk
The Independent (1986)	www.independent.co.uk
НЕДІЛЬНІ	
Популярні (populars)	
News of the World (1843)	www.newsoftheworld.co.uk
Sunday Mirror (1963)	www.mirror.co.uk/sunday-mirror/
The People (1881)	www.people.co.uk
Sunday Mail	www.sundaymail.co.uk/
Daily Star Sunday (2002)	www.dailystar.co.uk
Газети для середнього класу (mid-market)	
Mail on Sunday (1962)	www.mailonsunday.co.uk/
Sunday Express (1918)	www.express.co.uk/
Якісні (qualities)	
Sunday Times (1822)	www.sunday-times.co.uk
Sunday Telegraph (1961)	www.telegraph.co.uk
The Observer (1791)	www.observer.co.uk
Independent on Sunday (1990)	www.independent.co.uk/

Англії мають власні веб-сторінки у всесвітній мережі (табл. 2). Електронні версії газет практикують безплатний доступ до інформації для користувачів мережевого ресурсу.

За дослідженнями рейтингового агентства comScore, найпопулярнішим газетним сайтом є онлайн-версія газети «Guardian», кількість відвідувачів мережевого аналога щомісяця становить більше 4 млн. Друге місце в рейтингові найчитабельніших веб-сайтів британських газет посіла мережева версія «The Daily Telegraph» (3,9 млн.). На третій позиції — «The Times» — до 3 млн. користувачів.

Крім мережевих аналогів друкованої преси, у всесвітній мережі все частіше трапляються Інтернет-видання. Серед газет Англії до цієї категорії належать: «CWN News», «Daily Urdu Post», «Ivybridge Community News», «London Echo», «Surf London», «Tresco Times» тощо.

За мовною ознакою газети Англії можна класифікувати на англломовні для громадян Англії, англломовні для іноземців, іншомовні газети етнічних меншин. У країні публікуються англломовні видання для іноземців. Наприклад, газети «Asian Art», «Asian Lite», «Asian Times», «Eastern Eye» призначені для громадян азійського походження. Серед газет етносів афро-карибського регіону слід назвати «The Voice», «New Nation».

Велику кількість газет в Англії друкують представники етнічних меншин мовою останніх: китайські («Sing Tao», «Wen Wei Po»), арабські («Al-Arab», «Aaram News», «Al Haqaeq», «Al-Mushahid», «Al Quds Al-Arabi», «Al-Sharq Al-Awsat», «Az-Zaman», «Elaph»), російські («Лондонский курьер», «АНГЛиЯ», «Лондон инфо»), українські («Українська думка»), італійські («Pensiero Londinese»), польські («Dziennik Polski»), португальські («Brazilian»), японські («Japan Journals») тощо. Видання етнічних меншин друкують також мовами урду («Al Qamar Online», «Nawaijang London», «UK Time», «Urdu Post», «Pakistan Times UK»), бенгалі («UKBD News»), гуджараті («Gujarat Samachar»), хінді, панджабі.

За розповсюдженням англійські газети поділяються на дві групи: платні й безплатні. В останні роки на медіа-ринкові Англії особливо показова тенденція розвитку сектору безплатних газет, які існують здебільшого на кошти від реклами. Одразу три великі безкоштовні газети Лондона («Metro», «TheLondonpaper», «London Lite») змагаються за активну аудиторію, ведучи конкуруючу боротьбу між собою і традиційними платними газетами. «Metro» виходить друком з 1999 р. Аудиторія газети налічує один мільйон читачів (роздають у великих містах пасажиром на платформах метрополітену). Часописи «TheLondonpaper», «London Lite» реалізують з 16.30 способом «з рук у руки» — спеціальний персонал роздає газети на людних перехрестях, на підходах до станцій метро. Кожна з названих газет — це повноцінне інформаційно-рекламне видання, на десятках сторінках яких публікуються ті ж національні та міжнародні новини, що й в іншій пресі, а

також розміщується величезна кількість реклами. У Туманному Альбіоні циркулюють тисячі безплатних газет.

За форматом газети Англії диференціюють на широкоформатні (A2), таблоїдні (A3) і видання у форматі берлінер. Найпоширенішим різновидом є таблоїдні газети — малоформатні видання розміром 279x432 мм. Ідея виникнення таблоїдів полягає в тому, щоб газету зручно було читати в транспорті завдяки компактному формату. Першу таблоїдну газету світу «Daily Mirror» заснував лорд Норткліф у 1903 р. «Якщо в 1969 р. лише дві англійські газети належали до категорії таблоїдів — «Daily Mirror» і «Daily Sketch», — то в 1979 р. всі англійські національні масові газети виходять друком у формі таблоїда» [7, с. 42]. Першою з категорії якісних газет від широкого формату відмовилась газета «The Independent» (весна 2003 р.). У 2004 р. до А3 звернулася й авторитетна «The Times». Приклад «The Independent» та «The Times» наслідували також інші газети. Нині в Англії з усіх якісних газет лише «Daily Telegraph», «Financial Times», «The Sunday Telegraph» і «Sunday Times» зберігають широкий формат А2.

У так званому форматі «берлінер» (найбільший з усіх зменшених форматів — 315x470 мм; проміжний формат — посередині між повним розміром і таблоїдом — створений спеціально для інтелігентних жінок та деяких низькорослих чоловіків, які хотіли читати якісні газети, але не могли собі цього дозволити, оскільки їхні короткі руки не справлялися з великими незграбними сторінками, особливо в громадському транспорті), з вересня 2005 р. друкується щоденна газета «Guardian».

За тематичною чи галузевою спеціалізацією розрізняють: загальноінформаційні (універсальні); спортивні («Green ?Un», «League Weekly», «Sport First», «Your Sport»); ділові («City A. M.», «Financial Times», «Crain's Manchester Business»); релігійні («The Baptist Times», «The Catholic Herald», «The Catholic Times», «The Church of England Newspaper», «Church Times», «Evangelical Times», «Islamic Times», «Jewish Chronicle», «Jewish News», «Jewish Telegraph», «Methodist Recorder», «The Muslim News», «The Muslim Weekly», «The Universe»); освітні («SecEd», «The Times Educational Supplement (The TES)», «Times Higher Education»); газети про мистецтво («The Art Newspaper», «Asian Art», «The Stage»), літературні («London Review of Books»); студентські («The National Student», «London Student», «Liverpool student», «The Oxford Student», «Student»); дитячі («First News») тощо.

Отже, дослідження типології сучасної газетної періодики Англії за шкалою вищерозглянутих ознак засвідчило функціонування надзвичайно різноманітного інформаційного ринку країни, який репрезентує найширший спектр читацьких смаків та інтересів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Беглов С. И. Империя меняет адрес. Британская печать на рубеже тысячелетий / С. И. Беглов. — М. : Ин-т междунар. права и экономики им. А. С. Грибоедова, Факультет журналистики МГУ, 1997. — 136 с.
2. Беглов С. И. Печать Великобритании / С. И. Беглов // *Вестн. Моск. ун-та.* — 2000. — №3. — С. 44–56.
3. Бідзіля Ю. М. Особливості сучасного медіа-простору Великої Британії / Ю. М. Бідзіля // *Наук. вісн. Ужгород. ун-ту.* — 2008. — Вип. 18. — С. 111–115.
4. *Энциклопедия мировой индустрии СМИ : учеб. пособ. для студ. вузов* / Е. А. Вартанова, М. И. Гутова, В. А. Иваницкий ; под ред. Е. А. Вартановой. — М. : Аспект Пресс, 2006. — 376 с.
5. *Засоби масової інформації у Сполученому Королівстві.* — К. : Британська Рада в Україні, 1999. — 52 с.
6. Любимов Б. И. СМИ Великобритании / Б. И. Любимов // *Вестн. Москов. ун-та.* — 2006. — №5. — С. 17–22.
7. Маринко И. В. Буржуазная печать Великобритании в 1979 г. / И. В. Маринко // *Вестн. Москов. ун-та.* — 1980. — № 4. — С. 41–47.
8. Матвеев В. А. Империя Флит-стрит (Современная пресса Англии) / В. А. Матвеев. — М. : Госполитиздат, 1961. — 303 с.
9. Михайлов С. А. Современная зарубежная журналистика : учебник / С. А. Михайлов. — СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2005. — 320 с.
10. *Преса у Великобританії* // Друкарство. — 1996. — №1/2. — С. 14–15.
11. Соколов В. С. Периодическая печать Великобритании : учеб. пособ. / В. С. Соколов, С. М. Виноградова. — СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2000. — 112 с.

Надійшла до редакції 21.12.2009 р.

УДК 658:008:65.012

О. М. ВИХОДЕЦЬ

ПРО КУЛЬТУРУ СПІЛКУВАННЯ В ОРГАНІЗАЦІЇ

Розглянуто фактори впливу на продуктивність спілкування в організації та наведено рекомендації щодо шляхів їх реалізації.

Ключові слова: відносини, контакт, культура, організація, регулятори, спілкування, співробітник, фактор.

Рассмотрены факторы, влияющие на продуктивность общения в организации, и приведены рекомендации по путям их реализации.

Ключевые слова: взаимоотношения, контакт, культура, организация, регуляторы, общение, сотрудник, фактор.

Show the influence factors to the working productivity/

Key words: *associate, interrelation, collaborator, contact, culture, organization, regulator, factor.*

Спілкування між співробітниками впливає на результати їх спільної діяльності і тому має важливе значення для визначення культури організації, що актуалізує розгляд порушеної проблеми. **Meta** статті — надати рекомендації щодо ділового спілкування співробітників в організації.

Кожен член колективу має свої власні способи обстоювання правоти. Для того, щоб їх відносини були оптимальними, повинні існувати внутрішні морально-культурні регулятори, і не повинно бути місця для прояву егоїзму. Упродовж робочого часу, коли у випадку виробничих пригод дуже великими можуть бути технологічні та управлінські помилки, а також матеріальні втрати, винятково важливим є прояв довіри між партнерами по співпраці, інформування про свої наміри і дії, взаємодопомога.

Культура організації, насамперед, повинна бути націлена на високі та якісні соціально-економічні показники діяльності колективу з урахуванням прояву гарного настрою і бажання працювати. Особливо це стосується приватних малих організацій, власники яких найбільше бояться збитків.

Тривимірність мислення співробітника включає манеру керування (підпорядкування), ґрунтується на моральних та соціально-психологічних засадах.

Відображенням культури організації є вміння і здатність співробітників спілкуватися один з одним. Ці якості виявляються як при особистому контакті, так і через організацію взаємовідносин. Безумовно, обидві форми спілкування, реальна і віртуальна, пов'язані одна з одною. Однак характер особистих контактів залежить від виховання, уміння стримувати емоції. При взаємовідносинах в умовах спільної діяльності багато що визначається Правилами внутрішнього розпорядку та технології виробництва, але повинно бути посилення управлінською культурою.

Що стосується продуктивного спілкування, то, на жаль, цьому не вчать ні в школах, ні в університетах. Це приходить з життєвим досвідом, який не завжди буває позитивним. На методи і форми спілкування впливає також загальнонаціональна культура. До того ж, багатьом властива невизначеність мислення і невміння обґрунтовано висловлювати свої думки. Організувати спілкування на рівних — це складне психологічне завдання. Один застосовує менторський, повчальний тон; інший чітко мислить і роз'яснює. Враження створюється від зовнішнього вигляду, побічно впливає імідж та його престижність.

Спілкування на роботі повинне вестися коректно, зрозумілою всім мовою. Зовсім неприпустиме застосування «міцних» слів, нерозумно посилятися на авторитети, родинні та дружні зв'язки; також безглуздо є аргументація своїми інтелектуальними можливостями. Обговорення спільних

проблем часом повинне бути подібним на поради тій та іншій стороні. Кожен повинен виявити і фізичну, і ментальну дисциплінованість. Його внутрішні сили і здібності мають спрямовуватися на вивчення співрозмовника й обстоювання своєї позиції.

Одним зі способів вивчення співрозмовника є тон його голосу, що виражається різними голосовими характеристиками, за якими можна судити про загальний психологічний стан і прогнозувати напрям, у якому відбуватиметься подальше спілкування. Ось ці відомі [1, 2, 3] рекомендації:

монотонний голос	— нудьга
повільне висловлювання	— депресія
голосний голос	— ентузіазм
впливовий тон	— подив
різка мова	— беззахисність
коротка мова, голосно	— гнів
високий тон, мова «видавлюється»	— розчарування

Слід зауважити, що будь-яка людина володіє сукупністю певних манер, звичок та жестів. Однак і вони можуть коректуватися з урахуванням конкретних ситуацій, а також змін у службовому і матеріальному становищі. Може впливати й вік тих, хто розмовляє.

Так, найчастіше порушують правила розпорядку та етикет молоді люди, які легко виявляють нахабство. А вони в організаціях найчастіше складають більшість.

Усі когось наслідують. Особливо часто свого начальника. Якщо це людина інтелігентна, то наслідують її м'якість, вдумливість, розумність, моральність. А якщо ця людина груба, запальна, яка йде напролом для досягнення мети, то з часом ці якості почнуть виявлятися й у характері підлеглих. Співробітник доходить висновку, що саме в такій манері необхідно вирішувати і службові, і побутові питання. А це призведе до зміни манер, жестів, позначиться на техніці спілкування.

Спілкування співробітників — це комунікація на основі словесних і підсвідомих засобів спілкування, коли інформація передається і словами, і голосовими модуляціями, й інтуїтивно, і віртуально.

Що стосується сценарію спілкування, то кожен працівник «пише» його сам, і в міру набуття життєвого досвіду і досвіду праці на конкретній посаді має отримати від керівників чи фахівців певні корективи. Такому працівникові незрозуміло, як реагуватимуть інші.

Соромлива і боязка людина, впевнена, що великі цілі досягаються поступово через багато дрібних кроків, може виявити холонокровність і розважливість. Якщо це холерик — може від надміру почуттів утратити контроль над своєю емоційністю. Стан емоційного піднесення (веселощів, радості) може призвести до того, що буде сказане щось зайве або пролунає безтактний жарт.

Жінки часто тримають руку на талії, що свідчить про їхню амбіційність та рішучість. Однак така поза може свідчити і про те, що перед Вами розважлива жінка. Це більш притаманне молодим жінкам, у яких виражена талія.

Нижче наводимо рекомендації щодо спілкування, які можна застосовувати між співробітниками.

Навряд чи комусь з працівників удалося взагалі уникнути суворої розмови. Навіть, якщо поведінка взагалі бездоганна, і працівник педантично дотримується Правил та інструкцій — немає повної гарантії щодо уникнення покарання, тому що поруч працюють люди, працює й обладнання. Стосовно співробітників, можливо, вони не мають швидкої реакції або здатні розгубитися, або нахабні та безвідповідальні. Причиною конфлікту може стати будь-який випадок, у чому, насамперед, винен сам працівник.

Коли стався випадок, котрий призвів до конфлікту між співробітниками, спочатку сторони відчувають сум'яття, оцінюють те, що відбулося. Причому все робиться з позицій своєї невинності. Потім випливають категоричні твердження провини протилежної сторони. У хід, іноді, йдуть брутальність, докори, підкріплювані лайкою, і на тлі всього цього формулюється логіка звинувачення. Іноді просто соромно спостерігати, як співробітники з'ясовують стосунки. Може статися, що емоції розпалюються настільки, що сторони готові кинути в бійку. Бійки теж бувають в погані керіваних організаціях, де немає свідків і немає впливових менеджерів. У такій ситуації одна зі сторін може вирішити конфлікт на свою користь, наприклад, відняти в іншого, тричі невинного, документи.

Основні положення щодо поведінки і спілкування працівників викладені в Правилах, які існують в кожній організації і не потребують коментарів. Однак обидва співробітники, які спілкуються чи між якими мав місце конфлікт мають спробувати знайти рішення, використовуючи таку методiku:

- виявити розсудливість і всіляко стримувати свої емоції,
- у разі, якщо одна зі сторін поводить себе занадто нервово, інша сторона повинна уникнути з'ясувань. Зробити це можна:
  - а) через цілковите мовчання;
  - б) нечисленними фразами в спокійному тоні, тихим голосом з тривалими паузами;
  - в) не реагувати на брутальність, лайку, докори, звинувачення, погрози;
- не апелювати до інших працівників і не втягувати їх у дискусію;
- не намагатися використати телефонне право.

Якщо діяти таким чином, то, ймовірно, винуватець визнає свою провину, що істотно полегшить процес спілкування.

Культура спілкування залежить від декількох факторів, серед яких необхідно назвати характер, інтелект, освіту, досвід роботи на конкретній посаді та досвід життєвий, дотримання дисципліни.

Таблиця 1

Рекомендації по спілкуванню співробітників

Рекомендації щодо спілкування	Шляхи реалізації рекомендацій
Думку необхідно висловлювати чітко і виразно. Якщо вона незрозуміла мені, то й іншому буде також незрозумілою	Намагайтеся більше слухати, ніж говорити. Частіше тримайте паузу. Постарайтеся зрозуміти, чого хоче Ваш співрозмовник і якнайдовше не висловлюйте свою думку
У розмові необхідно акцентувати увагу на кращих з можливих рішень, при цьому не забуваючи про принципові проблеми і шляхи їхньої практичної реалізації	Взаємоприйнятне рішення прийняти нелегко. Важливо, як його реалізувати з урахуванням змін під впливом усіх умов
За результати своєї пропозиції несуть відповідальність, як перед суспільством, так і перед іншими працівниками та партнерами	Реалізація можлива, тільки якщо обидві сторони розділять і успіхи, і прорахунки
Правила поведінки на роботі, здебільшого, диктують, що і як повинен робити працівник	Нетактовно залучати посадових осіб, що за особистим проханням допоможуть досягти необ'єктивного результату
Не зважаю на думку іншої сторони	Викликає занепокоєння, однак необхідно продовжувати ставитися уважно і намагатися зрозуміти, де проходить межа бравати
Соціальні питання викликають роздратування, але їх необхідно вислуховувати	Намагайтеся вирішити питання завчасно й уникайте розмови щодо соціальних аспектів
Усе, що цікавить співрозмовника цікавить і другу сторону	Співрозмовник є цікавою людиною і у спілкуванні з ним можна дещо почерпнути
Завжди необхідно знайти слова й думки, щоб пояснити свою точку зору	Якщо хочете висловити іншу думку, то надайте спочатку можливість своєму співрозмовникові висловитися повністю
Багато хто не вміє слухати й у розмові часто перебиває інших	Частіше маневруйте під час розмови, зберігаючи при цьому її тональність

Для того, щоб виявити [4], які з перелічених факторів впливають більше, а які — менше, була опитана експертна група з 5 співробітників — жінок та чоловіків. Це працівники видавництва — редактори, коректори, дизайнери, віком від 20 до 30 років. Використовуючи метод самооцінки по 10-ти бальній шкалі [5], були отримані дані, наведені в табл. 2.

Таблиця 2

Самооцінка факторів культури при спілкуванні

	Експерт	Характерні фактори , в балах					
		Характер	Освіта	Інтелект	Досвід роботи в організації	Життєвий досвід	Дотриманість дисципліни
1	А	6	5	4	6	3	6
2	Б	3	7	5	8	2	2
3	В	5	9	6	7	4	4
4	Г	7	9	7	5	1	6
5	Д	2	8	6	5	6	2
6	Середн.	4,6	7,6	5,6	6,2	3,4	4,0

Дані, наведені в табл. 2, дозволяють дійти висновку, що на продуктивність спілкування найбільше впливають освіта та досвід роботи. Стосовно дисциплінованості співробітників — цей фактор спілкування гальмує.

Перспективи подальшого дослідження теми культури спілкування (якщо це не конфлікт) полягають у розгляді останньої, залежно від статі, віку, кваліфікації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дорошенко В. Ю. *Психологія и етика делового общения* / В. Ю. Дорошенко и др. — М. : ЮНИТИ, 1997. — 412 с.
2. *Психология и этика делового общения : учеб. для вузов* / В. Ю. Дорошенко и др. ; под ред. В. Н. Лавриненко. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Культура и спорт, 1997. — 279 с.
3. *Психологични исследования общения : сб. науч. трудов* / под ред Б. Ф. Ломова. — М. : Наука, 1985. — 342 с.
4. *Виходець О. М. Засади культури організації* / О. М. Виходець. — Одеса : Олтех, 2008. — 140 с.
5. *Большаков А.С. Современный менеджмент — теория и практика* / А. С. Большаков, А. И. Михайлова. — СПб : Питер, 2000. — 410 с.

Надійшла до редколегії 01.12.2009 р.

УДК 165.9

А. А. САВЧЕНКО

КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЕНІОЛОГІЇ ЯК ДЕВІАНТНОЇ НАУКИ ЕНЕРГОІНФОРМАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ

Подане авторське бачення концептуальних аспектів формування еніології як девіантної науки енергоінформаційної парадигми сучасного інформаційного суспільства.

Ключові слова: суспільство, наука, парадигма, культура, еніологія, знання, життя.

Представлено авторское видение концептуальных аспектов формирования эниологии как девиантной науки энергоинформационной парадигмы современного информационного общества.

Ключевые слова: общество, наука, парадигма, культура, эниология, знания, жизнь.

The author's vision is presented of the conceptual aspects of forming of eniology as a deviant science energy and information paradigms of modern information society.

Key words: society, science, paradigm, culture, eniology, knowledges, life.

Початок ХХІ ст. є історичною подією в розвитку людства, що знаменує собою переломний етап у зміні наукової парадигми в природознавстві. Основою цього є фундаментальні відкриття в різних галузях науки і, зокрема, в геомагнітобіології, гомеопатії, біофізиці, парапсихології та інших дисциплінах. Особливістю сучасного наукового прогресу є те, що він розвивається на інтеграційній основі: відбувається синтез знань (теорій, принципів, методів, передових досягнень) різних наукових галузей і дисциплін, їх взаємопроникнення і створення завдяки цьому комплексних, мультидисциплінарних, метанаук, що акумулюють у собі світові наукові досягнення в біофізиці, біології, медицині й екології. Такими, наприклад, є синергетика, семантика, психофізика, біосиметрика, гомеостатика, еволюціоніка та ін. Кожна з них робить свій внесок у майбутню зміну парадигми в природознавстві. Таким чином, виникла можливість відображення в наукових теоріях зв'язків, які раніше ігнорувались, у зв'язку з необхідністю дотримання формально-логічного канону науки. Ще на початку ХХ ст. П. Д. Успенський писав: «Найважче — знати, що ми знаємо і чого не знаємо». Тому, бажаючи що-небудь знати, ми маємо, перш за все, встановити, що ми приймаємо як дане і що вважаємо таким, що потребує визначення і доказу, тобто з'ясувати, що ми вже знаємо і що бажаємо знати. Ми знаємо, що на першому ж рівні самосвідомості людині впадають в очі два очевидні факти: існування світу, в якому вона живе, та існування свідомості в ній самій. Нині актуальним є те, що ні те, ні інше людина ні довести, ні спростувати не може, проте і те, й інше для неї — факт і дійсність. Решта — невідоме.

Мета дослідження — розглянути деякі концептуальні аспекти «еніології» як девіантної науки, що сягає своїм корінням у глибину століть, науки, яка виникла у відповідь на деякі питання, невирішені з позицій сучасних ортодоксів.

З початком нового століття стає все очевидніше, що застаріла парадигма розвитку цивілізації заводить нас у безнадійну безвихідь. Зусилля багатьох країн світу впродовж останніх років спрямовані на реалізацію

рішень конференції в Рю-де-Жанейро 1992 р. по розробці нової концептуальної доктрини забезпечення безпеки і стійкості розвитку цивілізації у XXI ст. Ці ж проблеми стосуються й сфери створення нової наукової парадигми. Наукова картина світу є частиною загальної світової культури. З моменту виникнення цивілізації людство намагалося пояснити світоустрій тією понятійною мовою, яка була доступна в певний історичний період. Спочатку це була міфологічна мова, мова образів, у якій уся природа є живою. Потім виникла мова релігій, вірувань, учень, переданих «святими». Відомості про ці знання записувалися в Таємних книгах, Священних писаннях. Записане в них вважалося істиною, догмою, яка приймалася на віру і не визнавала ніяких спростувань. Ці знання також були доступні лише тим, хто був освячений в служіння. У IV ст. до н.е. почала формуватися нова картина світу — філософська. Мовою цього світоопису стало логічне, розумне осмислення дійсності. Світ розділився на речовий та ідеальний, низовий і піднесений, конкретний і узагальнений. До вищих знань були допущені лише «правителі світу» і філософи [2].

З роками змінювали тільки соціальний устрій і понятійна мова. Нині ми говоримо мовою науки, мовою, доступною всім членам цивілізованого суспільства, і можемо пізнавати те, що раніше приховувалося від більшості членів суспільства. Ми живемо у світі інформації, новому суспільстві, суспільстві розуму (ноосфері). Ще на початку XX ст. В. І. Вернадський дійшов висновку про те, що однією з наймогутніших енергій на Землі є людська думка. Він писав: «Усе людство, разом узятє, представляє нікчемну масу речовини планети. Стає очевидним, що потужність його пов'язана не з матерією, з його мозком, його розумом і працею, що направляється цим розумом. Колективне людське мислення фактично стає найпотужнішою геологічною силою сучасного світу, на яку необхідно зважати». Звідси очевидно, що ключовим моментом ноосфери є людська думка, яка і створює певні плани цієї сфери [10].

Останні досягнення науки дозволяють дійти висновку саме про первинний вплив ноосфери — сфери думки на всі процеси й особливо на екологічну обстановку в зоні сполучення суші і моря, що включає великі скупчення населення. Створюючи свою теорію ноосфери, «Сфери Розуму», Вернадський вважав, що наука і наукове мислення є найважливішою фундаментальною умовою процесу формування цієї сфери.

Хоча істинно науковому світогляду 300-200 років, він пройшов декілька етапів розвитку і нині формується нова наукова парадигма. Як відомо, наукова парадигма складається з усвідомлення природи основних філософських категорій всесвіту — Матерії, Руху, Простору і Часу. Нині формується нова інформаційна парадигма. Матерія в цій парадигмі розуміється як загальне інформаційне поле. Рух — це практично миттєве перенесення інформації за допомогою тахіонів, часток, що рухаються зі швидкістю, вищою за швидкість світла — 10^9 С (де С — швидкість світла). Простір багатовимірний, закручений і описується геометрією Рімана-Картану. Він

нерозривний з часом і є його породженням. Саме простір, його геометрія народжують матерію і її рух [7]. Інформаційна картина світу базується на еніології — науці про енергоінформаційний обмін.

Еніологія («еніо» — енергоінформаційний обмін і «логос» — наука, учення) — нова інтегральна наука про енергоінформаційний обмін у природі й суспільстві, в центрі якої перебуває людина зі всіма своїми якостями і здібностями. Це комплексна девіантна наука про непізнані феномени природи і суспільства та їх наукова концептуальна інтерпретація як результат переосмислення сучасних природничо-наукових позицій і багатотисячолітнього досвіду людства у світі тонких взаємодій живих об'єктів і кісної матерії. Весь Усесвіт до найдрібніших частинок пронизаний енергією. Енергія є немовби каркасом Усесвіту, тією його базою, на якій тримається весь матеріальний і духовний світ, вона постійно циркулює, перетворюючись у різні якості в безлічі форм. Енергетика людини підпорядкована загальним законам Всесвіту і, перш за все, це «Заколу полярності» і «Заколу збереження енергії» [12].

Еніологія — сучасне поняття, сучасне трактування якнайдавніших езотеричних знань цивілізації, має на увазі цілісність підходу до знань. Це не лише давня наука. Це спосіб життя. Основоположником цих знань вважають Гермеса Меркурія Трісмегиста, що жив у другому-третьому тисячолітті до н. е. Нині використовується принцип герметизму, названий так по імені Гермеса. Сам термін «герметизм» означає закритий. На жаль, у минулі часи езотеричні школи, клани й ордени припустилися непоправних помилок. Вони приховували свої знання від інших людей. Древні легенди свідчать, що Гермес одного дня зібрав своїх учнів і дав їм завдання: «... розробити адаптовані езотеричні знання для профанів». Термін «Профан» означає — що «не пройшов ініціацію в езотеричний клан». Учні Гермеса розійшлися по всьому світові. Почали виникати релігії. Тому в усіх релігіях один і той же корінь — Давній Єгипет, хоча нині вони зазнали серйозних трансформацій. Рано чи пізно це оберталось проти самих же езотеричних напрямів, що призвело до їх саморуйнування і загибелі. Припускається, що езотеричну спадщину Атлантиди залишила група людей, і ці знання дійшли до нас через Гермеса [3].

Еніологія ґрунтується на концепції існування космічного інформаційного поля, що об'єднує все суще у Всесвіті і на Землі. Об'єктом її дослідження є субстанції, які створюють матерію: речовина, енергія, інформація. Особливість еніології полягає в тому, що вона використовує як логічне, так і образне мислення, «екстрасенсорні» можливості людини в пізнанні світу, прагне науково пояснити і розкрити древні знання, зробити їх максимально доступними різним верствам населення і практично використовувати здобуті знання на користь людства [1].

Здавна людина намагалася знайти сокровенні знання, які стали б її провідною зіркою, що веде до стабільності і щастя. Проте дійсність багатовимірною і дуже мінливою, тому людство знову і знову стикалося з тим, що

знання і системи знань, які воно створювало, виявлялися обмеженими і, в кращому випадку, були лише відносно успішними й адекватними описами однієї з граней Усесвіту. І найдивнішим є те, що чим більший прогрес досягався в тій або іншій галузі знання, тим менше уваги приділялося решті галузей [8].

Плин історії, зокрема й історія розвитку науки переконують нас у тому, що численні закони і константи, що були основою класичної науки, не є вічними або абсолютними. Автор переконаний, що справжнім покликанням науки є допомога в гармонізації Людини і розвитку її здібностей. Саме еніологія, наука, що вивчає енергоінформаційний обмін у Суспільстві і Природі, здатна розкрити повною мірою здібності Людини, досліджувати еніологічні процеси в Природі і Суспільстві, позитивно впливати на всі сторони життя Людини, Суспільства і земної цивілізації в цілому. Еніологія стала першою наукою, яка об'єднала раціоналістичні та ірраціоналістичні (або інтуїтивістські) методи дослідження і систематизації інформації.

Однією з особливостей еніології є її дбайливе ставлення до інтелектуально-духовної спадщини людства. Еніологія нічого не критикує та не відкидає. У її арсеналі мирно співіснують якнайдавніші вчення, окультизм і сучасні науково-езотеричні та природничо-наукові погляди. Даосизм та піфагореїзм, індуїзм, суфізм, зороастризм, буддизм та ін. цитуються так само часто, як і «саєнтологія», «радастєя», трансцендентальна медитація Махаріши, учення Реріха, Крішна-мурті, Блаватської і Олькотта, Тейяра де Шардена, Штайнера та інших мислителів, які сміливо вдивлялися в безбережний океан Усесвіту. Гідне місце в «криниці» мудрості еніології належить «Біблії» і «Торі», «Корану», «Книзі мормона» й іншим скрижалям різних релігій. Не відкидає еніологія і ті гіпотези сучасних учених, які представники офіційної науки називають «маревними ідеями», «параноїдальним маренням». Необхідно дотримувати такого постулату: «Якщо ти чогось не знаєш, то це не означає, що «Цього» немає».

Древні цивілізації акумулювали в собі знання свого часу про Світ та Людину, іншими словами, про те, що вважалося макро- і мікрокосмосом, пізнання були інтегрально-синтетичними, оскільки макрокосмос і мікрокосмос сприймалися в єдності. Але настала ера науково-технічної революції. Ера, в якій фактично панував тільки науково-технічний напрям. Наука спрямувала свої інтереси на пізнання зовнішнього світу, вбачаючи в Людині лише біологічний об'єкт або елемент соціологічних досліджень. Таким чином, основна ціннісна орієнтація була поставлена з ніг на голову. Проте час від часу лунали вимоги вивчати аспекти Людини і в рамках науково-технічної революції. Отже, мала, нарешті, виникнути одна єдина наука про Людину, її взаємодію одна з одною, зі створеним нею зовнішнім світом і Природою на основі постійних еніологічних процесів [6].

Згідно з еніологічною концепцією, основою Всесвіту є енергія, яка виявляється у формі інформації. Усі об'єкти і явища світу перебувають у тісній взаємодії, унаслідок чого відбувається процес енергоінформаційного обміну

між ними. Один з найважливіших принципів еніології — аналіз багатовимірної структури реальності: необхідність розгляду того або іншого феномену на всіх рівнях світобачення: фізичному, біологічному, психологічному та ін. для вироблення цілісного образу предмета дослідження, з урахуванням відображення всіх його зв'язків. На підставі цього образу відкривається можливість отримання найгармонійнішого і найекологічно чистішого результату при взаємодії з даним об'єктом, що і є метою еніології [4].

Центром будь-якої системи знань завжди була людина, а точніше визначення суті людини і її місця в структурі Всесвіту. Навіть такі системи знань як фізика або астрономія, незважаючи на те, що їх предмет — не людина як суть, завжди координуються з потребами людини. Основним предметом еніологічного дослідження також є людина, перш за все як суб'єкт і об'єкт енергоінформаційного обміну.

Справжнє відкриття може статися тільки в тому разі, якщо не збудуться припущення щодо природи, методів і засобів дослідження, основані на існуючій парадигмі. Нові теорії, нові парадигми не виникнуть без руйнування старих поглядів на природу. Нова парадигма змінює основні правила, потребує рішучого перегляду або переформулювання фундаментальних припущень колишньої теорії, здійснює переоцінку існуючих фактів і спостережень. За теорією Куна, тільки в подібних подіях можна визнати справжню наукову революцію. Вона може статися в деяких обмежених сферах людського знання або може радикально вплинути на деякі дисципліни.

Прагнення всіма силами захистити свої «теорії» завжди приводить до того, що «творці» нових учень і в науці, і в релігії, і в ідеології сортують очевидні факти, безжалісно відкидаючи все, що «заважає» струнності їх «творінь». А створивши своє «вчення», починають безкомпромісну боротьбу з інакodomцями: матеріалісти кидаються в бій на ідеалістів, релігії б'ються між собою і всі разом — один з одним. Але прикро, що насильницьке насадження невірних уявлень і, особливо, відмова від їх ревізії і розвитку заважають просуванню людства до Великої Істини.

Для Космосу і для всіх мислячих структур основними поняттями, що являють собою найбільшу цінність, є Енергія, Інформація, Простір-час. Перші два — найзначущіші [11]. Встановлюючи свої вузькопрагматичні істини, наука створила бездушну модель Природи, позбавлену людських цінностей і внутрішнього вдосконалення. Користуючись аналізом, як своїм основним методом, сучасна наука розчленовує об'єкти пізнання, анітрохи не піклуючись про створення цілісної картини світу, що включає Людину і її Душу, як двигун і життєдайну силу. Поступово в науці примарний, безперечний всеоживляючий елемент — Людина — Душа — став елементом другорядним. Вона стала предметом, що рухається і є живим, виникла груба матеріалістична концепція. Настав час вульгарно-позитивного матеріалістичного мислення. І всі ті, хто хотів називатися діячем науки, цей імператив мали поважати. Наука і техніка перетворилися на ціле під гаслом: «Без науки не було б прогресу» [5].

Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що справжнім покликанням науки є допомога в гармонізації Людини і розвиток її дійсних космічних цінностей. Тільки в цьому сенсі можна говорити про прогрес. Наука, як її розуміли наші Великі предки, не може бути ні більше, ні менше, ніж покірною служницею Життя. І до цієї місії їй необхідно повернутися з усвідомленням нової, девіантної науки — еніології.

Нині відбувається зміна епох, що пов'язано з переміщенням зодіакальних знаків на 30 градусів за 2160 років. Завжди зміни епох призводили до серйозних потрясінь [9]. Те, що ми спостерігаємо нині — політико-економічні і природні катаклізми — і є результатом цієї енергоінформаційної трансформації. Це час зміни парадигми відбувається зміна всього світобачення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Биофизические основы быстропотекающих экстрасенсорных явлений // Непериодические быстропотекающие явления в окружающей среде: доклады Всесоюзной междисциплинарной научно-технической школы-семинара. — Томск, СибНИИЦ, 1990. — С. 130.*
2. *Грядовой Д. И. Концепции современного естествознания. Структурный курс основ естествознания : учеб. пособ. в схемах, определениях и таблицах / Д. И. Грядовой. — М. : УЧПЕДГИЗ, — 2000.*
3. *Горский Ю. М. Будущее цивилизации (экология, информация, экономика) / Ю. М. Горский, И. А. Кузнецова // Электротехника 2010 года: Москва, май 20–23., 1997 г. : сб. докладов. — М. : ГНЦ ВЭИ., — 1997. — Т. 1.*
4. *Дубров А. П. Взаимодействие живых систем со временем и Пространством. Ч. 1. Био- и Психронотопология / А. П. Дубров // Сознание и физическая реальность. — 2003.*
5. *Еремин А. Л. Ноогенез и теория интеллекта / А. Л. Еремин. — Краснодар : «Сов. Кубань», 2005. — 356 с.*
6. *Зубко А. В. Единое и природа сознания (основы квантовой метафизики сознания, психической энергии и смысла) / А. В. Зубко // Дельфис. — С. 59.*
7. *Лесков А. В. Фундаментальная протоструктура Вселенной / А. В. Лесков // Сознание и физический мир. М., Фолиум, 1997. — С. 99.*
8. *Московский А. В. Сознание и физический мир / А. В. Московский, И. В. Мирзалис // Сознание и физический мир. — М. : Агентство Яхтсмен, 1995. — Вып.1. — С. 8.*
9. *Плотников К. Э. Психофизика: к теории взаимодействия оператора с устройством: математическая модель. Ч. I–V / К. Э. Плотников // Сознание и физическая реальность. — № 5, 6. — 2000; — №1. — 2001; №1, 2. — 2002.*
10. *Учение В. И. Вернадского о переходе биосферы в ноосферу, его философское и общенаучное значение. Т.1.- М. : Филос. об-во СССР., 1990.*
11. *Хазен А. М. Происхождение и эволюция жизни и разума с точки зрения синтеза информации / А. М. Хазен // Биофизика. АН СССР. — 1992. — Т. 37. — Вып.1. — С. 105–122.*
12. *Ханцеверов Ф. Р. Еніологія / Ф. Р. Ханцеверов. — Одеса : Вид-во «ЕНІО», 2002. — 313 с.*

Надійшла до редколегії 02.12.2009 р.

УДК 659.4

З. М. ОСТРОПОЛЬСЬКА

КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

Розглядаються окремі аспекти теорії і практики комунікативних технологій у сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: комунікація, комунікативні технології, публік-релейнз, реклама, гендер.

Рассматриваются отдельные аспекты теории и практики коммуникативных технологий в современном украинском обществе

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативные технологии, публик релейнз, реклама, гендер.

Separate aspects of theory and practice of communicative technologies in present-day Ukrainian society are examined.

Key words: communication, communicative technologies, public relations, advertising, gender.

Розвиток технології є визначальним моментом культурної еволюції людства. У цій статті ми ставимо за мету розглянути окремі аспекти специфічних комунікативних технологій, які останнім часом широко впроваджуються в соціокультурній сфері. Американський антрополог і соціолог Ралф Лінтон наголошував на пріоритетному значенні технології для всіх складових господарства й урешті-решт усієї культури: «Поки не відбудуться фундаментальні зміни в технології, зміни в інших елементах культури будуть обмежені як у напрямі свого розвитку, так і у своїх розмірах» [12, с. 189]. Розвиток технології і культури, на його думку, відбувається дисгармонійно, на основі мутацій, серед яких необхідно назвати такі події: відкриття і використання знарядь праці, вогню і мови; відкриття засобів збільшення їжі; використання тепла як джерела енергії; виникнення науки (з XVI ст.). Аналізуючи природу людської особистості, Р. Лінтон вважав, що вона ґрунтується на трьох головних духовних потребах: реагуванні на оточуючий світ, стремлінні до безпеки, набутті нового досвіду. Кожна з цих потреб може бути забезпечена завдяки технологіям, створеним людством на певних етапах розвитку цивілізації.

Відомо, що термін «технологія» виник наприкінці XVIII — початку XIX ст. До цього часу замість терміна «технологія» використовували термін «ремесло», «діло», «мистецтво» тощо.

У довідкових виданнях поняття технології визначають у контексті матеріального виробництва: «Технологія (від грецького *techné* — мистецтво,

майстерність, уміння і ... логія) — сукупність методів оброблення, виготовлення, змінення стану, властивостей, форми сировини, речовини або напівфабрикату, що реалізуються в процесі виробництва продукції [14, с. 1321–1322]. Упродовж тривалого часу поняття технології пов'язувалося виключно зі сферою технічного виробництва. Тільки з другої половини ХХ ст. воно почало переосмислюватися в контексті соціальних відносин. У межах індустріальної технологічної парадигми участі людини як суб'єкта технологічних процесів не надавалося суттєвого значення. Новий, постмодерністський погляд почав викристалізовуватися під впливом докорінних змін у виробництві і соціумі, що відбувалися у ХХ ст. у зв'язку з настанням постіндустріальної епохи. Антропологічні аспекти технологій поступово стали предметом уваги соціологів, соціальних менеджерів, економістів на Заході вже у 20–30 рр. ХХ ст. Починаючи з 80-х рр. минулого століття окремі дослідники, котрі працюють на пострадянському просторі, стали ґрунтовно розглядати проблематику гуманітарної складової технологій. Одне із визначень гуманітарних технологій, наприклад, формулює В. М. Шепель: «... практичне використання систематизованого гуманітарного знання з метою забезпечення спрямованого впливу на вдосконалення особистості, її предметно-речового, соціального і природного середовища» [3, с. 64]. Як складові гуманітарних технологій С. Крупник визначає знання, ідеї, схеми, конструкції, знакове середовище (реклама, продукти ЗМІ тощо), кваліфікацію, людську психіку, час, довіру, відповідальність, авторитет, авторське право та ін. [3, с. 64].

Але розпочаті дослідження гуманітарних технологій мали один суттєвий недолік: недооцінка комунікативного аспекту. Як наслідок — непрактичність, схоластична обмеженість таких досліджень. Водночас на Заході розробка концепції гуманітарних технологій розгорталась в рамках практичної комунікативістики в тісному зв'язку з практикою мас-медіа і реклами. «Актуальність теоретичних досліджень, — зауважує Ю. А. Даниліна, — визначалася їх релевантністю основним питанням практики: наскільки ефективна та чи інша конкретна технологія щодо соціального впливу і наскільки досягнутий за її допомогою ефект виправдовує витрачені кошти. По суті, поняття гуманітарної технології практично в момент виникнення вже мало своїм близьким синонімом поняття комунікативної технології» [3, с. 64].

До речі, практична комунікативістика була безпосереднім утіленням ідей комунікативної філософії, розробка ідей якої тісно пов'язана з іменами таких відомих західних мислителів, як К.-О. Апель, Ю. Хабермас та М. Рідель. К.-О. Апель, наприклад, дійшов важливої думки: кожний комунікативний акт людини (а поза комунікацією людина не існує свідомо) вже — а рїогї, ще до реального здійснення — передбачає власне комунікативність. Комунікація є останнім підґрунтям і свідомості, і пізнання, і суспільного буття. Як зазначає Л. А. Ситниченко, першим це дійсно

революційне для сучасної філософської думки відкриття сформулював К. О. Апель [8, с. 7–8].

Важливими історичними формами комунікативної технології є реклама і public relations (PR), які вже при зародженні були комунікативними феноменами за своєю сутністю. Еволюція цих форм комунікативних технологій відбувалася на основі переходу від асиметричних до симетричних зв'язків усередині комунікативних процесів. З часом стало зрозуміло, що технології, які ґрунтуються лише на принципі «прямої дії», тобто коли інформаційне звернення спрямовано від комунікатора до комуніканта, а зворотний зв'язок відсутній, є не досить ефективними.

На думку Ю. А. Даниліної, кроком уперед в подоланні асиметричності в комунікативних технологіях стали соціологічні дослідження П. Лазарсфельда щодо механізмів публічної і міжособистісної комунікації. Він виявив п'ять переваг міжособистісної комунікації: 1) вона є невимушеною; 2) завдяки безпосередньому зворотному зв'язку комунікація є більш гнучкою, завжди можлива її корекція залежно від реакції комуніканта; 3) комунікант одразу ж отримує від комунікатора емоційну «нагороду за слухняність», яка особливо приваблива для конформних особистостей, перш за все жінок; 4) комуніканти більше довіряють «своєму» комунікаторові, ніж, наприклад, редакторові газети чи радіопередачі; 5) під впливом «особистісного впливу» комунікатора людина може здійснювати певні дії, навіть якщо вона не впевнена, що вони правильні [3, с. 64–65].

Якщо йдеться не про особистісну комунікацію, то фахівці визначають такі її види: візуальна (ТВ), звукова (радіо), письмова, події заходи (презентації, ювілеї, свята тощо [10, с. 28]. Нині практика комунікативних технологій — як реклами, так і PR — передбачає такі форми існування «зворотного зв'язку» між комунікатором і комунікантом, окрім «особистісного впливу», як анкетування, опитування, інтерв'ю тощо.

Окремі автори, наголошуючи на комунікативній природі соціокультурних технологій, вважають за можливе визначити культуру в контексті комунікативної парадигми. Так, В. Королько зазначає, що культуру часто розглядають як систему ціннісних (сенсових) конструкцій, створених співтовариствами людей з допомогою емпіричного досвіду комунікації [6, с. 29]. Теорія міжкультурної комунікації становить підвалини публіцистики. На прикладі PR-технологій цей автор розглядає п'ять характерних ознак міжкультурної комунікації. По-перше, вважає він, необхідно визначитися з інституціональними аспектами комунікації. Зазвичай, у PR-технології суб'єктом є організація, а змістовно її дія — це голос організації, звернений до громадськості. По-друге, слід уточнити репрезентативні аспекти комунікації. Репрезентантом організації постає корпоративна особистість як сукупний (корпоративний) індивід. Уособленням корпоративної особистості найчастіше є PR-фахівці організації. По-третє, важливо розуміти ідеологічні аспекти комунікації. Ідеологічну компоненту

комунікації постструктуралізм, зазвичай, розглядає як набір комунікативних практик. По-четверте, в процесі комунікації актуалізуються інтеграційні аспекти: усі PR-комунікатори мають на меті досягнення консенсусу, громадянської згоди між релевантними групами громадськості. Мета організації у процесі комунікації — зміцнити суспільні відносини, поліпшити якість життя в суспільстві. І, нарешті, по-п'яте, мають важливе значення культурні аспекти комунікації, культурний характер PR виявляється у двох аспектах: комунікації долають культурні межі, крім того, вони самі по собі презентують культурну практику [6, с. 29–32]. Отже, зазначає В. Королько, характерні ознаки PR-комунікацій надають змогу поглибити уявлення про теорію міжкультурної взаємодії.

Більшість фахівців при визначенні суттєвих характеристик паблік-релейшнз наголошують на комунікативній сутності цього феномену. Атрибутом PR-технологій є професійне управління комунікаціями, які забезпечують ефективний діалог між організацією та її цільовою аудиторією, формують керований імідж товару, послуги, особистості, репутацію організації (компанії) [15, с. 23].

Нині все частіше соціокультурні технології характеризуються як маніпулятивні. Індустрія розваг, реклама часто виконують функції мистецтва, етики, педагогіки, впливають на масову свідомість негативно. Важливими стають не смисложиттєві ідеї і настанови, а не обтяжені морально-етичними й естетичними інтенціями сприйняття існуючої реальності, норми поведінки, стандарти суспільних відносин. Рекламна субкультура створює свою культурну реальність, а людину перетворює на співучасника у її створенні і сприйнятті. На думку Л. А. Геращенко, сучасній рекламі притаманні особливості, що є характерними для постмодернізму як такого:

- прагнення до руйнування традиційних норм;
- цитованість;
- естетична еkleктичність;
- руйнування традиційних рамок моралі;
- сприйняття світу як карнавалу, гри смислів і масок, іронії і безладу;
- орієнтація на різноаспектність сприйняття, двозначність прочитання.

Не випадково Ж. Бодрійар характеризує рекламу як «вид не — комунікації, що має за мету соціальний контроль, маніпулювання і придушення» [1, с. 27].

Сучасне, постіндустріальне суспільство соціологи характеризують як суспільство споживацьке. Споживацька психологія багато в чому культивується завдяки маніпулятивним технологіям і першість тут належить рекламі. Для того, щоби бути щасливим, необхідно не бути, а споживати — ця ідея є наскрізною в комерційній рекламі. «Відбувається корінна підміна цінностей, — зазначають А. Дрозд і А. Массарова. На бігбордах, у рекламних роликах по телевізору ми бачимо модель щасливого життя: з мобільним телефоном останньої моделі, з пляшкою пива або чаркою коньяку в руці,

поряд з холодильником чи пральною машиною останньої моделі. І вже немає щастя в молодому житті без пива, без мобільного. Неможна не віддати належного талантові наших рекламистів. Їх завдання — якнайефективніше сприяти збільшенню обсягів продажу і послуг. Вони успішно справляються з поставленим завданням, добросовісно відпрацьовують свій хліб з маслом» [4, с. 10].

Реклама міфологізує життя, спричиняє ілюзію свободи окремої особистості. Людина під впливом реклами відчуває свою причетність до «успішних» людей, до свободи, що інтерпретується нею як свобода споживання. Таким чином вона певною мірою компенсує свою особисту нереалізованість як повноцінного члена суспільства, творця справжніх цінностей життя, маскує, приховує свою нездійснену самореалізацію в споживачькій психології і практиці. «На запитання модерну «мати чи бути» постмодерн відповідає: «Бути засобом «мати». Людське життя відтепер призначене для споживання, невпинність якого захищає людину від смислоттєвих пошуків, і тому для них не залишається часу» [11, с. 83].

Комерційна реклама — важливий інструмент маркетингу, предметами діяльності якого є вивчення попиту і пропозиції, розробка товару, формування цін, служби сервісу. Соціальна сутність маркетингу значно ширша за ринкову, але все ж таки головним у ньому є взаємодія творця і споживача товару. Завдяки рекламі «товаром» нині є не тільки речі і матеріальні вироби, а й послуги, види діяльності, ідеї, міста і навіть особистості — актори, політичні діячі. У цьому сенсі комерційна і політична реклама надзвичайно подібні: ідея, партія, лідер — усе перетворюється на товар. Порівняння кандидатів у передвиборних компаніях з товаром для продажу стало звичним для політичних менеджерів-професіоналів. О. Карпукін і Е. Макаревич уточнюють, що продається, звичайно, не власне кандидат на ту чи іншу посаду, не партія або рух як товари, а їхній імідж, образ. Виборці мають сприймати саме цей образ — імідж, постійно відтворюваний самим суб'єктом і засобами комунікації. Знаючи настрої і вподобання виборців, спеціалісти з виборчого консалтингу, іміджмейкери конструюють імідж політика, кандидата в лідери, «вождя». «Вождь» — це перш за все сконструйований імідж. Цей імідж-образ повинен знайти відгук у свідомості людей і відповідати тому образу, що вже сформувався в масовій свідомості [5, с. 329].

Необхідно мати на увазі, що аудиторія, до якої звернена реклама, дуже різниться за своїм економічним, соціальним станом, психологічними особливостями, естетичними вподобаннями, моральними принципами. Як зазначають соціальні психологи, у більшості населення ставлення до реклами нейтральне. Основним споживачем реклами і товарів є середній клас, який намагається наслідувати вищий клас, і реклама активно сприяє цьому. З точки зору дослідників поведінка споживачів є досить неочікуваною: вони не знають, чого хочуть, і не бажають розкривати свої симпатії і антипатії.

Цим і користуються рекламотворці, вони вдаються до використання психологічного тиску, використовуючи елементи психоаналізу З. Фрейда. Відомо, що розум не завжди відіграє вирішальну роль у виборі товару, більше значення тут має чуттєве, емоційне його сприйняття. Отже, при зниженні попиту на товари споживач, по-перше, «оголошується рекламою» так, щоб він зробив покупку в підсвідомому стані. По-друге, реклама широко використовує еротичні мотиви. Символи й ознаки сексу замасковано і відкрито «вмонтовують» у рекламні оголошення з урахуванням підсвідомих механізмів, здатних спонукати людину до купівлі товару якнайширшого асортименту — від фруктів до газетно-журнальної продукції [13, с. 492–493].

Комунікативні технології в умовах панування споживацької психології мають і виразний гендерний аспект. Проблема рівності чоловіків і жінок віддзеркалюється і в сучасній рекламі. Соціальні психологи відзначають, що більшу привабливість реклами забезпечує присутність жінок, аніж чоловіків. Але рекламна репрезентація жінок більшою мірою є дискримінаційною. Західні соціологи на основі перегляду більше 700 рекламних сюжетів виявили, що чоловіки в них, зазвичай, представлені в умовах офісу або на модному курорті, в той час як жінки — на кухні, біля пральної машини чи минають підгузники. Існує декілька рівнів дискримінаційного зображення жінок у рекламі.

Н. Маркова звертає увагу на таке явище в рекламі як фейсизм: фотографії в пресі підкреслюють у чоловіка обличчя, а в жінки — тіло. Голова й обличчя є центром життя — там локалізуються інтелект, особистість, ідентичність, характер і, таким чином, стає зрозуміло, що засоби масової інформації асоціюють ці поняття радше з чоловіками, ніж з жінками [7, с. 70].

Чотири основні стереотипи репрезентують жінок як «пасивних» і «декоративних»:

- 1) жінки переважно показані в домашніх умовах, їх соціальні ролі досить одноманітні;
- 2) жінки вирішують менш важливі питання, ніж чоловіки, навіть у тому, що стосується рішень про купівлю споживчих товарів;
- 3) жінки займаються чоловічими видами діяльності тільки в присутності чоловіків; найцікавішим феноменом є реклама сигарет: жінки ніколи не палять у ситуації самотності;
- 4) жінки сприймаються виключно як сексуальні об'єкти, «речі» для розглядання «чоловічим поглядом».

Одним словом, зазначає В. Суковата, реклама віддзеркалює «мрії» і «потреби» чоловіків. До речі, розподіл матеріалу на українському ТБ значною мірою «гендеризовано»: в передачах і рекламних роликах, присвячених успішним бізнесменам, політикам, фігурують переважно чоловічі імена, тоді як у наративах про безробіття, соціальну незахищеність, розгубленість в умовах кризи переважають жіночі. «Безсумнівно, — зазначає цей автор, — що рекламні політики в Україні, котра не має гендерної експертизи

телевізійної продукції, апелюють до найархаїчніших комплексів та інстинктів, відчужуючи жінку від культури, позбавляючи її статусу суб'єктивності й автономії, і маркуючи будь-які спроби жіночої саморепрезентації в контексті «антинаціонального» і «протиприродного» [9, с. 34, 38, 44].

Куди прямує комунікативна культура, які перспективи її розвитку? Над цим питанням замислюються і теоретики міжкультурної комунікації, і практики-менеджери комунікативних технологій. Сьогодення — це час девальвації загальнолюдських цінностей, спрощеної інтерпретації ідеалів, омасовлення культури. В сучасному культурному просторі вирішальну роль відіграють системи теле- і комп'ютерних комунікацій, глобальні інформаційні мережі. На перші позиції в них часто виходять антигуманні, не керовані суспільством принципи й настанови щодо життя окремого індивіда й суспільства в цілому. Перед соціальними технологіями і менеджерами-комунікаторами все частіше постає бінарна опозиція комерції і духовності, яка спонукає до постійного вибору між цими полюсами. «Гонитва тільки за комерційним успіхом у художній і рекламній діяльності, — зазначає В. І. Грачов, — часто призводить до явної кун'юнктури і зниження естетичних завдань. Духовність же й елітарність не завжди гарантують успіх на ринку. Комерція, що домінує над духовністю, може стати надто глибокою для розвитку творчості в мистецтві і рекламній справі» [2, с. 256].

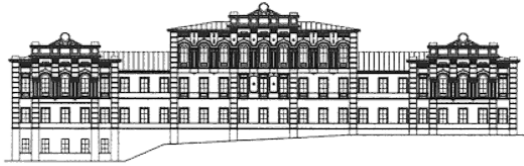
Отже, в українському суспільстві комунікативні технології на сучасному етапі розвитку перебувають на стадії становлення. Одне із головних завдань, яке вони повинні вирішувати найближчим часом — це підвищення якості й професіоналізму, загальної та спеціальної технологічної освіти фахівців комунікативних технологій, що має сприяти підвищенню якості всього суспільного життя. В Україні нині ще не сформувалася комунікаційна культура, рівень якої залежить від рівня цивілізованості суспільства в цілому. Багато в чому вона залишається маніпуляційною. Існує безпосередня залежність: чим менше розвинене суспільство в економічному, політичному і соціокультурному вимірах, тим більше існує передумов для маніпулювання свідомістю особистості. За умови виходу країни на рівень сучасного цивілізаційного розвитку можливе узгодження українських комунікативно-технологічних стандартів зі світовими.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Геращенко А.А. Реклама как миф / А.А. Геращенко // Обсерватория культуры. — 2006. — № 2. — С. 27–29.*
2. *Грачев В.И. Современная российская реклама в системе социокультурных коммуникаций: Этические границы и эстетические парадоксы / В.И. Грачев // Вестник Моск. ун-та культуры и искусств. — 2007. — № 5. — С. 252–257.*

3. Данилина Ю.А. Коммуникативные технологии постиндустриальной эпохи: антиномии теории и практики / Ю.А. Данилина // Вопросы культурологии. — 2007. — № 12. — С. 63–67.
4. Дрозд А. Социальная реклама в Украине. Оценка развития и проблем / А. Дрозд, А. Массарова // Соціальна педагогіка: теорія і практика. — 2006. — № 2. — С. 10–14.
5. Карпунин О. Формирование масс: Природа общественных связей и технологии «Паблик рилейнз»: Опыт историко — социологического исследования / О. Карпунин, Э. Макаревич. — Калининград : ФГУИПП Янтар. сказ, 2001. — 547 с.
6. Королько В. У пошуках теорії мультикультурних паблік рилейнз / В. Королько // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 3. — С. 28–41.
7. Маркова Н. В. Соціальна реклама як допоміжний засіб у формуванні гендерної культури особистості / Н. В. Маркова // Соціальна педагогіка: теорія і практика. — 2006. — № 2. — С. 66–71.
8. Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. — К. : Либідь, 1996. — 176 с.
9. Суковатая В. Реклама как шоу и политика. Гендерный анализ / В. Суковатая // Философские науки. — 2003. — № 10. — С. 34–45.
10. Шулико Н.М. Планирование региональных компаний социальной рекламы / Н.М. Шулико // Соціальна педагогіка: теорія та практика. — 2006. — № 2. — С. 25–30.
11. Шульга М.А. Реклама в структуре манипулятивных практик: постмодерный ракурс / М.А. Шульга // Практична філософія. — 2008. — № 3. — С. 76–83.
12. Философская Энциклопедия. Т. 3 гл. ред. Ф.В. Константинов — М., «Сов. Энцикл.», 1964. — 584 с.
13. Экономическая психология / под ред. И.В. Андреевой — СПб. : Питер, 2000. — 512 с.
14. Энциклопедический словарь в двух томах. Т. 2. — М., Сов. Энцикл. — 1964. — 736 с.
15. Эти многоликые паблік рилейнз... // Маркетинг и реклама. — 2007. — № 4. — С. 19–38.

Надійшла до редколегії 04.12.2009 р.

Третій розділ

Педагогіка

УДК 371

Т. О. ДМИТРЕНКО
А. І. ПРОКОПЕНКО
К. В. ЯРЕСЬКО

КРИТЕРІАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕТОДОЛОГІЇ ПЕДАГОГІКИ

Розглядаються основні теоретичні результати дослідження критеріальних характеристик методології педагогіки. Розроблено визначення поняття методології педагогіки.

Ключові слова: критеріальні характеристики, методологія педагогіки, педагогіка.

Рассматриваются основные теоретические результаты исследования критеріальных характеристик методологии педагогики. Разработано определение понятия методологии педагогики.

Ключевые слова: критеріальные характеристики, методология педагогики, педагогика.

The basic theoretical results of research of criterion description of methodology of pedagogics are submitted. The definition of methodology of pedagogics are developed.

Key words: criterial characteristics, methodology of pedagogy, pedagogy.

Методологічні питання є найактуальнішими як для сучасної філософії, так і для конкретних наук: математики, фізики, культурології, педагогіки тощо. Значення методології постійно зростає у зв'язку з поширенням і поглибленням процесів диференціації й інтеграції наук (диференціація загальної педагогіки, її інтеграція з галузями, напрямками), виникненням дедуктивного складника в гуманітарних науках, формуванням системного мислення фахівців (предметом педагогіки вважають педагогічну систему, в якій відбуваються процеси навчання, виховання, розвитку, соціалізації особистості). Умовними стають межі між педагогікою і психологією завдяки виникненню педагогічної психології (П. Я. Гальперін, В. Я. Ляудіс, Н. Ф. Талізін, І. О. Зимня), між педагогікою, психологією, з одного боку, і кібернетикою — з іншого, завдяки виникненню напрямку управління (С. П. Бочарова, С. І. Архангельський, Ю. І. Машбиць, В. О. Якунін), а також кібернетичної педагогіки (К. О. Метешкін).

Методологічні проблеми конкретних наук гуманітарної сфери вирішуються повільно, зокрема їх інтеграція, оскільки деякі питання залишаються не до кінця з'ясованими. Серед них — категорії управління й

організації, їх взаємозв'язку, моделювання гуманітарних об'єктів, умови досягнення цілісності.

Метою статті є дослідження основних категоріальних характеристик методології педагогіки: універсальності, інструментальності, орієнтованості на вирішення проблеми, технологічності, інтегративності — і на цьому підґрунті розробка дефініції методології педагогіки.

Дослідження проблеми. Аналіз літератури з теоретико-методологічних питань педагогіки засвідчив, що загальноприйнятого визначення методології педагогіки немає. Цей факт можна пояснити складністю об'єкта дослідження. Російські вчені М. К. Чапаєв і Е. А. Воробйова стверджують: «... визначення методології гальмується відсутністю досліджень її категоріальних характеристик — найзагальніших, інваріантних, сутнісних ознак поняття, що ґрунтуються на найважливіших функціях явища, яке розглядається» [1, с. 80]. Ми вважаємо, що у визначенні методології необхідно дотримуватися таких вимог:

- 1) зважати на дефініцію методології, розробленої сучасними філософами;
- 2) у процесі аналізу категоріальних характеристик відштовхуватися від загального (методології науки) і розглядати конкретне — методологію педагогіки.

Сучасні філософи визначають методологію як «учення про способи організації та побудови теоретичної і практичної діяльності людини» [2, с. 628]. Аналіз наведеного визначення свідчить, що в ньому відображені категоріальні характеристики методології, які стосуються аспекту її взаємозв'язку з діяльністю людини:

- універсальність як спрямованість на теоретичну і практичну діяльність підкреслює всеосяжну, багатоцільову спрямованість методології, завдяки чому методологізм стає тенденцією сучасної культури;
- інструментальність дозволяє за допомогою відповідних засобів здійснити організацію як вплив на особистість, управління як вплив на діяльність, а також спілкування;
- рефлексивність визначає способи осмислення людиною своїх дій і їх наслідків;
- орієнтованість на обґрунтування суперечностей у процесі діяльності, а також вирішення проблеми;
- технологічність забезпечує наявність такої інваріантної сукупності: мета, завдання, етапи діяльності, засоби, результати;
- інтегративність дозволяє реалізувати зв'язок теорії і практики.

На нашу думку, сукупність критеріальних характеристик, наведених вище, є необхідною і достатньою, тому що вона віддзеркалює основні функції методології науки:

- зв'язку теорії і практики (методологія виникла у відповідь на запити життя, необхідність активної діяльності людини);

- співвіднесення загальної методології, розробленої у філософії і методології конкретних наук;
- розгляду двох основних станів об'єкта пізнання: статичної і динамічної в їх взаємозв'язку;
- обґрунтування способів діяльності з урахуванням дії об'єктивного, суб'єктивного, особистісного і людського факторів;
- спрямованість на вирішення проблем сьогодення, а також тих, які можуть виникнути в майбутньому (принцип інноваційності);
- спрямованість на розробку технологічних основ діяльності людини у зв'язку з тим, що «здійснення нових нетрадиційних схем діяльності стає участю все більшої кількості людей» [2, с. 629].

Визначення сутності категоріальних характеристик методології дозволило проаналізувати відповідні характеристики педагогічної методології.

Розгляд універсальності як категоріальної характеристики педагогічної методології дозволив стверджувати, що вона забезпечує обґрунтування сукупності парадигм, на основі якої здійснюється дослідження об'єкта. Парадигми в освіті формувалися, залежно від домінування певного компонента педагогічної системи (зміст, методи, форми діяльності тощо) або технології здійснення процесу (особистісно орієнтована, комп'ютерна). Аналіз свідчить, що сукупність парадигм, яка існує нині, не є функціонально повною (знанієва, культурологічна, гуманістична, дитиноцентристська тощо), оскільки вона описує лише статичну процесу в педагогічній системі, формулює завдання її оптимізації, зокрема з точки зору організації. Але педагогічну систему розглядають більшість учених (В. П. Беспалько, В. І. Андреев, П. Я. Гальперін, Ю. І. Машбиць, В. М. Нагаєв, Н. Ф. Тализіна, В. О. Якунін) і як систему управління, тобто вплив на діяльність людини необхідними засобами [3, с. 200–209].

Умови виникнення парадигми управління визначаються за допомогою факторного підходу. Вплив об'єктивного фактора полягає в тому, що впродовж ХХ ст. відбувався науково-технічний прогрес. Складні технічні об'єкти (електромережі, турбіни, генератори, двигуни тощо) функціонували як об'єкти управління. Теоретичною основою їх проектування й експлуатації стала технічна кібернетика, методологічним підґрунтям якої є метод моделювання [4]. У галузі техніки почало поширюватися системне мислення фахівців, виник системний підхід до вивчення об'єктів різної природи.

Суб'єктивний фактор, що вплинув на виникнення парадигми управління, полягав у досягненнях плеяди вчених — педагогів, психологів, кібернетиків: С. І. Архангельського, Ю. І. Машбиця (кібернетична концепція інформаційного навчання); П. Я. Гальперіна, Н. Ф. Тализіної (етапи навчання як процесу управління зі зворотним зв'язком); В. О. Якуніна (управлінська модель навчання, розвиток концепції педагогічної перспективи А. С. Макаренка); В. Я. Лядіс, Л. В. Ричкової, К. В. Яреско (концепція

переходу від прямого управління до самоуправління); Т. О. Дмитренко (концепція взаємозв'язку організації й управління в освіті).

Отже, науковою основою наряду управління в освіті є кібернетична парадигма, яка ґрунтується на таких основних положеннях:

1) педагогічна система як предмет науки розглядається у двох станах: статичі як організація (вплив на особистість) і динаміці як система управління (вплив на діяльність);

2) оптимізація педагогічної системи в статичі та динаміці відбувається відповідно до таких критеріїв: аксіологічного (компоненти педагогічної системи розглядаються як цінності для суб'єктів системи); діяльнісного (забезпечення культури діяльності суб'єктів, культури управління діяльністю); діалогічного (досягнення інформаційної культури в процесі спілкування суб'єктів).

Отже, універсальність методології педагогіки виявляється через обґрунтування моделі освіти, вибір сукупності парадигм, проектування відповідної педагогічної системи, розробку й утілення технології здійснення процесів навчання, виховання, розвитку, соціалізації особистості.

Інструментальність як категоріальна характеристика методології педагогіки відображає її орієнтовно-, пізнавально-, перетворювально-рефлексивну спрямованість. У цьому твердженні ми ґрунтуємося на дослідженнях Т. Котарбиносського — автора загальної методології (праксеології), О. О. Богданова, який розробив теорію організації (тектологію) і Н. Вінера — «батька» кібернетики. Так, за Т. Котарбинським, предметом методології мають бути способи діяльності людини, що використовуються в різних сферах. О. О. Богданов наголошував на всезагальності зворотного зв'язку в системі організації, а Н. Вінер — методу моделювання в технічній, біологічній, соціальній галузях.

Інструментальний підхід у педагогіці набув свого розвитку впродовж ХХ ст. завдяки працям Дж. Дьюї, який сформулював основне положення інструментальної педагогіки, а саме: інтелектуальними засобами (інструментами) у вирішенні проблемних ситуацій є поняття, ідеї, концепції, гіпотези, теорії. Вітчизняні вчені розробляли теорію проблемного навчання, засобами якого є поняття проблеми, проблемного питання, проблемної ситуації (В. І. Лозова, М. І. Махмутов), теорію педагогічних евристик як засобів управління діяльністю учнів (В. І. Андреев, К. В. Яресько). Отже, інструментальність педагогічної методології полягає в її впливові на розвиток науки в аспекті способів пізнання і перетворення об'єктів.

Існують фундаментальні освітні поняття як складники метанауки (проблема, знання, число, досвід тощо), які дозволяють описувати ситуації, системи, процеси (А. В. Хуторський). За їх допомогою учні (студенти) здобувають знання, набувають уміння і досвід у процесі самостійної навчальної та дослідницької роботи, використовуючи методи партнерської діяльності, проєктів, кейс-метод тощо.

Інструментальність педагогічної методології необхідно розглядати в аспекті оптимального вибору способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також розробки нових способів відповідно до нових освітніх парадигм. У цьому сенсі інструментальність пов'язана з рефлексивністю. Сутність зв'язку полягає в тому, що рефлексивна діяльність сприяє вибору оптимальних способів здійснення педагогічної діяльності викладачем і самостійної діяльності — студентом. Педагогічна рефлексія — це методологічна дія, яка дозволяє здійснити цикл управління: збирання інформації щодо освітньої ситуації, її оцінювання, прийняття рішення стосовно доцільності подальшої діяльності. Факторний підхід до вивчення рефлексивної діяльності свідчить, що вона спрямована на визначення факторів, які впливають на освітню ситуацію, обґрунтування суперечностей і проблеми, способів її вирішення.

Наступна критеріальна характеристика педагогічної методології — технологічність. В. В. Краєвський назвав методологію «інструментальним цехом педагогіки», в якому не лише здійснюється вибір способу діяльності, найкращого за даних умов, але й розробляються нові способи пізнання і перетворення педагогічних об'єктів [5]. Поняття технології не можна вважати загальноприйнятими вченими та практичними працівниками-педагогами. Ми вважаємо, що технологія пов'язана з діяльністю людини: вона надає її опис стосовно цілей діяльності, етапів, відповідних способів і результатів. Технологія ґрунтується на розкритті взаємодії викладача та студентів як сукупності процесів організації (вплив на особистість з метою створення мотиваційної системи), управління (вплив на діяльність для вирішення проблеми) і спілкування стосовно надання необхідної інформації в прямому та зворотному напрямках [6, с. 112–118; 7, с. 18–24].

На кожному етапі процесів, що відбуваються в педагогічній системі, наявний відповідний рівень організації, управління та спілкування. Він визначається способами здійснення спільної діяльності на кожному етапі. Технологічність методології зумовлені з її визначення, основою якого є спосіб як «дія або система дій, що застосовуються при виконанні будь-якої роботи, при здійсненні будь-чого (механічний спосіб обробки, спосіб виготовлення, спосіб використання)» [8, с. 757]. Аспектами реалізації технологічності педагогічної методології є розробка технологій здійснення процесів у педагогічній системі, а також пошук оптимальних способів організації, управління та спілкування на кожному етапі.

Загальний алгоритм здійснення процесу навчання має таку послідовність етапів і підетапів: орієнтовний (підетапи: усвідомлення необхідності, можливості, технології вивчення матеріалу дисципліни, постановка проблеми); пізнавальний (підетапи: розробка моделі об'єкта предметної галузі, проведення модельного експерименту); перетворювальний (визначення характеристик об'єкта по його моделі, їх опис і порівняння з відомими

а ргіогі); контрольно-рефлексивний і коригувальний. Системоутворювальними факторами є: організація на етапі орієнтування, управління на етапі пізнання та перетворення і спілкування на контрольно-рефлексивному етапі.

Стосовно практичності методології педагогіки можна стверджувати, що її необхідно визначати в широкому розумінні як опосередкований вплив на практику через удосконалення теорії, визначення тенденцій розвитку науки, проектування способів діяльності, а також у вузькому — як безпосередній вплив на практику освіти за допомогою нових технологій (інноваційного навчання, формування міжкультурної комунікації, організації проектної діяльності тощо).

Аксіологічність методології педагогіки розкриває цінність для суб'єкта (духовну, матеріальну, практичну) педагогічної системи (індивідуальної, групової, навчального закладу), а також педагогічної технології як засобів формування діяльності людини. У педагогічній системі цілі, принципи, зміст, методи та форми спільної діяльності, а в педагогічній технології — опис взаємодії суб'єктів (організація, управління, спілкування) мають забезпечити поступовий перехід від прямого управління навчальною діяльністю до співуправління і самоуправління.

Аналіз категоріальних характеристик педагогічної методології виявляє її інтегративну сутність, а саме:

- вона об'єднує наукові підходи, які дозволяють вивчати статику і динаміку педагогічних об'єктів (системний, культурологічний, ресурсний, тезаурусний — статику, а факторний, кібернетичний, синергетичний, технологічний — динаміку);
- виконує функцію взаємозв'язку між теорією і практикою освітньої діяльності, а також виявлення цінності для суб'єкта педагогічної системи та технології процесів навчання, виховання тощо;
- дозволяє розкрити сутність педагогічної системи і педагогічного процесу як багатовимірних об'єктів, що функціонують завдяки спільній діяльності суб'єктів (організації, управління, спілкування).

Розглянуті категоріальні характеристики педагогічної методології, як зазначалося, пов'язані між собою, що також підтверджує її інтегративну спрямованість. Педагогічну методологію визначаємо як учення про способи організації (вплив на особистість), управління (вплив на діяльність учня), спілкування суб'єктів педагогічної системи з метою передачі інформації в прямому і зворотному напрямках для забезпечення пізнання і перетворення педагогічних об'єктів.

Аналіз категоріальних характеристик педагогічної методології дозволив розробити її визначення, яке може застосовуватися як у загальній педагогіці, так і в її галузях (педагогіка вищої школи, соціальна педагогіка тощо). Подальші дослідження спрямовуватимуться на обґрунтування структури і функцій методологічного знання в галузі педагогіки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Чапаев Н. К. Категориальные характеристики педагогической методологии / Н. К. Чапаев, Э. А. Воробьева // *Понятийный аппарат педагогики и образования : сб. науч. тр. / отв. ред. Е. В. Ткаченко. Вып. 2.* — Екатеринбург, 1996. — 340 с.
2. *Новейший философский словарь / под ред. А. А. Грицанова.* — 2-е изд., перераб. и доп. — Минск : Интерпрессервис ; Книжный дом, 2001. — 1280 с.
3. Прокопенко А. І. Структура, функції, основні поняття напряму управління в педагогічній науці / А. І. Прокопенко // *Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. Вип. 16 / Харк. держ. акад. культури ; відп. ред. Н. М. Кушнаренко, проф. д-р пед. наук.* — Х. : ХДАК, 2005. — 293 с.
4. Дмитренко Т. А. Некоторые вопросы динамики регулирования гидроагрегатов Братской ГЭС имени В. И. Ленина : автореф. дис. ... канд. техн. наук / Т. А. Дмитренко. — Харьков, 1967.
5. Краевский В. В. Последний парад наступает? / В. В. Краевский // *Сов. педагогика.* — 1990. — № 10.
6. Дмитренко Т. О. Розвиток понятійного апарату педагогіки та її галузей в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. / Т. О. Дмитренко, К. В. Яресько // *Педагогіка та психологія : зб. наук. пр. / за заг. ред. академіка І. Ф. Прокопенка, В. І. Лозової.* — Х. : Курсор, 2008. — Вип. 33. — 129 с.
7. Дмитренко Т. О. Концептуальні засади формування понятійного базису педагогіки / Т. О. Дмитренко, К. В. Яресько // *Проблеми інженерно-педагогічної освіти : зб. наук. пр.* — Х. : УІПА, 2008. — Вип. 21. — С. 18-24.
8. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведцова. — М. : ООО «ИТИ Технологии», 2003. — 944 с.

Надійшла до редколегії 07.12.2009 р.

УДК 37.013.42

А. П. АНИЩЕНКО

**СФОРМОВАНІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ
СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК ПОКАЗНИК
ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ**

Викладено актуальність формування сукупності соціальних якостей (соціальна активність, соціальна відповідальність, толерантність) для підвищення ефективності процесу соціалізації старшокласників.

Ключові слова: соціальні якості, старшокласники, соціалізація.

Изложена актуальность формирования совокупности социальных качеств (социальная активность, социальная

ответственность, толерантность) для повышения эффективности процесса социализации старшеклассников.

Ключевые слова: *социальные качества, старшеклассники, социализация.*

This article sets out the relevance of the formation of aggregate social qualities (social activity, social responsibility, tolerance) to improve the process of socialization of high school students.

Key words: *social skills, senior pupils, socialization.*

Із середини ХХ ст. людство вступило в якісно новий період свого розвитку, а саме: формування культури інформаційної доби. Як зазначає засновник і перший президент Римського клубу А. Печчеї, у вирішенні будь-яких проблем людині завжди доведеться зважати на «зовнішні межі» планети, «внутрішні межі» самої людини, отриману нею культурну спадщину, яку вона зобов'язана передати тим, хто прийде після неї, зі світовою спільнотою, яку вона повинна побудувати, екосередовищем, яке вона має захистити за будь-яку ціну, і, зрештою, складною і комплексною виробничою системою, реорганізацію якої їй необхідно розпочати [2]. За вітчизняним законодавством, інформаційне суспільство — це орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на сприяння суспільному та особистісному розвитку середовище, де кожен може створювати, накопичувати, користуватися, обмінюватися інформацією та знаннями.

Якості особистості досліджували І. Андрєєва, Б. Кайгородов, А. Макаренко, В. Оржеховська, А. Погодіна, С. Савченко, В. Сухомлинський, Д. Шеффер. Але формування сукупності соціальних якостей у старшокласників для ефективного процесу їхньої соціалізації вивчено недостатньо.

Метою статті є визначення сукупності соціальних якостей старшокласників, що впливають на підвищення ефективності процесу їхньої соціалізації.

У педагогіці під результатом виховання розуміють позитивну динаміку сформованості якостей особистості [3]. Сформованість таких соціальних якостей старшокласників, як: соціальна активність, соціальна відповідальність, толерантність забезпечують здатність старшокласників ефективно соціалізуватися в соціумі. Тому динаміку сформованості соціальних якостей можна визначити як критерій ефективності соціалізації старшокласників.

Розглядаючи структуру та набір соціально-психологічних якостей, дослідники об'єднують їх у чотири групи: 1) ті, що забезпечують розвиток і використання соціальних здібностей (соціальної перцепції, уяви, інтелекту, характеристик міжособистісного оцінювання); 2) ті, що формуються у взаємодії членів і в результаті її соціального впливу; 3) ті, що пов'язані з соціальною поведінкою і позицією особи (активність, відповідальність, схильність до допомоги, співпраці), що є загальнішими; 4) ті, що пов'язані із

загальнопсихологічними і соціально-психологічними властивостями (схильність до авторитарного або демократичного способу дії і мислення, до догматичного або відкритого ставлення до проблем та ін.) [9]. На наш погляд, для ефективного процесу соціалізації важливою є така сукупність соціальних якостей: активність, відповідальність, схильність до допомоги, співпраці, що належать до третьої групи соціально-психологічних якостей. Сформованість саме цієї сукупності якостей забезпечить ефективний процес соціалізації старшокласників, що є метою нашого дослідження.

Вважаємо за необхідне зупинитися на визначенні ефективності та результативності процесу соціалізації. «У педагогіці традиційно під результатом виховання розуміють позитивні зміни, що відбуваються в особистості вихованців під впливом вихователя» [3, с. 204]. Результатом соціалізації є соціалізованість, тобто наявність соціальних якостей, соціальних цінностей та соціальної поведінки особистості. Слід зазначити, поки що науковцями остаточно не визначено, за якими показниками, критеріями, параметрами оцінювати результати виховання взагалі та соціалізації зокрема. Критерії успішної соціалізації визначаються відповідно до поставленої мети. Метою формування сукупності соціальних якостей у старшокласників є підвищення ефективності процесу їхньої соціалізації в соціумі, оскільки соціальна активність, соціальна відповідальність, толерантність сприяють соціальній динаміці старшокласників, збагаченню соціального досвіду. Саме ці якості є ознакою соціалізованості як результату соціалізації старшокласників.

Розглянемо детальніше кожну із зазначеної сукупності соціальних якостей. Насамперед, розпочнемо з соціальної активності. У словниках наводиться загальноживане визначення «активного» як діяльного, енергійного, того, що розвивається, сукупність форм людської діяльності, свідомо орієнтованої на рішення завдань, що постають перед суспільством, класом, соціальною групою в даний історичний період. У фізіологічному сенсі поняття «активності» традиційно розглядається як: загальна характеристика живих істот, їхня власна динаміка, джерело, найважливіша якість особистості, здатність змінювати навколишню дійсність відповідно до власних потреб, поглядів, цілей, внутрішня готовність до дії, активна самодіяльність, спрямована на перетворення різних сфер діяльності і самих суб'єктів. Якими б не були сприятливими умови соціалізації, її результати залежать від активності самої особистості [4]. «Чим вищий рівень соціальної активності, чим більший заряд соціальної енергії вона в собі концентрує, чим більше людей таку енергію виявляє, спрямовує в єдине русло, тим успішніше розвивається суспільство, зацікавлене в постійному зростанні соціальної активності» [8, с. 29]. Соціальна активність має такі складові: мету або цілеспрямованість, мотивацію, засоби і прийоми, за допомогою яких здійснюється діяльність, а також усвідомленість та емоції, ініціативність. Говорячи про мету, мають на увазі, що будь-яка діяльність здійснюється для

чогось й визначається мотивацією суб'єкта діяльності. Фахівці виділяють деякі загальні ознаки соціальної активності особистості: форми діяльності, що свідчить про сутнісну єдність розуміння активності й діяльності; діяльність, до якої в людини виникає власне внутрішнє ставлення, в якій відбився індивідуальний досвід людини; форми самовираження, самоствердження людини, з одного боку, й про людину, як про продукт активної та ініціативної взаємодії з навколишнім соціальним середовищем — з іншого; діяльність, спрямована на перетворення навколишнього світу; якості особистості, особистісні утворення, що виявляються у внутрішній готовності до цілеспрямованої взаємодії із середовищем, до самодіяльності, що базується на потребах та інтересах особистості, яка характеризується прагненням і бажанням діяти, цілеспрямованістю й наполегливістю, енергійністю й ініціативою. Таким чином, соціальна активність старшокласників — це здатність до цілеспрямованої взаємодії з оточуючим середовищем для вирішення особистісних та суспільних завдань.

Формування соціальної активності відбувається через проведення соціально-педагогічних тренінгів, практичних занять, бесід.

Проаналізуємо поняття «соціальна відповідальність», що визначається суспільним характером громадської поведінки і відображає взаємозв'язок людини і суспільства. Серед педагогічних теорій відповідальності особливе місце посідає теорія відповідальності А. Макаренка. Педагог справедливо вважав, що першоначалом авторитету людини — відповідальність, яка є найважливішим людським атрибутом [7]. В. Сухомлинський трактував відповідальність як особистісну, персональну проблему, що характеризує здатність особистості самостійно формулювати моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і здійснювати самооцінку та самоконтроль. Людина повинна відповідати передусім перед своєю совістю. До того ж відповідальність істотно розширює сферу втручання в навколишній світ, при цьому стверджується ідея особистої відповідальності. Соціальну відповідальність підростаючої особистості, її готовність до виконання функції громадянина, працівника, сім'янина необхідно розглядати через призму їхнього ставлення до навчання, спілкування, способу життя, дотримання морально-правових норм. Покладаючи на людину відповідальність, стверджував В. Сухомлинський, суспільство сподівається, що таким чином воно виховує її в необхідному напрямі, підкреслюючи, що свідомість відповідальності контролює поведінку людини, узгоджує особистісні й громадські інтереси, якщо між ними виникають суперечності. «Справжня суть відповідальності полягає не в природі окремої людини, а у взаєминах її з суспільством» [10, с. 120]. Необхідність відповідати за свої вчинки та дії є обов'язком особистості. З педагогічної точки зору «соціальна відповідальність — якість особистості, що виявляється в різних формах контролю особистості своєї діяльності, що відображає соціальне, морально-правове

ставлення до суспільства, ознаками якого є виконання прийнятих у суспільстві моральних і правових норм та правил, виконання свого обов'язку, готовність відповідати за свої вчинки» [6, с. 229]. З позиції соціальної політики, соціальної роботи соціальна відповідальність — це ступінь відповідності дій соціальних суб'єктів взаємним вимогам та історично конкретним соціальним нормам, загальним інтересам [5, с. 71]. В. Оржеховська зазначає, що для формування соціальної відповідальності в усіх сферах життєдіяльності учнів необхідно використовувати і школу, і весь спектр позашкільного впливу. «Соціальна відповідальність учнів — це якість, що характеризує соціальну типовість особистості, її схильність дотримувати у своїй поведінці загально визнаних у цьому суспільстві соціальних норм, здатність обрати певну поведінку, самостійно формулювати моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання, здійснювати самооцінювання, самоконтроль, бути готовим відповідати за свої дії» [8, с. 31]. Ми погоджуємося з вищезазначеним розумінням вибору: соціальна відповідальність є важливою якістю особистості для обрання певної поведінки, обов'язку, як суспільства перед особистістю, так і особистості перед суспільством.

Соціальна відповідальність старшокласників — це процес взаємного впливу особистості і соціуму з формування (розвитку) обов'язку, законослухняності, виконання моральних норм; це морально-правове ставлення особистості, що дозволяє співвідносити вчинки особистості з нормами та законами суспільства.

Основними формами реалізації при формуванні соціальної відповідальності є бесіди, лекції, факультативи.

Актуальним є визначення поняття толерантності, що означає здатність людини до співтовариства, можливість чути і поважати думку інших, невогне сприймати іншу, відмінну від своєї, думку. У Декларації принципів толерантності, прийнятої Генеральною Конференцією ЮНЕСКО в 1995 р., поняття толерантності визначено як: пошана, ухвалення і правильне розуміння різноманіття культур світу, форм самовираження і прояву людської індивідуальності, відмова від догматизму, від абсолютизації істини і ствердження норм, установлених у міжнародно-правових актах у сфері прав людини. «Толерантність — не поступка, поблажливості або потурання, перш за все, активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини. Толерантність — привілей сильних і розумних, таких, що не сумніваються у своїх здібностях рухатися до істини через діалог і різноманітність думок» [1, с. 138]. Толерантність — стосунки людей на основі взаємної терпимості, поваги, визнання права людини бути несхожим на інших людей, це шлях до самозбереження та розвитку всього людства. Формування в процесі соціалізації толерантності як якості особистості людини відбувається впродовж усього життя. Ми погоджуємося з А. Погодіною, яка зазначає, що поняття «толерантність», хоча і ототожнюється в більшості джерел з поняттям

«терпіння», проте, воно має яскравішу активну спрямованість. Толерантність — не пасивне, неприродне підкорення думці, поглядам і діям інших; не покірне терпіння, а активна етична позиція і психологічна готовність до терпимості в ім'я взаєморозуміння між етносами, соціальними групами, в ім'я позитивної взаємодії з людьми іншого культурного, національного, релігійного або соціального середовища [11]. Старшокласники — представники шкільного колективу, який за своїм складом найчастіше є багато-національним. Це потребує формування поваги до національної культури, мови і в цілому до людини. Завдання школи — сформувати в учнів повагу до честі і гідності кожної людини, кожного народу.

Зважаючи на вищезазначене, вважаємо, що толерантність старшокласника — це ставлення, основане на оптимізмі, терпимості, доброті та повазі заради позитивної взаємодії. Розглянемо детальніше показники досліджуваних соціальних якостей старшокласників.

Показниками соціальної активності є: участь у соціальній діяльності, цілеспрямованість, мотивація, ініціативність.

Показники соціальної відповідальності: контроль над своєю поведінкою, виконання прийнятих норм та правил, усвідомлення обов'язку, готовність відповідати за свої вчинки.

Показниками толерантності є: оптимістичне, терпиме ставлення до навколишнього світу, повага, сприйняття інших культур, форм самовираження та прояву індивідуальності людини, відмова від догматизму.

На основі показників ми визначились з рівнями сформованості соціальних якостей старшокласників — це критичний, допустимий, оптимальний. Оскільки процес соціалізації виявляється в постійній послідовній безперервній зміні та розвиткові особистості, тому і показники відображають цей безперервний процес. Необхідно зазначити, що показники цих критеріїв не є оціночно-прогностичними й указують на початок відліку для подальшого оцінювання соціально-педагогічних перспектив та можливостей, пов'язаних з безперервним ефективним процесом соціалізації [3].

Визначимо рівні сукупності соціальних якостей старшокласників.

Оптимальний рівень соціальної активності — активно та постійно бере участь в організації та проведенні шкільних і позашкільних заходів; завжди виявляє ініціативу у волонтерській діяльності; вміє приєднуватися до нових соціальних груп, виявляє стійкий інтерес до громадської роботи, активно самовдосконалюється, виявляє цілеспрямованість у досягненні мети, має високу мотивацію до громадської діяльності, бере участь у шкільному самоврядуванні.

Допустимий рівень соціальної активності — час від часу бере участь в організації та проведенні шкільних та позашкільних заходів; інколи виявляє ініціативу у волонтерській діяльності, якщо нові види діяльності приваблюють; вміє приєднуватися до нових соціальних груп, виявляє вибірковий інтерес до громадської роботи, активно самовдосконалюється, сформована життєва мета, іноді бере участь у шкільному самоврядуванні.

Критичний рівень соціальної активності — не бере участі в організації та проведенні шкільних та позашкільних заходів; не виявляє ініціативи у волонтерській діяльності; не вміє приєднуватися до нових соціальних груп, не виявляє інтересу до громадської роботи, задовольняється роллю виконавця; виявляє цілеспрямованість у досягненні мети; діяльність спрямована на задоволення власних потреб, не долучається до активного життя школи.

Визначимо рівні сформованості в старшокласників соціальної відповідальності.

Оптимальний рівень соціальної відповідальності — усвідомлює відповідальність за власні вчинки та дії, за доручену справу, наявне почуття взаємодії, відповідальності перед колективом, сумлінно виконує свої обов'язки та зобов'язання контролює свою поведінку, усвідомлює необхідність дотримання законів та морально-правових норм, усвідомлює обов'язок, орієнтований на співробітництво.

Допустимий рівень соціальної відповідальності — усвідомлює відповідальність за власні вчинки та дії, за доручену справу, наявне почуття взаємодії, відповідальності перед колективом, але свої обов'язки, зобов'язання виконує не завжди; усвідомлює необхідність дотримання дисципліни, законів та морально-правових норм, усвідомлює обов'язок, інколи не доводить розпочату справу до кінця.

Критичний рівень соціальної відповідальності — не усвідомлює відповідальності за власні вчинки та дії, за доручену справу; недбало виконує свої обов'язки; не звертає уваги на пропозиції однокласників; не доводить справу до кінця; в процесі діяльності не бере на себе відповідальність за її результати; відсутня здатність самостійно формулювати власні моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання; виявляє підвищену конфліктність; має правопорушення.

Визначимо рівні сформованості в старшокласників толерантності.

Оптимальний рівень толерантності — виявляє повагу, готовність надати допомогу та підтримку, терпимість до однолітків та однокласників доброзичливість; сприймає інші культури, з чуткістю та повагою ставиться до оточуючих і оточуючого світу, конфліктні ситуації вирішує через співпрацю та компроміс; наявна емоційна стабільність; відсутні стереотипи; прихильник діалогу, співробітництва.

Допустимий рівень толерантності — виявляє конструктивну взаємодію в практичній діяльності, готовність до взаємодії в різних соціальних та міжжетнічних ситуаціях; надає пріоритет дружнім відносинам; інколи виявляє нетерпимість; має деякі стереотипи.

Критичний рівень толерантності — виявляє агресивність у конфліктних ситуаціях, стереотипне сприйняття ситуації, ворожість; наявна відсутність дружніх стосунків з людьми інших поглядів, національності, віросповідання; зверхньо ставиться до представників інших культур та толерантних людей.

Розглянувши сукупність соціальних якостей старшокласників, необхідних для підвищення ефективності процесу їхньої соціалізації, необхідно підсумувати: соціальна активність — це здатність до цілеспрямованої взаємодії з оточуючим середовищем для взаємовигідних соціальних відносин; соціальна відповідальність є здатністю соціального суб'єкта турбуватися про наслідки власного впливу на соціальне середовище та морально-правове ставлення до соціального оточення; толерантність — соціальні взаємовідносини, ґрунтовані на соціальному оптимізмі, терпимості, доброті та повазі заради позитивної соціальної взаємодії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреевкова Н. В. Проблема социализации личности / Н. В. Андреевкова // Социальные исследования. — М., 1970. — Вып. 3. — С. 138.
2. Ауриелио Печчеи. Человеческие качества [Электронный ресурс] / Печчеи Ауриелио. — Режим доступа: www.psychology.ru/lomonosov/tesises/ek.htm — 11к — Загл. с экрана.
3. Воспитательная деятельность педагога : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / [И. А. Колесникова, Н. М. Борытко, Д. С. Поляков, Н. А. Селиванова] ; под общ. ред. В. А. Сластенина, И. А. Колесниковой. — 3-е изд., стер. — М. : Академия, 2007. — 336 с. — (Профессионализм педагога).
4. Глоссарий.ru: Социальная активность [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.glossary.ru/cgi-bin/gl_scb2.cgi?R1dRu.ogr;tg9!кохугt.o9 — 22к/ — Загл. с экрана.
5. Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота : термінол.-понятійний слов. / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. — К. : МАУП, 2005. — 560 с.
6. Коджастирова Г. М. Педагогический словарь / Г. М. Коджастирова, А. Ю. Коджастиров. — М. : Асадеміа, 2000. — 176 с.
7. Макаренко А. С. Воспитание гражданина / А. С. Макаренко. — М. : Просвещение, 1988. — 304 с.
8. Оржеховська В. М. Формування соціальної відповідальності учнів у сучасній школі / В. М. Оржеховська // Педагогіка і психологія. — 1996. — № 4. — С. 29.
9. Социально-психологические качества личности [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://vuzlib.net/beta3/html/1/20322/20396/>. — Загл. с экрана.
10. Сухомлинский В. А. Родительская педагогика / В. А. Сухомлинский / В. А. Сухомлинский. — Новосибирск : Зап.-сиб. кн. изд-во, 1985. — 221 с.
11. Погодіна А. А. Проблема толерантності в сучасному світі / А. А. Погодіна [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.yspu.yar.ru/vestnik/pedagoga_i_psichologiy/14_2/. — Назва з екрана.

Надійшла до редколегії 09.12.2009 р.

УДК 378.147.091.212.2

Ж. В. ДАВИДОВА

ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Розглянуто педагогічну систему формування духовно-ціннісних орієнтацій студентів. Обґрунтовано зміст компонентів цієї системи та зв'язки між ними.

Ключові слова: духовно-ціннісні орієнтації, педагогічна система, управління, компоненти.

Рассмотрена педагогическая система формирования духовно-ценностных ориентаций студентов. Обосновано содержание компонентов этой системы и связи между ними.

Ключевые слова: духовно-ценностные ориентации, педагогическая система, управление, компоненты.

A pedagogic system of spiritual-value orientations formation of students is studied in the article. The content of this system components and bonds between them are grounded.

Key words: spiritual-value orientations, pedagogic system, managing, components.

Одне із головних положень концепції оновлення сучасної вищої освіти — її спрямованість на культурний, інтелектуальний і духовний розвиток студентської молоді. Дуже важливим є формування в людини ціннісного ставлення до різних явищ дійсності, ієрархії цінностей, що визначають ставлення особистості до навколишнього світу й поведінку в суспільстві. Завдання системи освіти в цьому процесі — створити такі умови, за яких позитивні цінності суспільства стали б надбанням особистості студента, внутрішніми орієнтирами його діяльності.

У зв'язку з цим однією з актуальних проблем сучасної науки педагогіки є проблема організації педагогічного процесу, під час якого відбувається формування духовно-ціннісних орієнтацій (ДЦО) студентів.

Метою статті є обґрунтування педагогічної системи формування духовно-ціннісних орієнтацій студентської молоді.

Вирішення проблеми формування ДЦО потребує цілеспрямованої організації педагогічного процесу. Ефективним засобом його дослідження є метод моделювання. Питанням моделювання педагогічних об'єктів присвячені праці В. С. Безрукової, В. П. Беспалько, Т. О. Дмитренко, Н. Ф. Талізної, В. О. Якуніна, К. В. Ярьсько й інших. Ученими використано системний підхід, об'єктом якого є педагогічна система. Як зазначає Т. В. Колбіна, поставлена мета функціонування педагогічної системи досягається завдяки управлінню, яке зумовлює можливість виділення структурних елементів

системи, забезпечує їх інтеграцію й ієрархічну побудову [1]. При визначенні місця компонентів педагогічної системи та зв'язків між ними, К. В. Яреско вважає, що створення педагогічної системи має розпочинатися з визначення й обґрунтування цілей її функціонування. На основі визначеної системи принципів здійснюється вибір змісту, принципів і форм педагогічної діяльності [2]. Основними компонентами педагогічної системи є викладач і студент, між якими існують прямі і зворотні зв'язки. Завдяки цьому здійснюється управління навчальною діяльністю студентів та її коригування. Об'єктом управління педагогічної системи є навчальна діяльність студента, суб'єктом управління — викладач.

Для оптимальної організації навчальної діяльності необхідно ретельно проаналізувати характеристики об'єктів педагогічного впливу — студентів. Студентський вік — це період пізньої юності або ранньої дорослості. Учені (Б. Г. Ананьєв, І. О. Зимня, І. С. Кон, А. О. Реан) цей період вважають найсприятливішим для психічного, фізичного і соціального зростання особистості. У студентському віці завершуються головні фази як біологічного, так й особистісного розвитку. В особистісному плані: завершується формування головних рис характеру й особливостей особистості: темперамент, загальна спрямованість. Цей вік характеризується найактивнішим розвитком моральних та естетичних почуттів, стабілізацією характеру та поведінки, тобто становленням усієї духовної сфери особистості. Найголовнішою особливістю юнацького віку є усвідомлення людиною своєї індивідуальності, неповторності, становлення самосвідомості й формування образу «Я».

Студентська молодь — особлива соціальна категорія «специфічність якої зумовлена організаційним об'єднанням їх таким суспільним осередком спрямованої соціалізації людського індивіда, яким є інститут вищої освіти» [3]. Єдність інтересів й потреб у студентів є основою формування в них особливої соціально-групової самосвідомості, особливостей студентської моралі, етики, студентського мікросередовища, морально-психологічного клімату студентських груп. Усе це посилюється віковою однорідністю, якої, зазвичай, позбавлені інші соціально-психологічні групи [4]. Ця соціальна група має спільну мету — здобуття якісної освіти для досягнення подальших життєвих цілей — професійного зростання, саморозвитку та самовдосконалення. Тому відмітною ознакою студентської молоді є порівняно високий рівень пізнавальної мотивації. Це твердження підтверджується результатами опитування студентів щодо їхньої мотивації навчання. Для 98% опитаних вибір ВНЗ не є нав'язаним із боку оточення, а є власним, усвідомленим і тим, що відповідає їхнім інтересам і нахилам. Студенти демонструють достатньо високу мотивацію щодо навчання, що ґрунтується на пізнавальному інтересі до предметів, що вивчаються. Ця характеристика є дуже важливою для навчально-виховного процесу: тому що завдяки високому рівню пізнавальної мотивації студенти виявляють активність, самостійність і творчість під час навчання.

Водночас науковці в галузі вікової психології та фізіології відзначають, що здатність людини до свідомої регуляції власної поведінки в 17–19 років розвинута не повною мірою, що виявляється в недостатньому рівні самоаналізу власних вчинків, моделей поведінки та неадекватній самооцінці. Зважаючи на те, що самооцінка відбувається через порівняння ідеального «Я» з реальним, така ситуація призводить до виникнення протиріччя в розвитковій особистості молодшої людини.

Для другого періоду юності типовими є максималізм і категоричність оцінок, яка виявляється через негативне ставлення до думок дорослих, неприйняття їхніх думок. У молодих людей є потреба в активній діяльності. За відсутності позитивного виховного впливу вони можуть спрямувати власну активність по антисоціальних напрямках, конфліктувати з оточуючими. Тому завдання педагогів — спрямувати цей потік у конструктивне, творче русло [5].

Наведені вище об'єктивні особливості студентського віку створюють сприятливе підґрунтя та зумовлюють необхідність формування ДЦО як основи розвитку самосвідомості, самооцінки, становлення світогляду та власного «Я».

Таким чином, урахування особливостей студентського віку дозволить детально обґрунтувати компоненти педагогічної системи формування ДЦО студентської молоді.

Зважаючи на специфіку названої діяльності, яка має забезпечувати пізнання, розвиток емотивних якостей, а також поведінкових та рефлексивних умінь, усі компоненти педагогічної системи (мета, принципи, зміст, методи, форми) мають поєднуватися наявністю в кожному з них когнітивного, емотивного, поведінкового та рефлексивного складників, що сприятиме цілісному розвитку духовної сфери особистості. Охарактеризуємо кожний компонент детальніше.

Аналіз сукупності суперечностей та врахування особливостей розвитку учнів студентського віку, дозволяє дійти висновку, що метою педагогічного процесу є формування ДЦО студентської молоді завдяки інтегративному розвитку когнітивних, емотивних якостей, поведінкових й рефлексивних умінь особистості. Цілі визначаються відповідно до зазначених компонентів. Цілями на рівні когнітивного компонента є формування систематизованих, глибоких, дієвих знань у сфері ДЦО, усвідомлення значущості ДЦО; на рівні емотивного компонента — формування естетичної культури, умінь орієнтуватися в житті на прекрасне; на рівні поведінкового компонента — формування соціально-позитивної спрямованості поведінки, стійких умінь у поведінці ґрунтуватися на духовних цінностях; на рівні рефлексивного компонента — формування умінь оцінити вчинки людей та суспільні явища з точки зору духовних цінностей.

Мета педагогічного процесу формування ДЦО зумовлює вибір відповідних принципів, які, у свою чергу, визначають її зміст, методи та

форми і являють собою «провідні ідеї, нормативні вимоги до організації та здійснення освітнього процесу» [6, с. 75]. На основі аналізу праць В. І. Андрєєва, Ю. К. Бабанського, В. С. Безрукової, В. К. Буряка, В. І. Загвязинського, А. А. Кірсанова, В. І. Лозової, А. В. Хуторського й інших учених, які досліджували сутність принципів як дидактичної категорії, а також згідно з визначеною метою визначимо принципи формування ДЦО.

Система педагогічних принципів спрямована на зменшення дії протиріч, що виникають при дії об'єктивного, суб'єктивного, особистісного факторів, які впливають на педагогічний процес.

За класифікацією В. С. Безрукової, виділяють три групи принципів: перша група — це принципи, що є результатом особливостей людини, як головного об'єкта педагогіки; друга — це загальні вимоги безпосередньо до самого педагогічного процесу; третя група принципів відображає відношення між педагогічним процесом та середовищем [7]. Ці принципи є загальними й інваріантними для всіх навчальних закладів. Охарактеризуємо основні педагогічні принципи формування ДЦО.

Принципи першої групи.

Принцип природовідповідності — це завжди перший принцип, з якого починається конструювання педагогічного процесу. Дотримання цього принципу при організації педагогічного процесу зумовлює всебічний, гармонійний розвиток студента, як цілісної особистості з урахуванням вікових особливостей та наявного рівня сформованості ДЦО.

Принцип гуманістичної спрямованості — передбачає ставлення до студента як до найвищої цінності в системі людських відносин, а його особистісний розвиток — головною кінцевою метою освіти. Педагогічний процес має ґрунтуватися на взаємоповазі викладача і студента, визнанні індивідуальності студента як суб'єкта навчання і життєдіяльності. При застосуванні цього принципу підкреслюється пріоритетність духовних цінностей над технократичними, виробничими, економічними, адміністративними тощо.

Принципи другої групи.

Принцип цілісності — сприяє упорядкуванню педагогічного процесу формування ДЦО. Єдність та завершеність усіх компонентів педагогічного процесу, підпорядкованого кінцевій цілі, забезпечують його ефективність.

Принцип демократизації — оснований на наданні учасникам педагогічного процесу певної волі для саморозвитку, саморегуляції, самовизначення, що є необхідними умовами індивідуального усвідомлення певних ДЦО студентами. Завдяки цьому принципу при формуванні ДЦО забезпечуються взаємоповага, тактовність та толерантність при взаємодії педагогів та студентів, що допомагає уникнути авторитарного тиску викладачів.

Принцип науковості — відображає необхідність ґрунтувати педагогічний процес на актуальній науковій інформації. Користування науковими загальнодидактичними розробками, а також розробками з питань

формування ціннісних орієнтацій студентів допомагає запобігти стихійності й хаотичності при навчанні і забезпечити формування ДЦО на основі стрункої та науково обґрунтованої педагогічної системи.

Принцип управління — результат закономірності педагогічної системи, що об'єктом управління є діяльність особистості, яка розвивається в цьому процесі, а метою — розвиток її якостей. Указана закономірність виявляється через сукупність законів: необхідної різноманітності, екстремальності, зворотного зв'язку, що відображають не всі зв'язки педагогічної системи, а лише необхідні, загальні й сталі [8]. Цей принцип є важливим тому, що формування ДЦО молоді перебуває під постійним зовнішнім впливом (ЗМІ, оточення тощо) і потребує певного коригування і спрямування, тобто управління.

Принципи третьої групи.

Принцип культуровідповідності — використання цього принципу підкреслює першочерговість формування культури особистості майбутнього фахівця. Навчальний процес розуміється як складова культури суспільства, культурно-історична цінність. При цьому студент розглядається як творець майбутніх культурних цінностей завдяки розвитку не лише його професійно-інтелектуальних якостей, а й емоційно-вольової сфери.

Принцип гуманітаризації педагогічного процесу полягає в посиленні ролі гуманітарних знань при формуванні ДЦО майбутнього фахівця. Різномічне ознайомлення студента зі світовою культурою зумовлює формування цілісної картини того явища, що вивчається, вироблення власного ціннісного ставлення. Завдяки цьому принципу забезпечуються всебічний розвиток особистості та її підготовка до соціальної взаємодії.

Система принципів, розглянутих вище, є інваріантною щодо навчального процесу, але, з урахуванням особливостей педагогічного процесу формування ДЦО студентської молоді, її слід доповнити **специфічними принципами**. До них належать:

Принцип професійної спрямованості педагогічного процесу — це провідний принцип вищої освіти. Сутність цього принципу зумовлюється соціокультурними вимогами до фахівця як носія і творця духовних цінностей. Цей принцип виражається в прагненні особистості до здобуття такого рівня освіти, що дозволить вести ефективну трудову діяльність і бути конкурентоспроможним на світовому ринку праці. Зміст формування ДЦО має відповідати цьому принципу.

Принцип емоційної відкритості — оскільки ДЦО — це переживання, які висловлюються через емоцію — безпосередню оцінку суб'єктом об'єкта, що дозволяє віднести цей об'єкт до цінності за допомогою духовних почуттів. Найчастіше спектр емоційних проявів — найвідкритіша галузь вираження ставлення педагога і студента до оточуючого світу. Саме емоційна експресія робить поведінку учасників освітнього процесу виразною і гнучкою.

Принцип динамічності. Оскільки система ДЦО — явище рухливе, що вирізняється у студентів рівнем і різноманітням уявлень, ставлень, переваг. Тому педагогічна система має бути пристосована як до соціальних змін у цілому, так і до наявних сформованих ДЦО окремої особистості. Використання критичного мислення забезпечує реалізацію цього принципу через систематичне вдосконалення процесу й результатів розумової діяльності.

Принцип кооперації — передбачає суб'єкт-суб'єкту взаємодію викладача і студента та студентів між собою, спрямовану на спільну продуктивну діяльність. За допомогою співпраці в колективі встановлюються відкритіші стосунки та виникає гармонійніше середовище. Кожен учасник виховного процесу вчиться один в одного, завдяки чому розвивається.

Принцип активізації дій кожного студента — базується на діяльнісному підході в педагогіці, за яким формування ДЦО відбувається за умови залучення до діяльності. Активізація розумової діяльності студентів через залучення їх у роботу, що потребує використання умінь і навичок критичного мислення, підвищує мотивацію, стимулює інтерес, а також сприяє ефективнішому сприйняттю інформації. Важливим є той факт, що ДЦО реалізуються в поведінці, тому при активізації дій студентів також активізуються вміння використовувати знання на практиці.

Принцип саморозвитку — ґрунтується на свободі студента конструювати індивідуальну навчальну траєкторію та вільно сприймати й обирати власні ДЦО. Реалізація цього принципу має здійснюватися через стимулювання самостійної роботи студентів. За допомогою критичного мислення вони можуть власне для себе прийняти чи не прийняти деякі положення через оцінку впевненості певного аргументу.

Вважаємо, що означені принципи, відображаючи закономірності формування ДЦО, уможливають її здійснення, сприяючи зниженню дії виявлених нами суперечностей об'єктивного, суб'єктивного, особистісного і людського факторів.

Засобом реалізації окресленої нами мети і принципів є зміст навчання, який відбирає викладач для організації навчально-виховного процесу, а студент засвоює для використання в подальшій діяльності.

Для визначення змісту ДЦО ми використовували концепцію І. Лернера, М. Скаткіна, В. Краєвського, В. Безрукової, П. Підкасистого й інших учених, згідно з якою зміст освіти розуміється як педагогічно адаптований соціальний досвід людства. Зміст ДЦО має поєднувати в собі такі компоненти: здобуті суспільством знання про навколишній світ, способи здобуття знань; досвід репродуктивної діяльності, який реалізується в уміннях та навичках; досвід творчої діяльності, що застосовується для вирішення проблемних ситуацій, творчих завдань тощо; досвід емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу, себе і людей. Засвоєння цих компонентів у сукупності забезпечує становлення суб'єктності особистості в усіх важливих сферах життєдіяльності.

Призначення елементів змісту ДЦО полягає в тому, що:

1) знання про навколишній світ (домінуючі в суспільстві цінності, ідеї та ідеали, елементи духовної культури суспільства) осмислюються, інтеріоризуються та перетворюються в індивідуальний внутрішній світ особистості [9];

2) засвоєння так званих «умінь-цінностей» [10] (соціально-методологічних, полікультурних, комунікативних, інформаційних, самоосвітніх та вмінь-цінностей у сфері здоров'я і здорового способу життя) сприяє формуванню багатьох ключових видів діяльності, що є основою поведінки в соціумі та розбудови власної життєдіяльності;

3) досвід творчої діяльності, набутий у процесі навчання, відкриває можливості особистості вирішувати моральні проблеми та певні життєві завдання на основі знань та вмінь духовно-ціннісної спрямованості;

4) при опануванні досвіду емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу у свідомості суб'єкта вибірково встановлюються зв'язки з об'єктом навколишнього світу, які реалізуються в раціональній, емоційній та практичній діяльності [11]. При формуванні ДЦО цей компонент змісту набуває особливого значення. Як зазначають С. Кульневич і Т. Лакоціна, цінності як надання переваги одним чи заперечення інших ідеалів диктуються, сприймаються саме почуттями. Це дозволяє людині визначити, до чого вона має прагнути, що повинна поважати, визнавати, шанувати [12].

Означений зміст ДЦО реалізується через інтеграцію в зміст конкретних предметів, наприклад, таких предметів гуманітарного циклу, як іноземна мова, соціологія, філософія, етика тощо. При розгляді конкретної теми необхідно звертати увагу студентів на духовно-ціннісний аспект того, що вивчається, для розкриття багатогранності певного явища і на цій підставі всебічного гармонійного розвитку студента як майбутнього фахівця і суб'єкта життєдіяльності.

Для реалізації зазначеного змісту мають використовуватися певні методи, вибір яких ґрунтується на методологічних основах концепції формування ДЦО. Нами було показано, що для цієї педагогічної системи базовою є теорія діяльнісного підходу з використанням критичного мислення. Тому оптимальними є такі методи:

- методи проблемного навчання (діалогічні, дослідницькі, евристичні тощо);
- критичне читання і писання («ажурна пила», читання в парах, питання до автора, вільне письмове висловлювання, порадинок очікувань тощо);
- інтерактивні методи (мозковий штурм, круглий стіл, ділова гра, методи вільних асоціацій, навчання за кейсами, «сократівські» дискусії тощо);
- креативні методи (проектів, гіперболізації, аглютинації, вигадання тощо).

Використання вказаних методів сприяє створенню на заняттях умов для формування навичок об'єктивної оцінки і самооцінки, вмінь генерувати

нові ідеї, аргументувати власну точку зору, толерантно ставитися до інших поглядів, знаходити різні варіанти вирішення проблемних ситуацій. Ці методи спрямовані на підвищення пізнавальної мотивації студентів, інтересу до явища, що вивчається, та на забезпечення міжособистісної взаємодії між суб'єктами навчання.

Важливим складником педагогічної системи є узагальнення форм організації діяльності тих, хто навчається, оскільки навчальне середовище та способи взаємодії учасників процесу мають вирішальне значення для досягнення цілей формування ДЦО. Можливе застосування практично всіх традиційних форм організації навчальної діяльності: індивідуальна, індивідуально-групова, парна, групова й колективна. Однак найприйнятнішими в разі використання критичного мислення для формування ДЦО є групова й колективна, тому що критичне мислення є мисленням соціальним і виявляється здебільшого публічно. У процесі формування ДЦО мають застосовуватися також нетрадиційні форми навчання, такі як глядацькі чи читацькі конференції (прочитання твору або перегляд кінофільму з його подальшим обговоренням), заходи художньо-естетичного спрямування (екскурсії до музеїв, місць творчості), тематичні вечори, присвячені морально-правовим, морально-естетичним проблемам, пам'яті визначних подій або видатних особистостей. При застосуванні цих форм навчання студенти глибше ознайомлюються зі скарбницею духовної культури, а її критичне усвідомлення сприяє поглибленню позитивних почуттів та громадських якостей.

Таким чином, однією з важливих особливостей формування ДЦО студентської молоді є узгодження всіх компонентів педагогічної системи через наявність у кожному з них когнітивного, емотивного, поведінкового й рефлексивного складників, що сприяє цілісному розвитку емоційно-чуттєвої, розумової й вольової сфер особистості, її самоактуалізації і самовизначенню. Ця система характеризується цілісністю, цілеспрямованістю, відкритістю (здатністю до взаємодії з навколишнім середовищем); динамічністю (активністю і здатністю суб'єктів до розвитку). Системоутворювальним фактором, що забезпечує цілісність означеної системи в статичності, є мета, яка зумовлює вибір інших компонентів, а в динаміці — управління викладачем через компоненти педагогічної системи, що сприяє здійсненню оперативного зворотного зв'язку й корегуванню, скеровує діяльність й гарантує досягнення мети — формування ДЦО студентської молоді.

Перспективою подальших досліджень є визначення педагогічних умов використання критичного мислення як засобу формування духовно-ціннісних орієнтацій студентської молоді.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Безрукова В. С. Педагогіка. Проективная педагогіка : учеб. пособ. / В. С. Безрукова. — Екатеринбург : Изд. «Деловая книга», 1996. — 344 с.

2. Винославська О. В. Психологія : навч. пос. / О. В. Винославська, О. А. Браусенко-Кузнєцова, В. А. Злишков та ін. — К. : Інкос, 2005. — 352 с.
3. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : монографія / О. І. Власова — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. — 308 с.
4. Дмитренко Т. А. Педагогическая система: структура и законы функционирования // Понятийный аппарат педагогики и образования : сб. науч. тр. / отв. ред. Е. И. Ткаченко. — Вып.2. — Екатеринбург, 1996. — С. 68–79.
5. Колбіна Т. В. Формування міжкультурної комунікації майбутніх економістів: теоретико-методологічний аспект : монографія / Т. В. Колбіна. — Х. : ВД Інжек, 2008. — 392 с.
6. Кон И. С. Психология юношеского возраста (Проблемы формирования личности) : учеб. пособ. для студ. пед. ин-тов / И. С. Кон. — М. : Просвещение, 1973. — 175 с.
7. Кульневич С. В. Воспитательная работа в современной школе. Воспитание: от формирования к развитию : учебно-метод. пос. для учителей, студентов средних и высших педагогических заведений, слушателей ИПК / С. В. Кульневич, Т. П. Лакоценина. — Москва-Ростов н/Д : Творческий центр «Учитель» 2000. — 191 с.
8. Педагогика : учеб. пособ. для студ. пед. вузов и пед. колледжей / под ред. П. И. Пидкасистого. — М. : Педагогическое общество России, 1998. — 640 с.
9. Ткачова Н. І. Формування особистості учня у навчально-виховному процесі / Н. І. Ткачова — Х. : Вид. група «Основа»; «Триада +», 2007. — 208 с.
10. Хуторской А. В. Современная дидактика : учеб. для вузов / А. В. Хуторской. — СПб. : Питер, 2001. — 544 с.
11. Щуркова Н. Е. Прикладная педагогика воспитания : учеб. пособ. / Н. Е. Щуркова. — СПб. : Питер, 2005. — 366 с.
12. Ярьсько К. В. Культура управління навчальною діяльністю студентів : монографія / К. В. Ярьсько — Х. : ХНУРЕ, 2004. — 235 с.

Надійшла до редколегії 04.12.2009 р.

УДК 005.22

В. М. ШКУРКІНА

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглядається менеджмент соціокультурної діяльності з позицій системного, синергетичного, діяльнісного підходів. Визначаються складові системи управління. Характеризується синергетичний ефект у менеджменті соціокультурної діяльності. Виокремлюються структурні компоненти діяльності.

Ключові слова: менеджмент, соціокультурна діяльність, синергетика, система управління.

Рассматривается менеджмент социокультурной деятельности с позиций системного, синергетического, деятельностного подходов. Определяются составляющие системы управления. Характеризуется синергетический эффект в менеджменте социокультурной деятельности. Выделяются структурные компоненты деятельности.

Ключевые слова: менеджмент, социокультурная деятельность, синергетика, система управления.

In the article the management of social of cultural activity is examined from positions system, sinergistical, activity approaches. Component control system is determined. A sinergistical effect is characterized in the management of of social of cultural activity. The structural components of activity are selected.

Key words: management, socio of cultural activity, synergetics, control system.

Менеджмент розвивався протягом століть у межах теорії та практики управління, перш ніж перетворився у відносно самостійну галузь знання. Однак менеджмент поки що залишається складовою теорії управління. У таких умовах є актуальною розробка теоретичного підґрунтя менеджменту соціокультурної діяльності.

Метою статті є розгляд менеджменту соціокультурної діяльності з позицій системного, синергетичного та діяльнісного підходів.

Системний підхід в управлінні був пов'язаний із застосуванням загальної теорії систем для вирішення управлінських завдань. Він припускає, що керівники повинні розглядати управління соціокультурною діяльністю як сукупність взаємозалежних елементів — люди, структура, завдання, технологія, ресурси.

Складовою загальнонаукової методології є системний підхід, застосування якого потребує кожний об'єкт наукового дослідження. Сутність його полягає в комплексному дослідженні великих і складних об'єктів (систем) як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин.

Згідно із системним підходом, система — це цілісність, яка становить єдність закономірно розміщених і взаємопов'язаних частин. Основними ознаками системи є наявність:

- 1) найпростіших одиниць — елементів, які її складають;
- 2) підсистем — результатів взаємодії елементів;
- 3) компонентів — результатів взаємодії підсистем, які можна розглядати порівняно ізольовано, поза зв'язками з іншими процесами та явищами;
- 4) внутрішньої структури зв'язків між цими компонентами, а також їхніми підсистемами;

- 5) певного рівня цілісності, ознакою якої є те, що система завдяки взаємодії компонентів одержує інтегральний результат;
- 6) у структурі системоутворюючих зв'язків, які об'єднують компоненти і підсистеми як частини в єдину систему;
- 7) зв'язку з іншими системами зовнішнього середовища.

Кожну конкретну науку, діяльність, об'єкт можна розглядати як систему, що має певні взаємопов'язані елементи, підсистеми, компоненти, функції, цілі, склад, структуру. До загальних характеристик системи належать цілісність, структурність, функціональність, взаємозв'язок із зовнішнім середовищем, ієрархічність, цілеспрямованість, самоорганізація.

Згідно з цим сформувалися відповідні методологічні принципи, які забезпечують системну спрямованість наукового дослідження і практичного пізнання об'єкта: принцип цілісності, відповідно до якого досліджуваний об'єкт постає як щось поділене на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле; принцип домінування цілого над складовими частинами, який означає, що функції окремих компонентів і підсистем підпорядковані функції системи в цілому, її меті; принцип ієрархічності, що постулює підпорядкованість компонентів і підсистем системі в цілому, а також супідрядність систем нижчого рівня системам вищого рівня, в результаті чого предметна галузь теорії набуває ознак ієрархічної метасистеми; принцип структурності, який означає спосіб закономірного зв'язку між виділеними частинами цілого, що забезпечує єдність системи, зумовлює особливості її внутрішньої будови; принцип самоорганізації означає, що динамічна система іманентно здатна самостійно підтримувати, відтворювати або вдосконалювати рівень своєї організації при зміні внутрішніх чи зовнішніх умов її існування та функціонування з метою підвищення стійкості, збереження цілісності, забезпечення ефективних дій чи розвитку; принцип взаємозв'язку із зовнішнім середовищем — жодна із систем не може бути самодостатньою, вона має динамічно змінюватися і вдосконалюватися адекватно до змін зовнішнього середовища.

Згідно з системним підходом, виділяють декілька типів систем. Найчастіше системи характеризують «парними» типами. Виокремлюють такі типи систем: однофункціональні й багатфункціональні; матеріальні й ідеальні (концептуальні); відкриті й закриті; невеликі й великі; прості й складні; статичні й динамічні; детерміновані й стохастичні (ймовірнісні); телеологічні (цілеспрямовані) й ненаправлені; регульовані й нерегульовані.

Головна ідея системної теорії полягає в тому, що жодна дія не починається ізольовано від інших. Кожне рішення впливає на всю систему. Системний підхід у соціокультурному менеджменті дозволяє уникнути ситуацій, коли рішення в одній сфері перетворюється на проблему в іншій.

У 70-і рр. виникла ідея відкритої системи. Соціокультурна ситуація в суспільстві як відкрита система має тенденцію пристосовуватися до дуже різноманітного внутрішнього середовища. Така система залежить від

впливу енергії, інформації і матеріалів, що надходять іззовні, має здатність пристосовуватися до змін у зовнішньому середовищі.

На початку 80-х рр. в Україні відновлено дослідження проблем управління, але вже на новій основі. Умовно можна виокремити три напрями, за якими розвивалися дослідження питань управління: 1) загальна теорія управління; 2) соціальне управління; 3) управління виробництвом [6].

Відносно сформувався лише третій з перелічених напрямів, за яким викладається спеціальний курс у вищих навчальних закладах, опубліковано підручники.

Управління соціокультурною діяльністю є складовою теорії соціально-го управління. Управління культурою не може відбуватися без урахування стану розвитку, надбань, сучасних проблем соціуму.

Загалом менеджмент соціокультурної діяльності як самостійний науковий напрям розвивається з 2000-х р., логіка і методологія предмета поки не вибудовані на рівні тих вимог, що висувають до цієї галузі знань і навчальної дисципліни.

Соціальну систему в управлінні поділяють на дві підсистеми: управління та ті, ким управляють.

Управлінська підсистема забезпечує процес цілеспрямованого впливу й утворює організаційну структуру управління. Підсистема, якою управляють, забезпечує процес створення матеріальних і духовних благ.

У двох підсистемах виокремлюють елементи системи меншого рівня, що взаємозалежні: технічна, технологічна, організаційна, економічна, соціальна підсистеми.

За допомогою інформації відбувається зв'язок між підсистемами. Кожна підсистема має свої мету і завдання, які підпорядковані глобальній меті всієї системи.

Під суб'єктами управління зазвичай розуміють елементи, які цілеспрямовано впливають на складові підпорядкованої підсистеми, з метою досягнення певних результатів.

Об'єктами ж управління постають такі елементи як соціальні відносини, соціальні процеси, соціальні організації, ресурсом є і сама людина.

Соціокультурними ресурсами є також творчий потенціал особистостей, соціальних груп, організацій, їхніх можливостей, творчої енергії.

Соціальні ресурси — основа всіх майбутніх культурних ресурсів. Тому перед менеджерами соціокультурної діяльності постає завдання продуктивнішого використання соціальних ресурсів для ефективного досягнення поставлених цілей.

Людина є як суб'єктом, так і об'єктом управління. Особистість не тільки опановує суспільні норми і цінності, але й у процесі соціалізації змінює їх, використовуючи свої потенціали: творчу енергію, характер, волю; впливає на соціальні процеси.

У зв'язку з цим одним з важливих завдань суспільства є необхідність визначення творчого потенціалу кожної особистості, використання її задатків і здібностей для створення соціокультурних продуктів (зокрема й уміння реалізовувати створений продукт) для досягнення цілей на благо суспільства.

На підґрунті системного підходу розглянемо менеджмент соціокультурної діяльності з позиції синергетики.

Синергетика — нелінійна теорія еволюції великих відкритих надскладних динамічних систем, що мають зворотні зв'язки і перебувають у постійному обміні продуктами діяльності, енергією й інформацією із зовнішнім середовищем. До таких систем належать соціокультурна ситуація в цілому і складові її підсистеми, яким притаманні сформульовані вище ознаки, зокрема й людське суспільство в цілому, і окремі його групи — об'єднання людей за національними, професійними, матеріальними, духовними інтересами, а також Людина як елемент цих живих дисипативних динамічних підсистем, що має специфічні рівні внутрішньої організації.

Синергетика вивчає загальні закономірності еволюції систем будь-якої природи. Абстрагуючись від специфічної природи систем, синергетика виявляє здатність описувати етапи їхньої самоорганізації.

Сутність самоорганізації полягає в тому, що частини починають брати участь у кооперативних рухах, утворюються дисипативні структури як у часі, так і в просторі. З наближенням до стану рівноваги ця здатність матерії до самоорганізації послаблюється і, зрештою, зникає.

Ще І. Кант говорив про таку взаємодію частин і цілого, коли кожна частина зобов'язана своїм існуванням дії інших і всього цілого, тільки в таких умовах можливе самоорганізоване буття і в такому разі воно фізично виправдане.

Самоорганізація, на думку А. П. Руденка — це «антиентропійний процес, внутрішня корисна робота проти рівноваги» [4].

Для виникнення самоорганізації в системі вона повинна бути: 1) нелінійною, тобто коли зворотний зв'язок системи непропорційний рівню впливу на неї; 2) нерівноважною — нестационарний стан виходить із рівноваги; 3) стохастичною, тобто в системі є випадкові процеси.

Ключові поняття теорії синергетики — нелінійність, місце біфуркації, атрактор, дисипативні процеси і фрактали.

Біфуркація — це момент нестійкості, коли система вибирає подальший шлях еволюції, місце, в якому відбувається катастрофа (терміном «катастрофа» в теорії самоорганізації називають якісні стрибкоподібні зміни, що виникають при плавній зміні зовнішніх умов). Поблизу цього місця посилюється роль незначних випадкових збурювань — флуктуацій (тимчасових відхилень від стану рівноваги), завдяки чому може відбутися перехід системи від сфери притягання одного атрактора до іншого (відбудеться катастрофа). При цьому синергетика принципово виходить з того, що стан хаосу

не є чимось споконвічно шкідливим і руйнівним, тому що в цей час система вибирає різні варіанти самоорганізації і зупиняється на оптимальному. У соціокультурному процесі в Україні також відбуваються синергетичні явища, які сприяють змінам культурних тенденцій упродовж століть. Останній якісний стрибок розвитку українських культурних тенденцій відбувається після здобуття країною статусу незалежності в 1991 р.

Фракталами називають такі об'єкти, що мають властивість самоподоби. Це означає, що малий фрагмент структури такого об'єкта подібний до іншого, більшого або фрагмента навіть структури в цілому (подібно тому, як кожна з монад у Лейбніца відбиває властивості світу в цілому).

Атрактор (attractor) у перекладі з англійської означає «той, що притягує». Атрактори — поняття, що позначають активні стійкі центри потенційних шляхів еволюції системи, здатні притягувати й організовувати навколишнє середовище [8].

О.В. Мітіна і В.Ф. Петренко відзначають: «Партії, як магніт, «притягують» до себе прихильників — індивідів, які мають близькі ціннісно-політичні позиції та відіграють роль своєрідних атракторів». Харизма, вдалий імідж політичного діяча також є атрактором політичного життя, котрий представляє ті компоненти системи, що об'єднують навколо себе важливі її елементи, спрямовуючи їх у боротьбу за владу і додаючи системі додаткових імпульсів нестабільності, що забезпечує її перехід в інші стани. Крім того, в політичній сфері атракторами можуть бути, наприклад, певні ідеї суспільної перебудови країни, а також ідеальні типи можливих утворень у просторі і часі, на яких ґрунтуються процеси суспільної самоорганізації.

Культурний розвиток також перебуває під впливом політичної ситуації. У часи радянської влади були одні культурні ідеали, після здобуття незалежності України виникають інші — спрямовані на відродження національної культури. Однак територіальний фактор також впливає на розвиток культурних тенденцій. Кожен регіон має своїх політичних лідерів, атракторів, які впливають на формування культурних ідеалів певного регіону: східного, південного, західного, північного.

У соціокультурному менеджменті також постійно відбуваються зміни під впливом моди на той чи інший культурний продукт. Наприклад, все частіше використовуються технології соціального маркетингу: фестивалі, конкурси, розіграші та ін.

Теорія атракторів дозволяє зрозуміти суть управління складними системами. Вплив може бути ефективним у тому разі, якщо він переводить стан системи у сферу тяжіння іншого атрактора та сприяє стабілізації [9].

Аналіз дій механізмів синергетики доводить, що для ефективного управління розвитком системи необхідні концентровані слабкі впливи, але в потрібний час і в певному місці.

Отже, принципова відмінність у саморозвитку соціокультурної ситуації як системи полягає в тому, що впливом є певна інформація, яка може сприяти якісному розвитку однієї з підсистем або, навпаки, призвести до руйнування існуючої системи. Наприклад, реклама, як вид комунікації, сприяє підвищенню іміджу організації або продукту, а негативний (чорний) ПР, може знищити зусилля компанії і зменшити попит на той чи інший товар або послугу.

Необхідними умовами для виникнення процесів самоорганізації є відкритість і нелінійність системи. Але не кожна відкрита нелінійна система самоорганізується і вибудовує нові структури. Важливо зважати на дії двох факторів — нелінійних джерел і процесів, що відбуваються.

Перший фактор створює неоднорідності в соціальному середовищі. Це фактор самовпливу, процесів у складній системі. Прикладом може слугувати поширення тривожних слухів. У суспільстві, з його мережею взаємозв'язків, стан одного індивіда впливає на оточуючих, що породжує зворотні зв'язки, тобто самопричинні процеси. Для людини є три універсальні категорії збудливих поштовхів: особистий контакт зі збудженим; сприйняття збудженого поведіння оточуючих людей; вплив інформації з мас-медіа.

Другий фактор розвиває неоднорідності в нелінійній системі, процеси на мікрорівні впливають на структуру макрорівня. Це можуть бути міграція населення, поширення хвороб, наукової і культурної інформації, культурно-історичні події.

У синергетиці суспільство розглядається як надскладна, відкрита, нелінійна система, що самоорганізується з усіма притаманними їй характеристиками, зонами і принципами розвитку. Головна роль відводиться дослідженню саме механізмів, які самоорганізуються, зокрема хаосу, що є в цьому разі конструктивним механізмом самоорганізації, надає системі можливість виходу на атрактор, сприяє розвитку, ініціює процес самодобудовування складних соціальних систем.

Достатньо лише викликати дію внутрішніх тенденцій, і система сама побудує структуру. Необхідно тільки знати потенційні можливості цього середовища і способи їхньої стимуляції.

Отже, система може перейти як до стану позитиву (що за допомогою нелінійних зворотних зв'язків сприятиме її гармонізації), так і до негативу (що може призвести до негативних наслідків — руйнування системи).

Головне завдання менеджменту соціокультурної діяльності полягає в тому, щоб знайти методи управління впливом та спрямувати систему на один із сприятливих для соціуму шляхів розвитку, забезпечити самокерований і самопідтримуваний розвиток.

Суспільні процеси варто не просто будувати і навіть не перебудовувати, а ініціювати, виводити соціальні системи на власні лінії розвитку. При цьому вчені вважають за можливе взагалі уникнути біфуркаційних стратегій розвитку, підкреслюючи наявність об'єктивних можливостей

«здійснення плавного процесу структурогенезу, який не має місць біфуркації, за допомогою правильної організації управлінського впливу на систему» [9].

Однією з найважливіших стадій нестійкості системи і сприйнятливості до малих впливів є сфера біфуркації. «Людина, знаючи механізми самоорганізації, може свідомо внести в середовище відповідну флуктуацію, вплинути на середовище в потрібних місцях і таким чином спрямувати його рух. Воля вибору є, але сам вибір обмежений можливостями об'єкта, оскільки об'єкт не є пасивним, інертним матеріалом, а має, якщо завгодно, власну «волю»», — відзначає С. П. Курдюмов [8].

Як уже підкреслювалося, в момент біфуркації подальшу долю системи визначають випадкові впливи (флуктуації). Флуктуація в біфуркації може спровокувати не тільки самоорганізацію сприятливої ситуації, але й підштовхнути систему до хаосу. Можливість подібного розвитку подій робить особливо важливим управлінський вплив у цей момент.

З іншого боку, саме в цей момент вплив може бути небезпечним: будь-яка дія керуючої системи (через те, що в місці біфуркації найменша флуктуація може бути вирішальною і викликати перехід на інший атрактор) здатна привести до нових нелінійних зворотних зв'язків у системі і спрямувати її на програтний атрактор та навіть зруйнувати. Тому управління ситуацією в місці біфуркації повинне відповідати таким вимогам.

1. Управлінський вплив має апелювати, резонувати до вигранного атрактора.
2. Вплив має бути своєчасним. Те, що можливо сьогодні, не буде таким завтра, і на це необхідно зважати. Процеси згодом можуть виявитися неконтрольованими і викликати незворотні зміни.
3. В управлінні соціокультурною ситуацією варто орієнтуватися на лідерів соціокультурної сфери («зірок», моду), потреби певної субкультури, що забезпечать перехід на вигранний атрактор і введуть систему на новий якісний рівень.

Обмін інформацією між частинами й елементами цих антропо-соціокультурних дисипативних нелінійних динамічних систем є необхідною умовою їхнього становлення, буття і саморозвитку, так само як і їхній обмін ідеями й енергією із зовнішнім навколишнім середовищем. Важливим і настільки ж визначальним для таких систем є людський фактор з його волею й цілеспрямованістю в рамках суспільної необхідності. Цей фактор надає саморозвитку системі локальної мікрофлуктуаційної спрямованості, що не зводиться до ізотропії (відсутності спрямованості), коли мікрофлуктуації в результаті кооперативних процесів переростають (під впливом змін) в макрофлуктуації просторово-тимчасових культурних змін. Управління параметрами «розмитих фазових переходів» — процеси, що сприяють розширенню таких систем і накопиченню ієрархічно зростаючої їхньої складності.

Синергетична спрямованість взаємодії сфери культури з іншими сферами людської діяльності — екологічною, політичною, економічною та ін. — при домінанті культурного будівництва створить системний ефект стійкого розвитку суспільства в цілому.

Особливу роль відіграє синергетичний ефект, де ефект від сукупності всіх напрямів діяльності корпоративної структури перевищує суму ефектів від кожного напрямку окремо.

Отже, синергетика як міждисциплінарний підхід усе ширше використовується в менеджменті соціокультурної діяльності, аналізові історичних альтернатив, пошукові шляхів вирішення глобальних та локальних соціокультурних проблем, що постають перед суспільством.

Для розуміння менеджменту як організованого процесу розглянемо його з позиції діяльнісного підходу.

Діяльнісний підхід — це методологічний принцип, основою якого є категорія предметної діяльності людини (групи людей, соціуму в цілому). Діяльність — форма активності, що характеризує здатність людини чи пов'язаних з нею систем бути причиною змін у бутті. Діяльність людини може розглядатися в загальному значенні цього слова — як динамічна система взаємодії людини із зовнішнім середовищем, а також у вузькому, конкретному — як специфічна професійна, наукова, навчальна тощо форма активності людини, в якій вона досягає свідомо поставлених цілей, що формуються внаслідок виникнення певних потреб [2].

Діяльнісний підхід передбачає визначення мети, засобів, процесу і результату дій менеджера соціокультурної діяльності.

У процесі діяльності людина постає суб'єктом діяльності, а її дії спрямовані на зміну буття. Будь-яка діяльність здійснюється завдяки певній сукупності взаємопов'язаних дій — одиниць діяльності, що не поділяються на простіші, внаслідок чого досягається конкретна мета діяльності. Мета діяльності зумовлена певною потребою, задоволення якої потребує певних дій. Завдання діяльності — це потреба, яка виникає за певних умов і може бути реалізована завдяки структурі діяльності, до якої належать [1]:

- предмет діяльності — елементи навколишнього середовища, які має суб'єкт до початку своєї діяльності і які підлягають трансформації в продукт діяльності;
- засіб діяльності — об'єкт, що опосередковує вплив суб'єкта на предмет діяльності (те, що зазвичай називають «знанням праці»), і стимули, які використовуються в певному виді діяльності;
- процедури діяльності — технологія (спосіб, метод) одержання бажаного продукту;
- умови діяльності — характеристика оточення суб'єкта в процесі діяльності, соціальні умови, просторові та часові чинники тощо;
- продукт діяльності — те, що є результатом трансформації предмета в процесі діяльності.

Отже, в соціокультурному менеджменті діяльнісний підхід акцентує увагу на послідовності дій для здійснення стратегічного управління соціокультурною ситуацією.

Таким чином, менеджмент соціокультурної діяльності посідає своє особливе місце в системі управлінської науки та потребує детальної розробки теоретичного підґрунтя для виокремлення в рівноправне наукове знання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ерасов Б. Социальная культурология / Б. Ерасов. — М.: Гардарики, 1996. — 410 с.
2. Жарков А. Технология культурно-досуговой деятельности / А. Жарков. — М.: ТРК-СВЕТ, 1998. — 296 с.
3. Мескон М., Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури : пер. с англ. — М.: Дело, 2000. — 704 с.
4. Морозова Е. Экономика и организация предприятий социально-культурной сферы / Е. Морозова. — СПб.: Михайлов, 2002. — 317 с.
5. Семенова, И. История менеджмента / И. Семенова. : учеб. пособие для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. — 222 с.
6. Социальный менеджмент / учеб. пособие. под ред. В. Иванова, Н. Патфуршева. — М.: СВЕТ, 2002. — 340 с.
7. Тульчинский Г. Менеджмент в сфере культуры / Г. Тульчинский С.-Петербург. гос. ун-т культуры и искусств. — СПб.: Лань, 2001. — 382 с.
8. Шматков А. Введение в синергетику / А. Шматков, А. Михайлов. — М.: Наука, 1990. — 192 с.
9. Ерохина Е. А. Теория экономического развития: системно-синергетический подход 29.11.2002 [Электронный ресурс]. — Режим доступа <http://ek-lit.agava.ru/eroh/2-1.html>, свободный. — Загл. с экрана. — Яз.рус.

Надійшла до редколегії 08.12.2009 р.

УДК 378 (477)

В. О. МАШТАКОВА

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОГО ПАТРОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ НА ХАРКІВЩИНІ (XIX — ПОЧАТОК XX СТ.)

Розглянуто генезу становлення закладів соціального виховання на Харківщині (XIX — початок XX ст.), які перебували під патронатом держави, засади, що передували їх створенню та особливості діяльності цих закладів.

Ключові слова: історія соціального виховання, суспільне виховання, благодійні товариства Харківщини, заклади Відомства імператриці Марії, Імператорське Людинолюбиве товариство, Приказ громадського президентства.

Рассмотрено становление и развитие учреждений социального воспитания на Харьковщине (XIX — начало XX вв.), находящихся под патронатом государства, условия их возникновения и особенности деятельности.

Ключевые слова: история социального воспитания, общественное воспитание, благотворительные общества Харьковщины, учреждения Ведомства императрицы Марии, Императорское Человечелюбивое общество, Приказ общественного призрения.

The author analyses formation and development statement place of social education in the history of Slobozhanshina in XIX–XX century, the reasons of their foundation and specialty in their activities.

Key words: the history of social education, society education, charity societies in Kharkov, state institution by Maria, lyudunolybive activity by imperator, Pricaz of society prizreniya.

Творення незалежної української держави активізує суспільну свідомість щодо вирішення питань духовного і культурного розвитку сучасної країни, тому великого значення набуває вирішення завдань соціально-педагогічної спрямованості. Актуалізується необхідність звернення до історії розвитку вітчизняного соціального виховання XIX — початку XX ст., як певного віддзеркалення вивчення специфіки суспільних відносин у межах конкретної історичної епохи, через висвітлення діяльності благодійних закладів на Слобожанщині, з метою розуміння сучасного стану відродження соціального виховання в різних регіонах України (в нашому разі Слобожанщини) й визначення перспектив. Оскільки сучасні проблеми соціального виховання не можна вирішити на вищому державному рівні без забезпечення інтеграції всіх закладів освіти, соціального захисту — як закладів, що забезпечують соціальний розвиток особистості в країні на середніх — регіональних та нижчих — місцевих рівнях системи виховання. Інтеграцію закладів освіти, соціального захисту на всіх рівнях системи виховання було здійснено в благодійній діяльності, зокрема на Харківщині в XIX — початку XX ст. Особливого значення набуває ціннісно-змістовна (від неї залежить і організаційна) складова інтеграції регіональних соціально виховних підсистем і створення цілісного освітньо-виховного простору на місцевому рівні.

Теорію благодійництва досліджували в XIX ст. С. Гогель, Є. Максимов, у XX ст. — А. Соколов; історію соціального виховання — І. Зверева, Н. Осьмук, А. Рижанова, С. Савченко, С. Харченко, Л. Штефан та ін.

Загалом, значна частина авторів вивчали благодійність з історичної точки зору або як певний аспект соціальної педагогіки, зокрема як підтримку осіб, котрі потребують допомоги, на державному рівні, або як добротинність у сфері освіти (Н. Сейко). Становлення органів державної опіки та громадської благодійності в Лівобережній Україні (1775–1918) вивчав С. Поляруш.

Незважаючи на окремі успіхи, досягнуті при вивченні становлення та розвитку благодійництва в Україні XIX — початку XX ст., комплексно з соціально-педагогічної точки зору ця проблема на Слобожанщині залишається недослідженою.

Метою статті є аналіз діяльності благодійних товариств Слобожанщини XIX — початку XX ст., які перебували під державним патронатом, як осередків соціального виховання, центрів прищеплення соціальних цінностей через освіту та соціальний захист особистості.

Слобідсько-Українська губернія була створена в кінці XVIII ст., проте саме з XIX ст. відбувався процес становлення регіональної мережі соціального виховання. Слід зазначити, що до XVIII ст. існували окремі елементи соціального виховання, зокрема родинного, церковного, громадського (територіальна чи етнічна громада), які практично не взаємодіяли. Проте саме з XIX ст. в пореформеній Росії (Слобідсько-Українська губернія, як відомо, входила до її складу) були видані закони та встановлені правила, за якими соціальна політика держави, суспільна та приватна благодійність (як практичний досвід соціального виховання) набули певної системності та імпульсу для подальшого розвитку. З XIX ст. з розвитком соціальної свідомості громадян, підвищенням рівня добробуту населення поступово починається розквіт благодійництва, створюються опікунства (Опікунство дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії, Ольгінські дитячі притулки працелюбства (1898 р.) в харківській губернії). Підтримання особистості в скрутні здійснювалося на пожертви різноманітних товариств (Харківське благодійне товариство (1843р.)), приватних осіб (харківський всестановий притулок ім. М. Северіна (1907р.)) та кошти царської державної скарбниці.

Вибух благодійництва населення XIX–XX ст. мав підґрунтям 900 років розвитку християнства в країні. Тому, перш ніж висвітлити становлення та розвиток соціального виховання на Слобожанщині XIX–XX ст., розглянемо детальніше традицію християнського благодійництва.

Історія опіки почалася саме з часів правління Володимира «Святого», який християнізував Київську Русь. Володимир власноруч роздавав сиротам, убогим та мандрівникам велику милостиню. Благодійність розглядалася як вища богоугодна акція, яка була результатом духовних спрямувань людини і на меті ставила опікування, керування та втіху особистості, незважаючи на звання, вік та стать [1; 2; 5; 6]. Служіння людству вважалося первинним обов'язком людини — християнина, тобто найвищим рівнем її

соціальності. Наступні князі вважали опікування знедолених своїм обов'язком як перед Богом, так і потребою власної душі, головним було не лише надання матеріальної допомоги, але й прищеплення та плекання християнських цінностей у населення. Подавали милість з давніх давен: князі, духовенство тощо, перебуваючи під впливом тільки прийнятого християнського вчення, вони із заохоченням вивчали релігійні настанови, одна з головних серед яких — любити ближнього як самого себе. На практиці це свідчило про те, що слід нагодувати, напоїти злиденного, відвідати заарештованого у в'язниці, опікуватися хоча б однією людиною і, загалом, виявляти своє милосердя. З урахуванням таких спонукань благодійність була не стільки допоміжним засобом суспільного існування, скільки необхідною умовою особистого соціально-морального здоров'я: вона більше була необхідна самому благодійнику, ніж злиденному. Убогий для благодійника був його ліпшим богомольцем, душевним благодійником. За таких поглядів на благодійність допомога бідним була справою тих осіб, котрі по-справжньому сповідували ідеї християнської моралі, і не належала до державних обов'язків. Визначальна ознака цієї благодійності — сліпе роздавання милості (як первинної форми неорганізованого благодійництва), при якій будь-які питання щодо потреб нужденних були заборонені Святим ученням. За тих часів суспільна допомога заради особистого духовного самовдосконалення не мала за мету суспільний благоустрій, та все ж таки вона мала морально-виховне значення для суспільства. Благодійні заклади (шпиталі, богадільні) створювалися навколо церкви.

Парафія була не церковно-адміністративною одиницею, а спільнотою віруючих, які єдналися за християнським духовним покликанням. Піклування про храм сприяло створенню церковних братств, піклування про християнське виховання дітей — будівництву шкіл, прагнення виявити свою віру в справах милосердя — заснуванню шпиталей, де жили жебраки та знедолені. Але вже з XVIII ст. парафія втрачає своє значення релігійної спільноти і стає звичайним церковно-адміністративним округом. З цього часу вибрані парафіянами священники замінюються священниками по архієрейському призначенню. Усі благодійні заклади залежали від волевиявлення священника, а парафіянам залишилося одне право — давати чи не давати гроші.

У суспільній свідомості існувала думка щодо необхідності суспільного та державного благоустрою, інтеграції благодійності окремих осіб, товариств, закладів до мережі суспільного опікування. Так, усвідомлення того, що милість не робить людину багатою, а породжує жебраків, привело до того, що роздавання милості поступається місцем суспільному опікуванню, суб'єктом якого є колективна особа (благодійні товариства), а мотивом — розуміння необхідності соціальної солідарності між членами спільноти, суспільної зацікавленості, турботи держави про добробут тих, хто живе в злиднях, для соціального розвитку всіх. У подальшому опікуванню було

визнано не лише справою громади, а необхідністю регулювання цієї справи державою. Справа благодійності переходить до суспільного опікування під патронатом держави.

Становлення різноманітних напрямів суспільного опікування в чітку систему відбулося за часів правління імператора Петра Великого. Він наголошував на необхідності виокремлення категорій нужденних, умов виникнення потреби в опікуванні та призначення допомоги залежно від цього. Система опікування, створена Петром Великим, була цілісною системою опіки і передбачала створення благодійних закладів на повітовому (місцевому), губернському (регіональному) та загальному (державному) рівнях. З цього часу парафіяльне благодійництво поступилося в ініціативі державному патрунуванню, яке здійснювалося за допомогою адміністративних закладів того часу — Приказів. Прикази громадського презирства (створені Катериною II в 1775 р., як певний гібрид державного закладу та громадської організації, не мали штату та фінансування, окрім первинного капіталу, який передбачалося в подальшому поповнювати коштами приватних жертвувань, позик) були органами, що керували благодійними установами і закладами та смиренними будинками [2;5;7].

Маючи гроші, що виділяв уряд на благодійність та частково зібрані з населення на цілі благодійництва, Прикази здійснювали грошові операції, позичаючи гроші громадянам під заставу майна та входили до складу губернських закладів. Основою діяльності Приказів були три принципи: самостійність місцевих благодійних закладів, залучення місцевого населення для керування ними, забезпечення матеріальними коштами. Держава створювала умови для прояву соціальної активності населення, поклавши всю відповідальність за розвиток інфраструктури соціального виховання на Прикази громадського презирства. Так, соціальне виховання, опікування вважалося за тих часів турботою не держави, а місцевих станових товариств (дворянських). Тому до керівництва Приказів, окрім губернатора, входили представники всіх станів населення: дворянства, купецтва, селян, але кожна губернія мала свої особливості в організації керівного складу Приказу. Тобто очевидний розвиток соціальної інфраструктури завдяки активізації приватної благодійної ініціативи та кредитно-фінансової діяльності Приказів, принцип суспільної опіки: на міські, сільські спільноти і парафії було покладено обов'язок догляду за своїми нужденними, а поліції — нагляд за виконанням закону. Але з часом первинні ідеї трансформувалися і вже з другої чверті XIX ст. Прикази зі зміною керівництва в імперії та напряму соціального розвитку втрачають свої позиції серед прогресивної громадськості. Більше того, держава монополізувала керування добродійною діяльністю через Імператорське людинолюбиве товариство (1816 р.), воно почало самовладно розпоряджатися капіталами Приказів, які більше ніж наполовину були зібрані завдяки зусиллям приватних благодійників. Тобто замість самостійності та свободи дій на меті було поставлено посилення керуванням Приказів з огляду на зміни внутрішньої політики, яка

впроваджувала в життя збереження станової структури держави. Уряд відмовлявся визнавати благодійні заклади для селян і визначав їх як лише господарське вдосконалення. Саме це товариство мало стати єдиним взірцем благодійної діяльності, підвалинами якої було обрано два принципи — збереження та зміцнення станової структури суспільства: одвічної належності людини до свого стану, спільноти та забезпечення будь-якого благодійного проекту вічним капіталом, тобто пожертва єдинокорозово значної суми грошей, що фактично відокремлювало від благодійницької діяльності інтелігенцію, купецтво та міщан. Благодійна діяльність набула різного виду державної служби.

Щодо Слобідської губернії (яка входила до складу Російської імперії) — якщо протягом XVIII ст. маємо створення окремих благодійних закладів при парафіях (шпиталі, богадільні), то з часом набувають розквіту спочатку окремі благодійні заклади, які згодом утворюють благодійні товариства, попечительства. Наступницею парафіяльної благодійності стає благодійність казенна. Утворений Приказ громадського презирства (1781 р.) повідомив, що всі нужденні на Харківщині допомогу отримали. Як вважають історики

Д. Мілер, Д. Багалій : «Насправді вважаємо: Приказ використав уже існуючі в Харкові богадільні та проголосив про сприяння в отриманні допомоги, що всі заходи вже здійснені для поліпшення становища в справі опікування» [5, с. 750]. Заходи щодо скорочення чисельності нужденних при підтримці влади починалися з того, що поліції було наказано здійснювати інспектування на вулицях міста з метою виявлення жебраків, тих, хто мав змогу працювати, відправляти до людей, які надавали їм житло та їжу. Всіх інших відправляли до богадільні, не заслуговували на державне опікування люди, котрі мали родичів, їх теж відправляли до родини і зобов'язували утримувати. Усім, хто опікувався в богадільні, було заборонено жебракувати, в повноваження поліції ввірено створити при церквах спеціальні скрині для зібрання пожертв, нагляд за якими здійснював староста богадільні. Священикові доручили ходити по оселях мешканців міста та збирати пожертви, а потім витрачати їх на нужди богадільні (за наглядом міського голови). Незважаючи на ці заходи, вулицями міста все одно пересувалися жебраки, враховуючи це, згодом влада доручила кожній парафії опікуватися своїми особами, яким потрібна допомога. Отже, маємо державний примус щодо виховання соціальної відповідальності за тих, хто співіснує разом. Настали часи, коли благодіяти почали за вказівкою, раніше це робили за покликанням без спонукання влади та поліції. Як результат, при Приказі відкривається міська богодільня для міста та губернії. Парафія всіх не опікує, богадільня розрахована на малу кількість місць, теж не в змозі прийняти всіх нужденних, влада звертається до Думи з пропозицією прийняти справу опікування до свого відома. Дума, поміркувавши разом з поліцією, прийняла рішення відмовитися від опікування по парафіях та вирішила

передати справу опікування місту. Як наслідок, виник проект відкриття міської богадільні. Відкриття богадільні в Харкові було першим поштовхом щодо пробудження ініціативи прогресивної громадськості в справі соціального виховання. У подальшому місто переймалося долею нужденних — наймало приміщення та забезпечувало дровами для опалювання його взимку. Наразі, як завжди, допомогла приватна благодійність: губернський секретар зробив пожертву — недобудовану садибу для богадільні, яка, ледве зводячи кінці з кінцями, проіснувала до 1845 р., а потім була передана до Благодійного товариства [3; 5]. Подробиці перипетій у справі опікування за державний кошт дали підстави дійти висновку: коли щось робиться за вказівкою, не усвідомлюючи потреби, покликання, тоді і результат праці потребує лішого. Казенна та міська доброчинність не мали перспективи розвитку. У населення, вихованого в душі християнських настанов, поклик до благодійності був релігійним, а коли благодійність розірвала стосунки з церквою, то до доброчинності довелося силувати. Наступним кроком у справі опікування був розвиток від державного патронування до громадської благодійності.

Громадсько-державною благодійністю вважають діяльність закладів, які фінансувалися не лише на кошти членських внесків, приватних пожертв, відсотків з цінних паперів, а й завдяки державним коштам, які надходили від Імператорського людинолюбивого товариства, Відомства закладів імператриці Марії, Попечительства про будинки працелюбності та робітничі будинки, в яких знедолені отримували не лише разову допомогу, але й утримання, виховання, професійні навички та медичне лікування.

Товариство благодіяння, створене за ініціативою Г. Ф. Квітки в 1811 р., утримувало бідних дворянських дівчат в інституті, вихованців у Харківській гімназії, роздавало пансіони та єдинократову грошову допомогу людям різного статку. Ще це товариство за своїм статутом повинно було «не лише роздавати милостиню, а й надавати нужденним іншу допомогу та намагатися вивести із зuboжіння тих, хто сам в змозі нагодувати себе та працювати» [5, с. 904]. Одним з головних завдань було надання не лише соціальної допомоги, а й спроба виховання соціально адаптованої особистості, що має відповідати за своє власне існування та життя в суспільстві. Ще одне досягнення товариства, яке, незважаючи на створення саме за дворянською ініціативою, надавало опіку всім нужденним, без урахування соціального статусу, звання, статі, віку. Діяльність товариства не обмежувалася лише Харківською губернією, товариство намагалося стати не тільки місцевою благодійною організацією, але й усеросійською. На допомогу собі рада товариства обирала кореспондентів дворян не лише Слобідсько-Української губернії, але й в інших губерніях. Так, у товариства були кореспонденти в Чернігівській, Катеринославській, Томській і, навіть, у Тамбовській і Тобольській губерніях. Кореспонденти повинні були знаходити допоміжні кошти для функціонування товариства та нових членів, розшукувати у

відалених куточках Російської імперії дійсно бідних людей (переважно дворянського стану) та допомагати їм коштами, що мали на руках, чи просити товариство пересилати гроші для допомоги, знаходити дітей-сиріт збіднілих дворянських родин та клопотати в товариства про вирішення влаштування їх до навчальних закладів чи надання тимчасової або постійної грошової допомоги. Одним з головних напрямів діяльності товариства було відкриття та підтримання Харківського інституту шляхетних дівчат (1812 р.), поки інститут не перейшов до складу Відомства закладів імператриці Марії (1817 р.).

Слід відзначити, що інститути шляхетних дівчат передбачали опікування та виховання доньок збіднілих дворян чи сиріт дворян, саме тому і навчання в інститутах мало вузьке практичне спрямування: з одного боку, підготовка майбутніх господинь та матерів родини, з іншого — гувернанток для роботи в заможних дворянських родинях. Статут Харківського інституту шляхетних дівчат був на той час прогресивним — дозволялося приймати до інституту доньок купців усіх рівнів. Більше того, інститутське керівництво мало працевлаштувати випускниць, розбирати їх суперечки з господарями та, навіть, сприяти одруженню.

Отже, в діяльності інституту як закладу соціального виховання виявляється необхідність розширення активних об'єктів соціального виховання (жіноцтва) і визнання соціумом їх прав, зміни суспільного середовища з метою реалізації жінкою в повному обсязі прав на материнство та самореалізацію в професійній діяльності.

У Харкові почин у справі суспільної опіки був зроблений дворянством, за ним йшло духовенство (підтримку почали здійснювати священики — попечительство про бідних духовного звання (1823 р.)), проте взаємодопомога священиків існувала нетривалий час, оскільки не мала підтримки. Серед духовенства цей різновид діяльності й станового попечительства припинив своє існування.

Саме в тридцять роки XIX ст. спостерігаємо не тільки зростання кількості благодійних товариств, а й різноманітність цілей та методів соціального виховання. Виникають товариства за національною ознакою. Так, німецька спільнота організувала комітет для надання допомоги бідним німцям губернії (1823 р.), який проіснував до 1884 р. і потім був замінений германським благодійним товариством. До речі, якщо створення благодійних товариств у цілому було переобтяжене значними труднощами, то для неіноземних мешканців губернії воно ставало подвійним тягарем. Якщо за іноземцями чи іновірцями визнавалося право діяти без перешкод серед своїх однодумців, то вітчизняні благодійники повинні були діяти, насамперед, під патронатом Імператорського людинолюбивого товариства, на основі його статуту та принципів. У тридцять роки XIX ст. харківське населення спіткали епідемія холери (1830 р.) та голод (1833 р.). Саме в ці роки були створені благодійні заклади та проведені благодійні акції вузької

специфіки за ініціативою купецтва, що свідчить про підвищення рівня соціальної відповідальності всіх верств населення [5, с. 909]. Таким чином, громадськість усвідомила необхідність суспільної взаємопідтримки.

У 40-х рр. виникли благодійні заклади, вже створені за ініціативою уряду (відкриття харківського благодійного притулку для дітей (1842 р.)). Благодійність знову виникає для виконання наказу «згори». Губернське товариство почало зібрання пожертв на відкриття притулку. Цей притулок у подальшому існував на кошти членів попечительства, директорів, старшин притулку. Централізація дитячих притулків почалася зі створення в Харкові опікунства дитячих притулків Відомства Установ імператриці Марії (1891 р.), що уможливило відкриття закладів по повітах Харківської губернії. Виникають й інші, наприклад, Ольгінські, дитячі притулки працелюбності, знову-таки коштів на утримання бракує. Прогресивна громадськість, приватні благодійники фінансово підтримують: згідно із заповітом професора Харківського університету А. Загурського притулку видається на утримання 80.000 руб [8]. Отже, уряд на честь імператриці чи іншої особи царської родини видавав постанови про відкриття благодійних закладів, а її реалізація відбувалася на місцях за власні кошти всіх небайдужих до благодійної справи осіб та громади. Звичайно й уряд виділяв 10 % від царської казни на утримання цих благодійних закладів, тобто просто стимулював соціальну активність місцевої громади.

Таким чином, до середини ХІХ ст. державне патрунування на Слобожанщині не виправдовувало покладених на нього зобов'язань: нестача грошей, відсутність зацікавлених людей у справі державного опікування — усе це сприяло усвідомленню необхідності об'єднання всіх суб'єктів благодійництва заради поліпшення суспільного життя. Прикази громадського презирства найчастіше мали справу з двома категоріями знедолених: з дорослими, зокрема з понівеченими та старезними, які за різних умов (за віком, фізичними та душевними вадами) не могли забезпечити себе, тому потребували опіки у вузькому розумінні — їжі та житла (створення в Харкові міських богадільень); з дітьми, для яких однієї опіки було недостатньо, а важливою була соціально-педагогічна робота (діяльність закладів Відомства імператриці Марії), інші ж категорії населення були незадіяними. Лише в другій половині ХІХ ст. створені підвалини благодійної допомоги іншим категоріям нуждених через соціальне виховання в соціально-виховних закладах. Заклади, що здійснювали соціальне виховання через просвіту та соціальну допомогу: притулки, ясла, дитячі садки, сховища, тощо; професійні та ремісничькі школи; заклади виправного типу; школи, притулки для дітей з фізичними обмеженнями; гуртожитки для учнів; лікарні та шпиталі; матеріальна допомога нужденним. До 1860 р. склалася мережа закладів соціального спрямування: лікувальні (лікарні, будинки для божевільних), опіки (богадільні, інвалідні будинки), навчально-виховні (виховні будинки, сирітські будинки), інститути іменних пансіонерів,

місцеві благодійні товариства. Суспільна опіка набувала розвитку завдяки трьом головним принципам — самостійності місцевих благодійних організацій, залучення до управління місцевого населення і забезпечення населення більш-менш достатніми грошовими можливостями. Слід відзначити, що інституції соціального виховання та допомоги населенню в Харківській губернії, які перебували під патронатом держави, не мали чіткої структури та принципів організації. Прикази громадського презирства розвивали свою діяльність в основному на кошти приватних осіб, опіка не охоплювала всіх нужденних, а стосувалася лише тих категорій, необхідність допомоги яким усвідомлювали в громаді. Таким чином, примус в благодійництві не сприяє його розвитку. Для реалії сьогодення важливо усвідомити, на основі вивчення історичного досвіду, що вирішення соціальних проблем, упродовження дієвих способів подолання кризи можливі за умови об'єднання виховного потенціалу закладів соціального виховання (приватні, громадські благодійні заклади) на рівні держави.

Перспективи подальших досліджень — розвідки щодо вивчення взаємодії закладів соціального виховання на Слобожанщині в XIX–XX ст., що перебували під державним патронатом, та закладів, створених за ініціативою громадськості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гозель С. К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности / С. К. Гозель. — СПб. : Типография товарищества «Общественная польза», 1908. — 145 с.
2. Журавлева Т. Б. Благотворительность как социальный институт современного гражданского общества / Т. Б. Журавлева, Ф. Ш. Мухаметзянова, Т. М. Трегубова, А. Ю. Шакирова / под ред Г. В. Мухаметзяновой. — Казань : АСО (КСЮИ), 2008. — 204 с.
3. Заседание членов Харьковского благотворительного общества // Харьковские губернские ведомости. — 1908. — 16 февраля.
4. Історія благодійництва на Харківщині: Частина I: Бібліогр. покажчик / уклад. : О. В. Кравченко. — Х., 2005. — 280 с.
5. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 — 1905гг.). Историческая моногр. — Харьков, 1912. — Т.2. — 973 с.
6. Кононова Т. Б. Очерки истории благотворительности : учебник / Т. Б. Кононова. — М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2006. — 340 с.
7. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии. — Х. : Типография Губернского Правления, 1896. — 160 с.
8. Отчет Харьковского сельского попечительства детских приютов ведомства учреждений императрицы Марии за 1902 — 1912 годы. — Харьков, 1912. — 32 с.

Надійшла до редколегії 01.12.2009 р.

УДК 377.112.4.062

Ю. В. КЛОЧАН

АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Аналізуються результати впровадження педагогічних умов соціальної адаптації учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Ключові слова: соціальна адаптація, педагогічні умови, контрольний експеримент.

Анализируются результаты внедрения педагогических условий социальной адаптации учащихся профессионально-технических учебных заведений.

Ключевые слова: социальная адаптация, педагогические условия, контрольный эксперимент.

The results of inculcation of pedagogic conditions of social adaptation of pupils of vocational and technical schools are analyzed in this article.

Key words: social adaptation, pedagogic conditions, control experiment.

Відставання освітніх технологій від потреб сучасного виробництва та високий рівень еміграції кваліфікованої робочої сили спричиняють гострий дефіцит висококваліфікованих працівників в Україні. Вирішення цієї проблеми потребує не лише вдосконалення нормативно-правової бази щодо навчання та виховання учнів професійно-технічних навчальних закладів (надалі ПТНЗ), законодавчого врегулювання питання гарантованого робочого місця, гідних умов праці, високої заробітної плати, але й створення умов для успішної соціальної адаптації учнів як активного прийняття ними цінностей нового соціального середовища, розвитку соціальної активності, відповідальності, передусім, до професійного навчання й діяльності, формування в учнівській молоді просоціальної професійної поведінки, а також оптимізації в особистості позитивних форм прояву самоставлення з метою гармонізації індивідуального досвіду юнаків і дівчат із соціальним надбанням. Тому розробка та впровадження сукупності педагогічних умов соціальної адаптації учнів ПТНЗ є важливим фактором сприяння соціально-економічному розвитку країни, вдосконалення матеріальної культури суспільства.

У науковій психологічній (Ю. Бохонкова, В. Зінченко, Н. Чайкіна) та педагогічній (І. Дементьева, Л. Зданевич, О. Кочерга) літературі сьогодення

вийшли друком праці з питань соціальної адаптації з глибоким дослідженням теоретичних засад цього процесу та його практичної реалізації в різних виховних середовищах, наприклад, закладі для сиріт, спеціалізованій школі гуманітарного профілю. Однак вивчення педагогічних умов соціальної адаптації учнів ПТНЗ як соціально-педагогічної проблеми залишається поза науковою увагою. Це, у свою чергу, актуалізує мету нашої статті — аналіз результатів упровадження педагогічних умов соціальної адаптації учнів до навчально-виховного процесу ПТНЗ.

Необхідно зазначити, що педагогічний експеримент зі створення педагогічних умов відбувався в три етапи.

На констатувальному етапі визначалися ПТНЗ, у яких доцільно проводити практичне дослідження; вивчалось їх соціальне середовище на сформованість умов, які сприяють соціальній адаптації учнів; створювалася загальна вибіркова сукупність дослідження серед першокурсників; діагностувався рівень соціальної адаптації учнів; визначалися важливі узагальнюючі положення, необхідні для наукового обґрунтування педагогічних умов. Отже, експериментальною базою дослідження стали Харківське професійно-технічне училище № 32 (ХПТУ № 32), Державний професійно-технічний навчальний заклад «Харківське вище професійне училище будівництва» (ХВПУБ); Державний заклад освіти Центр професійно-технічної освіти № 2 м. Харків (ЦПТО № 2); Центр професійно-технічної освіти № 3 м. Харків (ЦПТО № 3). У дослідженні задіяні 502 учні: експериментальну групу (ЕГ) становили 253 учні ХПТУ № 32, ХВПУБ; до контрольної групи (КГ) увійшли 249 учнів ЦПТО № 2, ЦПТО № 3.

Під час формувального етапу експерименту розробляли та впроваджували за координуванням соціальних педагогів ПТНЗ визначені нами три педагогічні умови.

Соціально-педагогічне забезпечення професійної готовності педагогічного колективу до вирішення завдань соціальної адаптації учнів ПТНЗ. Мета цієї умови полягала у створенні соціально-педагогічного середовища ПТНЗ, сприятливого для активного, педагогічно врегульованого проходження першокурсниками адаптаційного періоду через проведення з майстрами виробничого навчання, класними керівниками навчальних груп, вихователями гуртожитків, заступниками директорів із навчально-виховної та навчально-виробничої роботи, практичними психологами нетрадиційних форм семінару, таких як науково-практичний («Поведінка адаптованої і дезадаптованої особистості») та навчально-методичний («Критерії соціальної адаптації особистості»), семінар-конференція («Учнівське самоврядування — ліпший засіб соціального виховання особистості»), семінарське заняття — круглий стіл («Соціальні інституції: їх значення в навчально-виховній роботі ПТНЗ»), семінар-тренінг («Роль класного керівника в процесі соціальної адаптації учнів») тощо.

Сприяння самоактивізації першокурсників — неформальних лідерів для виховного впливу однолітків на соціальну адаптацію учнів ПТНЗ. Ця умова ґрунтувалася на ідеї культивування розвитку організаторських і комунікативних здібностей учнів — неформальних лідерів, здатних до творчих перетворень у соціальному середовищі, засвоєння соціальних цінностей, розвитку в собі соціальних якостей, ведення просоціального способу життя, щоб власним прикладом сприяти позитивній соціальній адаптації решти учнів. Застосовані такі інноваційні форми і методи в процесі соціально-педагогічної роботи з учнями — неформальними лідерами: індивідуальні бесіди, ділова гра («Потерпілі від корабельної аварії»), комунікативні ігри, лідерські тренінги («Або-або», «Ти обираєш», «Самотній вовк»), круглий стіл («Правові основи карної відповідальності неповнолітніх»), семінари-зустрічі («Презентація соціальної реклами з проблеми розвитку самоврядування»), казкотерапія; створення «Школи наставників» тощо.

Спрямованість учнівського самоврядування на вирішення проблем соціальної адаптації першокурсників. Третя умова передбачала вдосконалення учнівського самоврядування як соціально-виховного засобу соціальної адаптації учнів через підбір до його органів неформальних лідерів учнівського колективу, створення комісії, спрямованої на сприяння активній адаптації учнів до нового соціального середовища ПТНЗ, діяльність якої здійснювалася через відповідні підрозділи (професійний, сімейних цінностей, соціально-культурного дозвілля, профілактичний).

Останній етап нашого експериментального дослідження — контрольний — дозволив перевірити ефективність теоретично розроблених та впроваджених педагогічних умов соціальної адаптації учнів ПТНЗ.

Послідовність третього етапу передбачала: аналіз результатів впроваджених педагогічних умов до навчально-виховного процесу освітніх закладів, зокрема через повторне діагностування рівня соціальної адаптації першокурсників ЕГ та КГ; розробку пропозицій педагогічним працівникам ПТНЗ зі створення сприятливого для адаптації учнів соціального середовища; розробку програми та навчально-методичних матеріалів до курсу «Соціальна адаптація учнів професійно-технічних навчальних закладів» для підготовки бакалаврів зі спеціальності «Соціальна педагогіка».

Для діагностування рівня соціальної адаптації першокурсників використовувалися пасивні й активні методи наукового дослідження — спостереження, анкетування, тестування, бесіди, а також методи математичної статистики. Зазначимо, ми розробили анкету «Адаптація учнів до соціального середовища професійно-технічного навчального закладу», запитання якої створювалися з урахуванням таких вимог: не потребують моральної або соціальної оцінки якостей учнів; лаконічні, точні, зрозумілі за змістом, прості, конкретні; на з'ясування однієї характеристики спрямовано декілька запитань, які контролюють правдивість відповідей; запитання пропонуються за схемою легкі — складні — найскладніші — прості [1]. Зміст

анкети відповідав певним критеріям (ціннісний, якостей особистості, поведінковий) та показникам соціальної адаптації. Анкета містила 25 запитань, варіанти відповідей мали певні бали. Розроблена шкала оцінювання результатів соціальної адаптації учнів: 1–16 балів — низький рівень соціальної адаптації; 17–36 балів — середній рівень соціальної адаптації; 37–50 балів — високий рівень соціальної адаптації. Четвертий критерій соціальної адаптації — самоставлення — перевіряли за допомогою тесту-опитувальника самоставлення В. Століна, С. Пантілеєва [2] (шкали: самоповага, ауто-симпатія, самоінтерес, очікування позитивного ставлення від інших). Для обробки результатів застосовувалися методи статистичної обробки, а саме: φ — критерій Фішера, t — критерій Стюдента.

Результати контрольного етапу експериментального дослідження наведені в таблицях 1, 2 в співвідношенні з показниками констатувального етапу.

Дані анкетування свідчать, що існують статистично значимі відмінності рівня виразності критеріїв учнів КГ й ЕГ на кожному з етапів дослідження.

Отже, аналізуючи ціннісний критерій (табл. 1), простежуємо, що на початку і наприкінці експерименту показники КГ за низьким рівнем статистично вищі, ніж в експериментальній групі (φ емп. = 2,25 φ кр. 0,01 на констатувальному етапі, φ емп. = 4,43 φ кр. 0,01 на контрольному етапі). Можна стверджувати, що учні КГ мають не зовсім чіткі уявлення про обрану професію як основну життєву перспективу, недостатньо сформува-ли позитивне ставлення до громадських прав та обов'язків. Наприкінці

Таблиця 1

Зведена таблиця розподілу оцінок за групами на констатувальному (КЕ) та контрольному (КЕ1) етапах експерименту (кількість осіб, у дужках %) за ціннісним критерієм, критерієм якостей особистості, поведінковим критерієм

Рівні	Критерії											
	Ціннісний				Якостей особистості				Поведінковий			
	КГ		ЕГ		КГ		ЕГ		КГ		ЕГ	
	К	К1	Е	Е1	К	К1	Е	Е1	К	К1	Е	Е1
Низьк.	108 (43,4)	75 (30,1)	85 (33,6)	36 (14,2)	105 (42,2)	80 (32,1)	55 (21,7)	29 (11,5)	131 (52,6)	96 (38,6)	110 (43,5)	83 (32,8)
Серед.	120 (48,2)	143 (57,4)	142 (56,1)	163 (64,4)	118 (47,4)	138 (55,4)	164 (64,8)	176 (69,6)	34 (33,7)	106 (39,9)	101 (42,6)	105 (41,5)
Висок.	21 (8,4)	31 (12,4)	26 (10,3)	54 (21,3)	26 (10,3)	31 (12,4)	34 (13,4)	48 (19)	34 (13,4)	47 (18,9)	42 (16,6)	65 (25,7)

Таблиця 2

Кількісні показники шкал критерію самоставлення

№ з/п	Шкали	Початок експерименту				Кінець експерименту			
		КГ		ЕГ		КГ		ЕГ	
		К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
1	Самоповага	8,3	59,3	9,4	66,8	9,7	69,3	13	92,9
2	Аутосимпатія	12,1	74,7	11,3	70,7	10,4	65	8,9	55,4
3	Самоінтерес	7,5	93,8	7,2	89,4	7,2	89,4	7	87,5
4	Очікування позитивного ставлення інших	7,5	57,3	8,2	62,7	8,5	65,4	11,9	91,2

експерименту високий рівень в ЕГ статистично вищий, ніж у КГ (ϕ емп. = 2,68 ϕ кр. 0,05).

Виявлено статистично значущі відмінності рівня виразності критерію особистісних якостей (табл. 1). На початку дослідження та наприкінці показники КГ статистично вищі (за середнім і низьким рівнем), ніж в ЕГ (ϕ емп. = 4,98 ϕ кр. 0,01 на констатувальному етапі, ϕ емп. = 5,74 ϕ кр. 0,01 на контрольному етапі). Необхідно зауважити, що кількість учнів з низьким рівнем зменшилася, але ці показники вищі, ніж в ЕГ. Це може свідчити про притаманне багатьом юнакам і дівчатам КГ небажання виявляти соціальну активність та соціальну відповідальність на високому рівні у зв'язку з неусвідомленим вибором навчального закладу та майбутньої професії, розчаруваннями у взаємовідносинах з новим соціальним середовищем, невмінням долати труднощі адаптаційного періоду тощо. Показники високого рівня виразності критерію якостей особистості статистично вищі в ЕГ (19 %), ніж у КГ (12,4 %) наприкінці експерименту (ϕ емп. = 2,03 ϕ кр. 0,05), що вказує на збільшення кількості учнів ЕГ, котрим притаманні соціальні якості щодо опанування цінностями обраної професії, громадського життя, адаптування в новому соціальному оточенні, прийняття норм і правил поведінки в ПТНЗ, участь в учнівському самоврядуванні.

При аналізі поведінкового критерію засвідчено статистично значимі відмінності в показниках груп (табл. 1). На початку експерименту показники низького рівня в КГ вищі (52,6 %), ніж в ЕГ (43,5 %) (ϕ емп. = 2,04 ϕ кр. 0,05). На контрольному етапі дослідження показники обох груп зменшилися (38,6 % КГ; 32,8 % ЕГ). Отже, відбувся перехід з одного рівня на інший (середній, вищий), причому цей процес динамічніше відбувався в ЕГ. Наприклад, наприкінці експерименту показники високого рівня за поведінковим критерієм в учнів ЕГ — 25,7 %; КГ — 18,9% (ϕ емп. = 1,83 ϕ кр. 0,05).

Таким чином, резюмуємо, що більшість учасників ЕГ успішно проходять адаптаційний період у ПТНЗ: наполегливо опановують основи обраної професії, адекватно взаємодіють із соціальним оточенням, дотримують правил поведінки в ПТНЗ та гуртожитку, ведуть здоровий спосіб життя, беруть активну участь у діяльності учнівського самоврядування тощо. Порівнюючи відповіді на запитання на констатувальному й контрольному етапах експерименту щодо участі молоді в учнівському самоврядуванні, специфіки проведення вільного часу, отримано такі результати. Відтак, на етапі оцінювання більшість учасників ЕГ відповіли, що вони беруть активну участь в учнівському самоврядуванні, яке організовано досить цікаво і корисно (запитання анкети № 10, № 16); характеризували своє дозвілля як приємне та корисне для них самих і оточуючих людей, як активний здоровий відпочинок, до якого залучали своїх друзів, знайомих.

Відповідно до показників табл. 2, на контрольному етапі експериментального дослідження виявилися статистично значимі відмінності показників КГ та ЕГ за певними шкалами критерію самоставлення.

За шкалою «Самоповага» показники ЕГ вищі, ніж у КГ (t емп. = 6,69 t кр. 0,001). Отже, учні ЕГ, на відміну від КГ, стали впевненішими у власних силах, у своїй самоцінності, цілеспрямовані, відчувають комфорт при довершеному ствердженні своїх думок, бажань і потреб, внутрішньо послідовні в переконаннях, усвідомлюють свою корисність у суспільстві.

Згідно з показниками шкали «Аутосимпатія», результати КГ вищі за ЕГ (t емп. = 3,14 t кр. 0,001), що свідчить, з одного боку, про більшу незадоволеність учасниками КГ своїм професійним вибором, занижену або завищену самооцінку, з іншого — на учнів ЕГ як осіб, упевнених у собі, котрі прагнуть реалізувати власні здібності, ставити перед собою складні завдання та вирішувати їх.

За шкалою «Очікування позитивного ставлення від інших» показники КГ нижчі за ЕГ (t емп. = 6,79 t кр. 0,001). Зважаючи на вищі результати за шкалою «Самоповага», учні ЕГ очікують та, зазвичай, мають позитивне ставлення від оточуючих. Зазначимо, що розвиток позитивного ставлення відбувається під впливом тих соціальних груп, з якими особа взаємодіє (сім'я, одногрупники, педагогічні працівники, представники зовнішніх соціальних інституцій).

Статистично значимих відмінностей за шкалою «Самоінтерес» між КГ та ЕГ не виявлено. Протягом дослідження показники змінювалися, але несуттєво. Ця шкала відображає ступінь близькості до власних думок і почуттів, упевненість у своїй цікавості для інших.

Отже, можемо дійти висновку, що в ЕГ значно підвищилася ефективність соціальної адаптації учнів, порівняно з КГ, що свідчить про дієвість теоретично обґрунтованих та впроваджених педагогічних умов до навчально-виховного процесу ХПТУ № 32, ХВПУБ.

Додатково для визначення рівня соціальної адаптації першокурників на контрольному етапі проводилося повторне анкетування серед батьків, котрі були експертами. Нам важливо простежити, чи відбулася певна динаміка взаємовідносин між батьками й учнями, чи знають батьки особливості життєдіяльності своїх дітей у ПТНЗ, як, з їхньої точки зору, тривав процес соціальної адаптації юнаків і дівчат. За результатами анкетування встановлено, що 13 % опитаних батьків відчували напруженість, нервовість дитини після її вступу до ПТНЗ (при першому діагностуванні — 40 %), лише 7 % із них висловили байдужість до емоційного стану дитини; 78 % опитаних указали на гарні взаємини дітей із педагогічними працівниками (раніше — 55 %), 5 % засвідчили конфліктність цих взаємовідносин з деякими викладачами; 84 % батьків (раніше — 54 %) відзначили зацікавленість дитини в участі учнівського самоврядування, зменшилася кількість відповідей «не дуже цікаво» з 17 % до 5 %. Останнє запитання анкети для батьків: «Чи бажаєте Ви отримувати соціально-педагогічну допомогу з проблеми соціальної адаптації Вашої дитини?» було замінено на запитання: «Чи сприяла надана Вам соціально-педагогічна допомога поліпшенню взаємовідносин з Вашою дитиною?», на яке 84 % батьків дали позитивні відповіді.

З метою перевірки результатів дослідження повторно використовувалася бесіда з педагогічними працівниками. Питання бесіди спрямовані на діагностування готовності педагогічних працівників до взаємодії з різноманітними соціальними інституціями з метою створення умов для успішної соціальної адаптації учнів у навчальному закладі, до організації активу педагогічного колективу, активної підтримки діяльності учнівського самоврядування в ПТНЗ тощо. Кількість опитуваних ЕГ — 17 осіб, КГ — 22, що пов'язано з різною кількістю навчальних груп, задіяних в експерименті. Результати проведеної бесіди наведені в таблиці 3.

К1 — контрольна група на початку експерименту

Е1 — експериментальна група на початку експерименту

К2 — контрольна група наприкінці експерименту

Е2 — експериментальна група наприкінці експерименту

Таблиця 3

Рівні	К1		Е1		К2		Е2	
	Бали	%	Бали	%	Бали	%	Бали	%
Високий	4	18,2	6	31,6	8	36,4	13	68,4
Середній	11	50	9	47,4	11	50	6	31,6
Низький	7	31,8	3	21	3	13,4	0	0

Отже, дані таблиці засвідчують, що в КГ до експерименту показники дещо нижчі за ЕГ, що вказує на більшу зацікавленість педагогічних працівників ЕГ у проведенні експерименту, готовність сприяти ефективній соціальній адаптації учнів. На контрольному етапі дослідження зафіксовано значне збільшення показників високого та середнього рівнів в ЕГ (відповідно — 68,4%; 31,6 %) та нівелювання низького, що свідчить про ефективність упроваджених педагогічних умов соціальної адаптації учнів.

Таким чином, за допомогою повторного діагностування рівня соціальної адаптації учнів ПТНЗ через анкетування та тестування, бесіду з педагогічними працівниками й анкетування батьків учнів у процесі контрольного етапу експерименту вдалося підтвердити ефективність теоретично розроблених і впроваджених педагогічних умов — соціально-педагогічного забезпечення професійної готовності педагогічного колективу до вирішення завдань соціальної адаптації учнів ПТНЗ; сприяння самоактивізації першокурсників — неформальних лідерів для виховного впливу однолітків на соціальну адаптацію учнів ПТНЗ; організації спрямованості учнівського самоврядування на вирішення проблем соціальної адаптації першокурсників.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі є аналіз пропозицій педагогічним працівникам ПТНЗ щодо створення сприятливого для адаптації учнів соціального середовища.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Харченко С. Я. *Соціально-педагогічні технології : навч.-метод. посіб. для студентів вищ. навч. закл.* / С. Я. Харченко, Н. П. Краснова, Л. П. Харченко. — Луганськ : Альма-матер, 2005. — 552 с.
2. Грищук О. П. Оптимізація самоставлення особистості в умовах учбової діяльності / О. П. Грищук // *Практична психологія та соціальна робота.* — 2000. — № 8. — С. 19–25.

Надійшла до редколегії 04.12.2009 р.

УДК 37.013.42

Ю. О. ЛИСЕНКО

РЕЗУЛЬТАТИ ВПРОВАДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ВПЛИВУ СУЧАСНОЇ ЕСТРАДНОЇ МУЗИКИ НА СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

Проаналізовано результати реалізації та ефективності соціально-педагогічної програми впроваджених соціально-педагогічних чинників впливу сучасної естрадної музики на соціальний розвиток старших підлітків як представників молодіжної субкультури.

Ключові слова: соціально-педагогічні чинники, старші підлітки, толерантність, соціальна активність, школа.

Проанализированы результаты реализации и эффективности социально-педагогической программы внедренных социально-педагогических условий влияния современной эстрадной музыки на социальное развитие старших подростков как представителей молодежной субкультуры.

Ключевые слова: социально-педагогические условия, старшие подростки, толерантность, социальная активность, школа.

The results of realization and efficiency of the social — pedagogical program of the introduced social — pedagogical conditions of influence of modern variety music on social development of the senior teenagers as representatives of youth subculture are analysed.

Key words: social-pedagogical conditions, senior teenagers, tolerance, social activity, school.

Молодіжна субкультура як складова загальної культури суспільства визначає динаміку соціальних перетворень. Проте її розвиток здебільшого залишається стихійним, зумовлюючи необхідність педагогічного впливу на формування її просоціального напрямку. Такі зовнішні фактори як: сім'я, школа, засоби масової інформації та внутрішні — однолітки, мистецтво здійснюють суттєвий вплив на молодіжну субкультуру, однак не завжди позитивний. Тому постає необхідність розробки науково обґрунтованих соціально-педагогічних технологій, спрямованих на інтеграцію виховних зусиль і гармонізацію соціального розвитку старших підлітків засобами сучасної естрадної музики, нівелюючи стихійні процеси у формуванні молодіжної субкультури.

Теоретичні та практичні аспекти музичного мистецтва як ефективного засобу соціального виховання, терапії та профілактики відхилень у поведінці підростаючого покоління визначили Г. Батищева, Л. Гаврилова, В. Дряпіка, І. Зверєва, А. Капська, А. Коваль, Г. Лактіонова, С. Хлебик та ін. Проте практичних соціально-педагогічних досліджень на тему впливу сучасної естрадної музики на молодіжну субкультуру недостатньо. Отже, мета статті — проаналізувати ефективність розроблених і впроваджених соціально-педагогічних чинників впливу сучасної естрадної музики на соціальний розвиток старших підлітків як суб'єктів молодіжної субкультури.

Базуючись на теоретичних аспектах дослідження, аналізові сучасного стану проблеми молодіжної субкультури, впливові сучасної естрадної музики на її формування, розвиток, соціальну спрямованість, ми визначили соціально-педагогічні чинники впливу сучасної естрадної музики на молодіжну субкультуру.

1. Оптимізація міжпоколінних музичних зв'язків для гармонізації відносин дорослих (батьків, учителів) та старших підлітків як представників молодіжної субкультури.

2. Реалізація соціально-музичного досвіду старшими підлітками як представниками молодіжної субкультури в суспільно корисній діяльності.

3. Налагодження інтерактивного спілкування старших підлітків з представниками телебачення для нейтралізації негативних та посилення позитивних музичних впливів (перш за все музичних відеокліпів).

Оскільки соціально-педагогічні чинники перебувають у тісній взаємодії і без реалізації одного з них не може відбутися повноцінна реалізація іншого, було обрано саме Програму [1] як засіб упровадження, яка передбачає комплексний підхід для максимального досягнення поставленої мети дослідження.

Соціально-педагогічну програму апробовано в СЗШ № 4 і ССШ № 17 м. Северодонецька Луганської області, де кількість старших підлітків експериментальної групи — 251 особа, а контрольна — 259 осіб (СЗШ № 8, СЗШ № 13, СЗШ № 20). До участі в експерименті були задіяні учні 8-х, 9-х, 10-х класів віком 14-15 років, загальною кількістю 510 осіб.

Слід зазначити, вибір регіону зумовлений тим, що в місті немає великої кількості культурно-дозвілєвих музичних закладів, як у Харкові (консерваторія, філармонія, органний зал, театр опери та балету й ін.). У великому місті складно виявити ефект впливу Програми саме засобами музики. Тому для експерименту обрано невелике місто, що, з одного боку, ускладнює соціально-виховний процес представників молодіжної субкультури через музику, оскільки в місті є тільки музичне училище, драматичний театр та дитячий центр творчості, а з іншого — підвищує соціально-педагогічний потенціал саме школи та її роль у просоціальному розвитку молодого покоління засобами сучасної естрадної музики. Охарактеризуємо деякі особливості реалізації Програми.

Підготовчий етап упровадження соціально-педагогічних чинників є визначальним, оскільки від успішності його здійснення залежатиме ефективність соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на просоціальний розвиток молодіжної субкультури. Відтак, підвищення компетентності соціальних педагогів щодо використання музичних засобів у професійній діяльності потребує ґрунтовно розроблених методів та форм роботи. Тому запропонована окрема програма підготовки соціальних педагогів до професійної діяльності засобами музичного мистецтва, яка є підпрограмою основної соціально-педагогічної програми. Слід зазначити, що вона виявилась нелегкою для сприйняття соціальними педагогами.

Зумовлено це тим, що взаємодія соціального педагога з учителем музики потребує додатково затраченого часу як першого, так і другого. Соціальний педагог, у свою чергу, виконує великий обсяг роботи, зазвичай, суміщаючи дві посади, що залишає мінімум часу для творчості та роботи з «позитивними» дітьми.

Під час теоретичних форм роботи (лекцій, дискусії, бесіди) соціальні педагоги ознайомлювалися з проблемою молодіжної субкультури, місцем

музики в ній, музичними особливостями сучасної естради, а також її виховним потенціалом для просоціального розвитку молодіжної субкультури. Передусім, соціальних педагогів цікавило, наскільки серйозним є музичний вплив на особистість у цілому і юну зокрема. Соціальні педагоги відзначили, що їхня робота з батьками потребує досвіду і при цьому не завжди є успішною. Вони висловили невпевненість у можливості й ефективності застосування сучасної естрадної музики підростаючого покоління при роботі з сім'єю.

Практикум передбачав реалізацію соціальними педагогами теоретичних знань застосування музики на практиці. Зокрема йшлося про особливості використання музики з метою діагностики, профілактики девіантної поведінки, психокорекції та реабілітації. Практикум надав можливість соціальним педагогам відчутти на собі музичний вплив за допомогою рольової гри «Музика — найкращий лікар», а також з'ясувати, які методи стануть у нагоді для ефективної діяльності як зі старшими підлітками, так і дорослими.

Діяльність соціального педагога з батьками, шкільними педагогічними колективами, представниками телебачення мала різні форми роботи. Інформаційні заходи: бесіди, конференції, круглий стіл. Наприклад, цикл бесід проводився окремо з батьками, з педагогічним колективом, з представниками телебачення. Варто відзначити тему бесіди з педагогічним колективом школи № 17: «Профілактика відхилень у поведінці представників молодіжної субкультури засобами сучасної естрадної музики», яка викликала неоднозначні думки та реакції вчителів. Висвітлення ключових питань, зокрема щодо посилення уваги вчителів до музичних уподобань старших підлітків, активізація дозвілля молоді, формування музичного смаку через позашкільні заходи, зміст музичних програм на телебаченні та їхній підсвідомий вплив тощо, спонукало замислитись учителів над силою музики та її потенціалом для молодіжної субкультури загалом.

Конкурси, ігри, вікторини проводили разом із дорослими, дітьми. Найефективнішими та найцікавішими були інтерактивні форми роботи, зокрема конкурс «Краща пісня моя», що передбачав зробити пародію або імпровізацію на естрадну пісню, заняття для батьків «Батьки мене не розуміють або як почути підлітка» [2, с. 59–62], спільна психологічна ділова гра «Батьки та діти» з педагогами, батьками та підлітками [2, с. 66–70], вікторина-змагання «Музика різних поколінь».

Такий вид роботи як пропонування соціальним педагогом якісних творів сучасної естрадної музики для домашнього сімейного прослуховування незначним чином вплинуло на зміцнення довір'я в сім'ї, хоча було позитивно сприйнято батьками. Вони відзначили, що їхнім дітям виявилася приємною зацікавленість родини «підлітковою» музикою. Утім такий вид роботи недостатньо ефективний, оскільки батьки не побачили зацікавленості підлітків у спільному слуханні музики.

Робота зі старшими підлітками здійснювалася різностороння. На I етапі використані здебільшого методи формування свідомості (переконання, навіювання, приклад) інтерактивного спрямування за допомогою профілактичних форм: лекцій, диспутів, концертів-бесід, відеоматеріалів. Лекції розкривали ключові теоретичні моменти, необхідні для усвідомлення та засвоєння наступного матеріалу.

Диспути присвячувались формуванню толерантності як соціальної цінності старшого підлітка, який має поважати індивідуальність людини незалежно від її віку, статусу чи національності, небайдуже ставитися до суспільних проблем.

Кожний концерт-бесіда мав за мету: набуття досвіду музичного сприймання й формування музичної пам'яті, розвиток критичного мислення і емоційно-чуттєвої культури — музичного виховання, соціального виховання — прищеплення почуття поваги до музичних цінностей однолітків, старших поколінь, представників різних національностей. Тобто умовою цієї форми роботи було не просто слухання музики чи бесіда, а активне їхнє поєднання, досягнення поставленої мети на початку тієї чи іншої теми концерту-бесіди. Тому актуальним виявилось застосування проблемно-пошукових методів.

На II етапі старшим підліткам запропонували екскурсію до соціальної служби, відвідування школи-інтернату. Молоді люди завітали до Центру соціальної служби дітей, сім'ї та молоді з метою ознайомитися з проблемами соціальних суб'єктів, поспілкуватися з приводу найпоширеніших соціальних проблем. З одного боку, відбувалося набуття комунікативних навичок, соціального досвіду, а з іншого — профілактика відхилень у поведінці старших підлітків. Згідно з цими заходами передбачалося — залучити представників молодіжної субкультури до усвідомленої волонтерської діяльності.

Наприклад, передумовою запланованого відвідання дітей школи-інтернату, в якому проживають не лише діти, які мають батьків, але й діти-сироти, стало організоване групове слухання сучасної естрадної музики соціального спрямування (пісня «Генералы песчаных карьеров» у виконанні гурту «Несчастный случай»). Важливим моментом було сформувати установку на сприймання музичних творів для старших підлітків: поговорити про особистість виконавця музичного твору (композитора, поета), звернути увагу на їхні біографічні дані, якщо вони являють соціальний інтерес чи є соціальним прикладом. Підлітків це захоплює і вони із задоволенням дискутують. Необхідна умова досягнення ефекту — дати слухачам проїнятися твором, а потім його проаналізувати. Після слухання музики відбувалося активне її обговорення. Потім підліткам запропонували відвідати відповідний заклад. Тобто сучасна естрадна музика — мотив для пізнання старшими підлітками суспільного життя як щасливого, так і навпаки. Таким

чином, старших підлітків залучали до суспільних зв'язків та волонтерської діяльності.

За подібною методикою, почергово використовуючи естрадні пісні з відеокліпами, які підбирались чітко під тематику бесіди, проводили зустрічі з медичними працівниками щодо здорового способу життя: тютюнопаління (пісня А. Ахат «Ангели не курят»), алкоголізму (відеокліп на вибір, у сюжеті якого є вживання алкоголю), наркоманії (на життєвих прикладах виконавців сучасної естрадної музики: Шура, Грін Грей, Б. Спірс та ін.), захворювань, які передаються статевим шляхом (пісня «Свет луны» у виконанні Алекса Luna). Відмінність полягала також у тому, що пісню чи відеокліп презентували й обговорювали після проведення зустрічі. Після перегляду відеокліпів на закріплення отриманої інформації старшим підліткам задавалося запитання: «Що буде з тими людьми, які так живуть (палять, зловживають алкоголем, не цінують любові тощо)?», на яке звучала повна відповідь.

На цьому етапі раз на місяць проводилася рольова гра «Міністерство-Прем'єр» (адаптована телевізійна передача, яка транслюється на каналі «М1»). Її метою було розвивати не тільки критичне мислення стосовно сучасної естрадної музики та відеокліпів, але й впевненість у собі, сприяти набуттю комунікативних навичок, обстоювання своєї точки зору та толерантного прийняття іншої. Тобто ця гра одночасно впливала і на соціальний розвиток представників молодіжної субкультури, і на музичний, що є винятково важливим для нашого дослідження. Ця рольова гра надала можливість простежити музично-соціальний розвиток старших підлітків, оскільки головною особливістю було те, що під час перших ігор соціальний педагог обирав на свій смак і професійний погляд відеокліпи. Згодом учасники висловлювали свої бажання щодо обговорення того чи іншого відеокліпу і надалі було помітно, як «виростають» підлітки і в музичному, і в соціальному сенсі.

На III етапі діяльності соціального педагога зі старшими підлітками пропонувався конкурс на кращий сюжет відеокліпу. Виконанню цієї роботи передував майстер-клас від представників телебачення (оператор, режисер). Цей захід викликав багато позитивних емоцій учнів. Метою майстер-класу була підготовка старших підлітків до запланованого конкурсу.

Сутність конкурсу полягала в тому, щоб розробити власний соціальний сюжет відеокліпу з музичним оформленням (написати власну або використати найвідповіднішу музику) на спеціально обрану тему, наприклад, «Здоровий спосіб життя мого класу», «Активне дозвілля», «Допомога людям похилого віку», «Культурне життя міста» та ін. Ця робота сприяла розвиткові креативності, а соціально-музичний аспект повинен чітко простежуватись.

Готові сюжети відеокліпів презентувалися на спеціально організованому вечері, куди запросили учнів 8–10-х класів, батьків, учителів,

представників телебачення. Після презентації всіх сюжетів проводилось таємне голосування і глядачі визначили переможця. Ними виявилися 10-А клас школи № 17, запропонувавши сюжет відеокліпу на тему «Здоров'я громадян України» (вибір теми зумовлений активною роботою соціального педагога в напрямках здорового способу життя і захисту прав людини), та 9-А клас школи № 4 — «Музичне життя нашої школи» (активну участь брав учитель музики). Якщо оцінювати роботу старших підлітків у цьому заході в цілому, то найкраще її виконали учні 10-х класів. Вони виявили ентузіазм, самостійність, фантазію, проникнення власною темою, їх захопив дух змагання за звання кращих. Така діяльність формує почуття колективізму, альтруїзму, патріотизму, розвиває соціальну активність, уміння знаходити спільну мову, зважати на думки інших, сприяє самовираженню, самоствердженню в колі однолітків, реалізації власних потенцій.

На цьому етапі був створений Музичний Клуб Соціальних Ініціатив. Діяльність клубу спрямовувалась на організацію та проведення різних заходів, приурочених до державних і православних, професійних і неофіційних свят. Члени клубу готували різноманітні заходи самостійно. Соціальний педагог був консультантом-координатором.

Варто наголосити, що на початку спільної роботи старші підлітки сперечались, виникали конфлікти з приводу тих чи інших ідей. Однак, чим більше вони працювали разом, тим сильнішим ставав емоційний контакт. Їхні стосунки ставали дружніми, розвивались почуття колективізму, толерантність один до одного, відкривались нові якості особистостей, про які раніше однолітки не знали. Найприємніше слід відзначити, що вони від соціально корисної діяльності отримували задоволення, а це свідчить про зростання соціальності суб'єктів молодіжної субкультури.

Учні самостійно підтримували зв'язок з представниками місцевих ЗМІ і запрошували на власно підготовлені заходи. Декілька разів учні 9-А та 10-Б класів школи № 4, а також учні 10-А та 10-Б класів школи № 17, телефонували в прямий ефір програми «Міністерство-Прем'єр», висловлюючи особисту думку про той чи інший відеокліп.

У межах цього клубу формувалась молодіжна субкультура нової генерації, оскільки старші підлітки залучали молодших підлітків до спільної діяльності для передачі досвіду, традицій клубу, підтримували та допомагали в починаннях. Це беззаперечно сприяло просоціальному формуванню молодіжної субкультури. Відтак, старші підлітки беруть на себе відповідальність за молодших, при цьому соціально зростаючи. Отже, III етап став першим кроком представників молодіжної субкультури до інтеграції в суспільство.

Таким чином, можна підсумувати, що впровадження соціально-педагогічної програми реалізації соціально-педагогічних чинників впливу сучасної естрадної музики на молодіжну субкультуру, яке відбувалося в загальноосвітніх закладах (школах), мало на меті створити умови для

інтеграційних процесів як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівнях молодіжної субкультури, водночас, гармонізуючи молодіжну субкультуру.

Для оцінки результатів ефективності впроваджених чинників були розроблені критерії та показники сформованості ціннісних орієнтацій (толерантності, соціальної активності) й відповідної до них поведінки старших підлітків.

Критерій ціннісний — передбачає свідоме орієнтування старших підлітків на гармонійні стосунки із соціальними суб'єктами (сім'я, вчителі, однолітки, національні меншини та ін.), а також ціннісне ставлення до сучасних надбань національної музичної культури, музичної культури інших народів світу і надбань минувшини.

Показники толерантності в ціннісному критерії відображають:

- 1) визнання музичних відмінностей (уподобань), що існують між представниками молодіжної субкультури;
- 2) прийняття музичних цінностей старших поколінь;
- 3) повага до музично-культурних відмінностей представників етнічних субкультур; показник соціальної активності;
- 4) усвідомлення музично-громадянської активності як соціальної цінності.

Критерій поведінковий — указує на соціальну спрямованість поведінки представників молодіжної субкультури, що відбивається на творчій суспільно корисній діяльності й активній участі в розвитку музичної культури суспільства.

Показники толерантності в поведінковому критерії характеризуються такими особливостями:

- 1) уміння співпрацювати з представниками різних музичних течій молодіжної субкультури;
- 2) здатність ділитися музичним досвідом зі старшим поколінням;
- 3) спроможність до взаємного обміну музично-культурним досвідом із представниками етнічних субкультур; показник соціальної активності;
- 4) активна участь у музично-суспільному житті міста.

Слід зауважити, що перші три показники в кожному з критеріїв відображають внутрішньосубкультурну толерантність (між однолітками), міжвікову (між дорослими і старшими підлітками) та міжнаціональну відповідно. Останній показник свідчить про розвиток соціальної активності як цінності в першому критерії, її прояву в поведінці — в другому.

Обґрунтовані також рівні сформованості ціннісних орієнтацій старших підлітків, необхідних для просоціального спрямування молодіжної субкультури відповідно до критеріїв та показників.

Високий рівень (ВР) характеризується притаманними старшим підліткам просоціальними ціннісними орієнтаціями, гуманним ставленням до однолітків, старшого покоління, представників інших національностей незалежно від музичних уподобань. Виявляють інтерес як до класичного

музичного мистецтва в цілому, так і до сучасного естрадного, критично обираючи музичні твори. Розвинута ініціативність в суспільно корисній діяльності як прояв соціальної активності. Спостерігаються стійка взаємодія зі старшими у вирішенні соціальних проблем та активна участь у музично-суспільному житті міста.

Середній рівень (СР) виявляється в ціннісних орієнтаціях, які можуть мати різну спрямованість (просоціальну та інколи асоціальну), періодичні прояви активної суспільної позиції. Самостійно нездатні до пошуку реалізації власних можливостей на користь соціуму. Інтерес до сучасної естрадної музики високий, однак недостатньо розвинене критичне мислення спричиняє обрання не завжди якісних музичних творів, що може провокувати розвиток негативних демонстрацій поведінки. Толерантність виявляється, проте вибірково (до друзів).

Низький рівень (НР) — соціальна поведінка час від часу може бути асоціальною, що характеризує нестабільність ціннісних орієнтацій та не завжди толерантне ставлення до представників різних субкультур (вікових, етнічних та ін.). Неусвідомлені суспільні пріоритети. Зацікавленість сучасною естрадною музикою низька, оскільки надається перевага важким стилям музики. Це негативно відбивається на соціальному розвитку старшого підлітка, що виявляється в поведінкових відхиленнях та агресивному ставленні до соціуму. Власні можливості реалізують, зазвичай, в асоціальному середовищі.

Отже, варто відзначити, що до початку експерименту показники внутрішньосубкультурної толерантності (серед однолітків) і міжпоколінної (молодшого покоління до старшого) у старших підлітків виявлялися приблизно однаково стосовно один одного за рівнями: у експериментальній групі (ЕГ) за ціннісним критерієм на ВР — 25,4% і 28,2% відповідно, в контрольній (КГ) — 25,6% і 30,7%; на СР — 37,8%, 34,1% у ЕГ та 37,1%, 33,1% у КГ; на НР — 36,8%, 37,7% у ЕГ, а в КГ — 37,3%, 36,2%. У поведінковому критерії за тими ж показниками відсотки дещо вищі: в ЕГ на ВР — 39,2%, 36,4%, у КГ — 37,6%, 40,3%; на СР — 45,9%, 42,7% (ЕГ), 50,2% та 39,6% (КГ); на НР — 14,9%, 20,9% (ЕГ), 12,2% та 20,1% (КГ).

По завершенні впровадженої Програми в ЕГ позитивні зміни відбулися за обома критеріями: ціннісний критерій: на ВР толерантність до однолітків виявили 37,2% старших підлітків, а до дорослих — 36,9%; на СР відповідно — 49,3% та 34,9%; на НР — 23,5%, 28,2%. У КГ відбулося незначне поліпшення результатів на середньому та низькому рівнях. За поведінковим критерієм у ЕГ зросла кількість респондентів на ВР — 49,4%, 56,2%; на СР — 50,6% і 42,0%; на НР — 0% та 1,8%. Що стосується КГ, то значних змін не відбулося.

Щодо толерантного ставлення старших підлітків до представників інших національностей, то отримані результати виявились найвищими, порівняно з іншими показниками. «До» експерименту ВР — 43,4% старших підлітків, СР — 30,3%, НР — 26,3% у ЕГ за ціннісним критерієм, а «після»

ВР — 54,4%, СР — 28,9%, НР — 16,7%. У КГ на ВР кількість старших підлітків зменшилася на 5,4%, на НР — на 0,7%, а на СР зросла на 2,8%. За поведінковим критерієм у ЕГ «до» експерименту: ВР — 34,3%, СР — 42,2%, НР — 23,5%; «після» — 51,8% (ВР), 45,6% (СР), 2,6% (НР). У КГ після експерименту відбулися зрушення до підвищення, проте незначні.

За останнім показником соціальної активності отримані такі результати. За ціннісним критерієм у ЕГ «до» експерименту: 31,5% (ВР), 48,2% (СР), 20,3% (НР); «після» — 43,7% (ВР), 44,2% (СР), 12,1% (НР). За поведінковим критерієм «до» експерименту: 20,8% (ВР), 31,5% (СР), 47,7% (НР); «після» — 38,9% (ВР), 39,6% (СР), 21,5% (НР). У КГ як «до», так і «після» експерименту значних змін не сталося.

Таким чином, зважаючи на проведену соціально-педагогічну діяльність по впровадженню розробленої Програми, ми отримали непогані результати порівняно з контрольною групою, про що свідчать дані в експериментальній групі. Перспективами подальших досліджень є перевірка ефективності програми математичними методами для підтвердження результатів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лисенко Ю. О. *Соціально-педагогічна програма просоціального розвитку старших підлітків як представників молодіжної субкультури засобами сучасної естрадної музики* / Ю. О. Лисенко // *Вісн. Харк. держ. акад. культури: зб. наук. пр.* — Х., 2009. — Вип. 27. — С. 242–250.
2. Фалькович Т. А. *Подростки XXI века. Психолого-педагогическая работа в кризисных ситуациях: 8–11 классы* / Фалькович Т. А., Толстоухова Н. С., Высоцкая Н. В. — М.: ВАКО, 2008. — 256 с. — (Педагогика. Психология. Управление).

Надійшла до редколегії 17.12.2009 р.

УДК 027.7:37.018.4(477)

I. I. МАКЕЄВА

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ В СИСТЕМІ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ БІБЛІОТЕК ВНЗ УКРАЇНИ

Розкриваються відмітні ознаки й переваги дистанційного навчання, методи та форми, а також його практична цінність для бібліотечних фахівців.

Ключові слова: дистанційна освіта, методи та форми навчання, співробітники університетських бібліотек, підвищення кваліфікації.

Раскрываются отличительные черты и достоинства дистанционного обучения, методы и формы, а также его практическая ценность для библиотечных специалистов.

Ключевые слова: *дистанционное образование, методы и формы обучения, сотрудники университетских библиотек, повышение квалификации.*

The distinctive features and advantages, methods and forms and, also, the practical value of remote learning for librarians living in remote regions are described.

Key words: *remote education, methods and forms of the education, employees of the university's libraries, increase of the qualification.*

Сучасне інформаційне суспільство, що швидко змінюється та висуває жорсткі вимоги до професійного рівня і часу перенавантаження працівників бібліотек вищих навчальних закладів України, потребує зміни пріоритетів у навчанні.

Об'єктивною основою для радикальних інновацій у системі підвищення кваліфікації співробітників бібліотек ВНЗ України є розвиток освітніх інформаційних технологій на базі сучасних систем мультимедіа і телекомунікацій, серед переваг яких — індивідуальні темпи навчання та максимальне врахування індивідуальних особливостей слухачів, що має важливе значення для слухачів різного віку з неоднаковим рівнем знань.

Основою дистанційного навчання є навчання, тобто самостійна пізнавальна діяльність. Учень не тільки здобуває певні знання, але й учитьса самостійно їх здобувати, працювати з інформацією, мислити системно, оцінювати ситуацію, формулювати висновки і прогнози.

Про «дистанційність» можна говорити в тому разі, коли вчителя й учня розділяє відстань. На відміну від різних форм заочного навчання, дистанційне навчання забезпечує інтерактивність — ефективний оперативний зворотний зв'язок з викладачем, а також можливість спілкування з партнерами.

Дистанційні технології дозволяють розширити можливості очної освіти, збільшивши взаємну доступність віддалених учасників навчання та тренерів, а також масивів навчальної інформації. Досвід сучасного дистанційного навчання показує його величезні переваги, які обов'язково мають використовувати працівники бібліотечно-інформаційної галузі для власного професійного розвитку і зростання.

Так, ще в березні 1990 р. Європейська Комісія прийняла робочий документ «Дистанційне навчання і професійна підготовка», в якому наголошувалося, що освіта «особливо цікава з погляду рентабельності освіти. Високоякісні освітні технології повинні розроблятися в центрі, а потім поширюватися на місцях» [3].

З метою забезпечення сприятливих умов для дистанційної освіти в 1994 р. Європейська Комісія створила програму «Леонардо да Вінчі» з початковим кошторисом у 4,1 млрд франків. Ця програма покликана розвинути систему «безперервної освіти протягом усього життя». Наступна програма «Сократ» з кошторисом 5,64 млрд франків ставила метою «додати європейський масштаб здобуття знань удома». У Великобританії проект TILT (Teaching with independent Learning Technologies) з кошторисом у 8,9 млрд франків спрямований на створення широкої мережі недержавного дистанційного навчання [3].

Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні, затверджена Постановою МОН України від 20.12.2000 р., передбачає, що дистанційна освіта — це форма навчання, рівноцінна з очною, вечірньою, заочною та екстернатом, яка реалізується за технологіями дистанційного навчання. При цьому дистанційне навчання — це індивідуалізований процес передавання і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчання в спеціалізованому середовищі, що створене на основі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій [4].

Уперше в Україні Інститут післядипломної освіти ДАКККіМ у жовтні 2008 р. запровадив дистанційне навчання з метою підвищення кваліфікації бібліотекарів. Учасниками дистанційного навчання були бібліотекарі обласних бібліотек десяти регіонів України [5].

Функцію дистанційної освіти виконує сайт, який супроводжує відділ наукового аналізу та розвитку бібліотечної справи Національної парламентської бібліотеки. У системі дистанційної освіти можуть використовуватися такі технології або їхні сполучення.

- Case-технологія. Курс презентується у формі книжкового навчально-практичного посібника, що містить цілісний опис предмета і необхідну кількість контрольних завдань для самоперевірки. Курс може доповнюватися аудіо- та відеокасетами, що містять додатковий навчальний матеріал.
- CD-ROM-технологія. Курс у формі CD-диска з мультимедійним інтерактивним продуктом. Підлягає вивченню за допомогою комп'ютера вдома або на робочому місці. Іноді розглядається як різновид case-технології.
- Мережева технологія. Курс вивчається за допомогою мережевого звертання до навчального сервера освітньої установи. Мережеві технології використовують в основному електронні навчальні засоби, а взаємодія з викладачем здійснюється через телекомунікації.
- Інтернет-технологія. Нині найпопулярнішим видом асинхронних комунікацій є глобальні телекомунікаційні комп'ютерні мережі. Цілком очевидна користь застосування міжнародних і національних мереж типу Internet, Binet, EUNet [2].

Найскладнішою з перелічених мереж є Internet. Практично всі навчальні заклади в розвинених країнах і країнах, що розвиваються, мають доступ до цієї мережі. Internet дозволяє асинхронно передавати електронну пошту від одного користувача до іншого, мати доступ до величезної кількості різноманітних телеконференцій, організувати свої телеконференції, мати доступ до архівів, зокрема і до навчальних матеріалів як в асинхронному, так і в оперативному режимах, до різних баз даних.

У складі комплексу методичного забезпечення дистанційного навчання основне місце належить електронним підручникам і навчальним посібникам. Основою розробки електронних підручників для дистанційного навчання є модульний принцип. Кожен окремий курс надає цілісне уявлення про певну предметну галузь. Це дозволяє з набору незалежних курсів-модулів формувати навчальну програму, що відповідає індивідуальним або груповим потребам.

Крім електронних підручників, до основних комп'ютерних навчальних програм належать наступні.

Автоматизована навчальна система — програмний пакет, що забезпечує можливість самостійно опанувати навчальний курс або його великий розділ. Він поєднує властивості звичайного підручника, довідника, задачника, лабораторного практикуму й експерта засвоєної інформації.

Тренажери слугують для відпрацювання і закріплення практичних навичок при вирішенні задач. Вони забезпечують отримання інформації з теорії і прийомів рішення задач, тренування на різних рівнях самостійності, контроль і самоконтроль.

Контролюючі програми — програмні засоби, призначені для перевірки (оцінки) якості знань. КП повинна надати можливість уведення відповіді у формі, максимально наближеній до загальноприйнятої, забезпечувати фіксацію результатів контролю, збір, роздрукування і статистичний аналіз.

Довідкові системи. Програми цього класу призначені для збереження та надання слухачам різноманітної навчальної інформації довідкового змісту.

Комп'ютерні ситуаційні ділові ігри. Комп'ютерні навчальні ігри істотно збагачують навчальний процес і дозволяють реалізувати нові підходи до навчання. При цьому сам процес стає більш продуктивним і менш стомлюючим. Гру можна визначити як деяку модель дійсності, що відтворює певну життєву ситуацію.

У створенні електронних підручників та інших комп'ютерних програм широко застосовуються новітні засоби передачі навчальної інформації. Серед них особливо необхідно б виділити технології Мультимедіа (*Multi-media*), гіпертекстові технології і віртуальну реальність.

Технологія Мультимедіа — це сукупність прийомів, методів, способів виготовлення, обробки, збереження, передачі аудіовізуальної інформації, основаних на використанні технології компакт-диска CD-ROM (contrast

disk read only memory) — CD-audio, CD-video, CD+G, CD-information, CD-phone, CD-TV, LV (Laser Vision) [1].

Мультимедіа — операційне середовище, основане на використанні технології компакт-диска, дозволяє інтегрувати аудіовізуальну інформацію (відеофільм, текст, графіка, анімація, слайди, музика), використовуючи при цьому можливість інтерактивного діалогу. Використання технології Мультимедіа дозволяє реалізувати інтенсивні форми і методи навчання, підвищити мотивацію навчання завдяки застосуванню сучасних засобів обробки аудіовізуальної інформації, підвищенню рівня емоційного сприйняття інформації, формуванню вмінь реалізовувати різноманітні форми самостійної діяльності з обробки інформації.

Дуже важливою для дистанційного навчання є можливість використання гіпертекстових систем. *Гіпертекст*, тобто система перехресних посилань, надає можливість отримати необхідну довідку відразу ж, як тільки в цьому виникне необхідність. Часто існує також можливість «рухатися за даними», вибираючи курсором галузь на малюноку. При цьому можна отримати пояснювальний текст, малюнок з підписом, фрагмент відео- або звукозапису. В ідеалі така система повинна дозволити вивчати предмет зручнішим і природнішим для певного користувача способом, вона, по своїй суті, дружна та відкрита будь-кому, незалежно від досвіду і рівня підготовки.

Віртуальна реальність — це нова технологія неконтактної інформаційної взаємодії, що реалізується за допомогою комплексних мультимедіа — операційних середовищ, надає ілюзію безпосереднього входження і присутності в реальному часі в стереоскопічно представленому «екраному світі» [1].

Дистанційне навчання має свої переваги:

- можливість вибору навчальної програми, яка відповідає меті та завданням бібліотеки;
  - можливість організувати навчання співробітників бібліотек за максимально коротким терміном без відриву від виробництва і без фізичного переміщення до місця розташування навчального закладу;
  - дозволяє бібліотекареві навчатися у власному, зручному для нього темпі, коли перехід до наступного блоку інформації відбувається тільки після засвоєння попереднього;
  - поєднання теоретичного і практичного курсів з обов'язковим тестуванням;
  - недоступність результатів тестування й інших оцінок широкому загалу.
- Але дистанційне навчання має й обмеження, серед яких слід назвати:
- недостатність і недосконалість матеріально-технічної бази організації (комп'ютеризовані місця, доступ до Інтернету, комфортні навчальні класи та ін.);
  - психологічні бар'єри тих, кого навчають.

При створенні системи заходів щодо підвищення кваліфікації кадрів кожна бібліотека повинна зважати на конкретні умови своєї роботи, свою специфіку й можливості. Необхідне створення такої системи підвищення кваліфікації, яка була б максимально диференційованою, індивідуалізованою та здатною до вдосконалювання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гурье Л.И. *Современные средства обучения в процессе повышения квалификации преподавателей вузов* [Электронный ресурс] / Л. И. Гурье. — Режим доступа: <http://www.fcde.ru.de>.
2. Журавлева И.И. *Модель организации дистанционного обучения: опыт и перспективы* [Электронный ресурс] / И.И. Журавлева. — Режим доступа: <http://brn.da.ru/ru>.
3. Каптерев А.И. *Виртуальное образование — на расстоянии* [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.gpnb.ru>.
4. Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні: Затверджено Постановою МОН України 20 грудня 2000 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://osvita.org.ua./distance/pravo/oo.html/>
5. Мошкова Т. В. *Обучение библиотечных работников Интернет-технологиям: Новый взгляд на старые проблемы* [Электронный ресурс] / Т. В. Мошкова. — Режим доступа: <http://www.RVA.ru>.
6. Шевченко І. *Нові підходи до організації підвищення кваліфікації бібліотекарів: розвиваємо дистанційне навчання* / І. Шевченко // *Бібл. форум України*. — 2009. — №3. — С.32–35.

Надійшла до редколегії 18.12.2009 р.

УДК 371.132, 371.21

К. Ю. ЯКОВЕНКО

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ОБДАРОВАНИМИ УЧНЯМИ В УМОВАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Розглянуто актуальні питання професійної підготовки соціальних педагогів до організації діяльності з обдарованими учнями в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Ключові слова: підготовка, соціальний педагог, загальноосвітній заклад, обдаровані учні, організація, соціально-педагогічна діяльність.

Рассматриваются актуальные вопросы профессиональной подготовки социальных педагогов к организации деятельности

с одаренными учениками в условиях общеобразовательного учреждения.

Ключевые слова: *подготовка, социальный педагог, общеобразовательное учреждение, одаренные учащиеся, организация, социально-педагогическая деятельность.*

This article considers the actual problems of vocational work training of social pedagogues for organizing activities with gifted pupils in conditions of educational establishment.

Key words: *training, the future social pedagogues, the activity organisation, gifted pupils, social pedagogical activity, school.*

У сучасних умовах організації навчально-виховного процесу особливе значення приділяється формуванню критичного мислення учнів, що спонукає їх до висування нових нестандартних ідей, реалізації творчого підходу до вирішення навчальних проблем. Зважаючи на це, одним із важливих завдань в організації педагогічного процесу є забезпечення реалізації роботи з обдарованими учнями в умовах навчального закладу з метою виявлення їхніх здібностей до навчання та творчості. Актуальність зазначеного завдання для підготовки студентів — майбутніх соціальних педагогів — зумовлена специфікою їхньої діяльності, розширенням сфер їхнього впливу. Так, працюючи з дев'янтними підлітками, здійснюючи соціальний патронаж їхніх сімей, соціальний педагог має створювати сприятливі соціально-педагогічні умови для розвитку здібностей учнів, що одночасно сприятиме зменшенню кількості учнів «групи ризику». Розкриваючи приховані здібності учнів, соціальний педагог матиме можливість не обмежувати свою діяльність профілактикою та попередженням, а значно розширити її межі, реалізуючи функції координатора, партнера в навчально-виховному процесі.

У педагогічній науці приділяється велика увага розвитку обдарованості, що зумовлює необхідність розгляду особливостей соціалізації обдарованих учнів, які мають здебільшого труднощі в навчанні, спілкуванні, тому потребують підтримки педагога, психолога, соціального педагога.

Основи державної політики з проблем навчання та виховання обдарованих учнів висвітлено в таких державних документах як: Конституція України; Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту»; Укази Президента України: «Про додаткові заходи щодо державної підтримки обдарованої молоді», «Про програму роботи з обдарованою молоддю на 2001–2005 рр. від 8 лютого 2001 року №78/2001», «Про національну доктрину розвитку освіти» від 17 квітня 2002 року; Програми — «Столична освіта» 2001–2005 рр. (Проект «Обдарованість»), Державна цільова програма роботи з обдарованою молоддю на 2007–2010 рр., «Положення про Всеукраїнські учнівські олімпіади з базових і спеціальних дисциплін, турніри, конкурси-захисти науково-дослідницьких робіт та конкурси фахової майстерності».

Аналіз зазначених документів свідчить про окреслення цілей і завдань у напрямі організації роботи з обдарованими учнями в умовах загальноосвітніх навчальних закладів. Виокремимо основну мету організації діяльності з обдарованими дітьми як їхню підтримку та допомогу в розвиткові здібностей.

Аналіз наукових педагогічних досліджень і досвіду роботи педагогів-практиків дозволяє визначити ідею підтримки обдарованих учнів як вельми актуальну. Так, Ю. Д. Бабаєва, М. Р. Бітянова, Д. Б. Богоявленська, Н. С. Лейтес розглядають у своїх працях проблему обдарованості, визначають її походження та структуру. У працях В. М. Дружиніна, Н. С. Лейтеса, О. М. Матюшкіна, Н. В. Сербіновської висвітлено психологічний аспект розвитку обдарованих учнів, а також проаналізовано труднощі, що виникають у них під час навчання. З урахуванням аналізу вищезазначених проблем у навчанні та вихованні обдарованих учнів постає необхідність розгляду організації ефективної діяльності з учнями цієї категорії.

Питання організації діяльності заступників директора, вчителів з обдарованими дітьми розглянуто в працях Н. П. Клименко, М. В. Кнорра, О. М. Матюшкіна, Ю. Пасіхова, а проблеми організації діяльності психологів М. Бітянкової, О. Є. Марінушкіної, Г. В. Шубіної, Л. В. Туріщевої. Аналіз вищезазначених досліджень учених свідчить про актуальність питання з підготовки фахівців у напрямі розвитку здібностей учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

З урахуванням основної умови ефективного управління загальноосвітнім навчальним закладом: створення сприятливого психологічного та соціально-педагогічного середовища для розвитку здібностей учнів, особливого значення набувають питання підготовки спеціалістів, які б змогли впроваджувати технології, спрямовані на розвиток потенціалу кожного учня.

Зважаючи на вищезазначене, постає необхідність залучення соціальних педагогів до роботи з обдарованими учнями в загальноосвітніх навчальних закладах. Метою статті є аналіз основних питань підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з обдарованими учнями в загальноосвітньому навчальному закладі.

Аналіз наукових досліджень з питань підготовки студентів до роботи в навчальних закладах свідчить про те, що, незважаючи на значну кількість досліджень з питань формування готовності майбутніх педагогів та соціальних педагогів до роботи з сім'ями, учнями в межах закладу та в позанавчальний час, питання підготовки студентів — майбутніх соціальних педагогів — до роботи з обдарованими учнями в умовах ЗНЗ висвітлено недостатньо і потребує розробки моделі підготовки студента — майбутнього соціального педагога — до роботи з обдарованими дітьми в умовах загальноосвітніх навчальних закладів. Необхідність упровадження нових технологій у роботі соціального педагога ЗНЗ з обдарованими учнями, з

одного боку, і недостатня розробленість питання підготовки спеціаліста до роботи із зазначеною категорією дітей — з іншого, породжує протиріччя, на вирішення якого спрямоване наше наукове дослідження.

Зміст сучасної професійно-педагогічної підготовки соціальних педагогів відображено в працях А. С. Блінова, І. Зверєвої, А. Й. Капської, С. Хлебик. Питання організації соціально-педагогічної діяльності з обдарованими учнями розглядається в працях С. П. Архипової, Г. Я. Майбороди, Ю. В. Василькової, А. Й. Капської. Так, С. П. Архипова, Г. Я. Майборода розробили спецкурс для майбутніх соціальних педагогів з метою формування готовності студентів до здійснення соціально-педагогічної діяльності в різних її напрямках. У цьому спецкурсі є заняття з питання організації соціально-педагогічної діяльності з обдарованими учнями. Ю. В. Василькова серед напрямів роботи соціального педагога виокремлює роботу зі здібними учнями. А. Й. Капська, С. Я. Харченко описують технології роботи соціального педагога з обдарованими дітьми.

Питання професійної підготовки соціальних педагогів розглянуто в працях К. В. Бакланова, А. В. Бондаря, Р. Х. Вайноли, Ю. М. Галагузової, О. І. Гури, О. Я. Межрицького, А. І. Міщик, О. І. Москалюк, С. Ю. Пащенко, О. В. Пономаренко, З. З. Фалинської. Так, у працях К. В. Бакланова, Р. Х. Вайноли, О. В. Пономаренко, А. І. Міщик наведено моделі професійної підготовки соціального педагога з урахуванням етапів підготовки та визначенням її основних компонентів. К. В. Бакланов розробив модель, котра містить три основні рівні професійного розвитку, які проходить соціальний педагог у процесі підготовки і самовдосконалення: перший — відповідає періоду професійної підготовки — це рівень формування основ опанування майбутньої професії; другий — відповідає закінченню професійної підготовки і опануванню системи професійних знань, умінь та навичок, які становлять професійну компетентність фахівця; третій — це рівень, який характеризує сформованого професіонала, котрий має досвід професійної діяльності і професійну духовність як гармонію загальнолюдських, професійних і особистісних ідеалів [1]. Вважаємо, що зазначені автором рівні підготовки важливі в процесі формування готовності соціальних педагогів до роботи з обдарованими дітьми в умовах загальноосвітнього навчального закладу. Р. Х. Вайнола описує модель професійної підготовки соціального педагога в контексті його особистісного розвитку та в процесі здійснення професійної діяльності [2]. Автор приділяє увагу особистісним якостям соціального педагога, розглядаючи їх як основу професійної підготовки майбутнього спеціаліста. З урахуванням цього ми виокремлюємо основні якості соціального педагога, необхідні в процесі роботи з обдарованими учнями, такі як: емпатія, доброзичливість, чесність, делікатність, цілеспрямованість, конкретність, комунікабельність, прагнення до самовдосконалення та творчості, винахідливість.

3. З. Фалинська розглядає професійну підготовку соціальних педагогів через процес формування фахівця нового типу, здатного швидко й адекватно реагувати на зміни, що відбуваються в суспільстві, компетентно вирішувати соціально-педагогічні проблеми в усіх типах та видах навчально-виховних установ і закладів соціальної роботи, на всіх рівнях управління [6]. З урахуванням зазначеного визначення в процесі підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з обдарованими учнями виокремимо такі необхідні вміння спеціаліста, як: організаційні, комунікативні, творчі, аналітичні, прогностичні. Так, О. І. Гура вважає, що професійні комунікативні якості соціального педагога є базовими, інтегративними характеристиками, які визначають продуктивність реалізації всіх функцій професійної діяльності соціального педагога [4]. Отже, формування професійних умінь та особистісних якостей соціального педагога є необхідною складовою в процесі його підготовки.

Ю. М. Галагузова, Г. В. Сорвачова, Г. М. Штинова здійснили аналіз практичної підготовки соціального педагога та визначили такі необхідні вміння соціального педагога в цьому процесі, як: комунікативні, організаторські, діагностичні, проєктувальні, дидактичні, аналітичні [3]. Вважаємо за необхідне підкреслити важливість зазначених умінь у роботі з обдарованими учнями. Так, комунікативні вміння допомагають соціальному педагогові встановити контакт з дитиною, знайти спільну мову, визначити коло її інтересів і захоплень, а також труднощі, які виникають у дитини під час спілкування. Організаторські вміння соціальний педагог реалізує вже під час планування своєї діяльності, організації занять з учнями, вчителями, батьками. Діагностичні вміння під час роботи з обдарованими учнями використовуються соціальним педагогом з метою визначення проблем адаптації дитини в шкільному середовищі, особливостей спілкування дитини з батьками та вчителями, а також однолітками. Окрім цього, вищенаведені вміння необхідні соціальному педагогові на кожному з етапів власної діяльності. Проєктувальні вміння соціальний педагог реалізує в соціально-педагогічних ситуаціях, під час створення соціально-педагогічної технології з метою планування подальшої діяльності з обдарованими учнями. Окрім зазначених умінь, соціальний педагог повинен набути дидактичні вміння з метою забезпечення успішності виконання соціально-педагогічних завдань у процесі організації соціально-педагогічної діяльності (наприклад, виконання вправ з метою зниження рівня тривожності дитини під час уроку та спілкування з учителями). Аналітичні вміння соціальний педагог застосовує з метою аналізу й оцінки результатів власної діяльності з питань організації роботи з обдарованими учнями. Зазначимо, що важливим етапом для формування перелічених умінь є період проходження практики в загальноосвітніх закладах. Ю. Мельник, С. Шаргородська розглядають модель професійної діяльності соціального педагога. Автори визначають 4 види спрямованості діяльності соціального педагога — на себе, дітей, дорослих,

процес і визначають професійні знання, професійні вміння та професійно важливі риси, згідно з цією спрямованістю [5]. Зазначена модель професійної діяльності педагога може бути основою підготовки майбутнього спеціаліста до організації соціально-педагогічної діяльності з обдарованими учнями. Беручи за основу вищезазначені складники професійної діяльності, наведемо модель діяльності соціального педагога з обдарованими учнями, яка складається з таких компонентів:

1) професійні й етичні стандарти діяльності соціального педагога з обдарованими учнями (здатність забезпечувати посередництво між особистістю дитини, її сім'єю, суспільством, державними установами, вмiло виконувати роль посередника між обдарованим учнем та його оточенням, впливати на формування толерантного спілкування, стосунки між учнями з метою зменшення конфліктних ситуацій, застосовувати знання про зміни в системі освіти, знати пріоритетні напрями в роботі з обдарованими дітьми, особливості їхнього розвитку, труднощі, мати навички аналізу та самоаналізу, а також уміти здійснювати соціально-педагогічне дослідження із зазначеної проблеми);

2) функції соціального педагога, який працює з обдарованими учнями (виховна: забезпечення позитивного впливу всіх суб'єктів навчально-виховного процесу на поведінку учнів, формування навичок соціальної активності; організаційна: організація соціально-педагогічної діяльності: дослідження сфери інтересів учнів, проблем, які виникають в однолітків, основних проблем у навчанні обдарованих учнів, характер їхньої взаємодії з колективом, а також організація розвивальних, просвітницьких, профілактичних занять з метою формування в учнів позитивного ставлення до навчання; прогностична: прогнозування, планування діяльності, проектування алгоритму розвитку здібностей учнів; профілактична: використання запобіжних заходів щодо виникнення складних емоційних станів, незадоволеності собою, процесом навчання в школі, профілактика пасивності в навчанні й інших видах діяльності; організаційно-комунікативна: налагодження зв'язків з різними соціальними інститутами, організаціями, які вивчають питання залучення обдарованої молоді до різних видів діяльності, наприклад, організація відпочинку й оздоровлення обдарованих учнів, зосередження їхньої уваги на проблемі збереження здоров'я сучасної молоді; охоронно-захисна: захист прав та інтересів обдарованої дитини на власну гідність, можливості розвитку своїх здібностей);

3) принципи діяльності соціального педагога з обдарованими дітьми: принцип універсальності (соціальний педагог не припускає у власній діяльності будь-якої дискримінації); врахування наявності потенційної обдарованості в усіх дітей; забезпечення охорони соціальних прав дитини (мислити творчо й креативно); здійснення профілактичних заходів (проведення відповідної роботи щодо формування адекватної самооцінки обдарованих учнів); дотримання принципу клієнтоцентризму (орієнтація зусиль на

розкриття творчих здібностей дитини); опора на ресурси дитини; максимізація соціальних ресурсів (залучення всіх учасників навчально-виховного процесу, що мають вплив на розвиток та формування здібностей учнів); забезпечення конфіденційності в роботі з обдарованими учнями (збереження інформації, що отримана під час консультаційної роботи з дитиною); прояв толерантності (терпимість до думок та форм їх вираження дитиною);

4) якості соціального педагога, необхідні для роботи з обдарованими дітьми (особистісні: любов і повага до оточуючих, активність, терпимість до думок інших, стриманість, порядність, чесність, духовність, здатність до самовиховання, самовдосконалення, самоаналізу); професійні (готовність до здобуття та застосування знань із соціальної педагогіки, психології, правознавства, релігії, етики, конфліктології, готовність до роботи в нестандартних умовах, самоосвіти, знання про тренінгові технології, емпатія, цілеспрямованість, активність, зосередженість на результатах діяльності);

5) знання й уміння (використання знань з дисциплін суспільно-гуманітарного профілю, основ вікової психології, корекційної педагогіки, права; уміння: збирати необхідну інформацію, аналізувати, спостерігати за дитиною, встановлювати зв'язки з громадськістю, допомагати сім'ї в розвитковій здібностей дитини, а також формуванні навичок соціальної активності дитини в освітньому середовищі, створювати умови для творчої діяльності учнів на уроці, заохочувати батьків та вчителів до роботи з дітьми, які мають досягнення в певних галузях, впливати на організацію позашкільної діяльності обдарованих учнів, брати участь у роботі літніх шкіл МАН);

6) права й обов'язки соціального педагога в роботі з обдарованими дітьми (права: захист інтересів дітей та підлітків, ведення державної й приватної практики за наявністю диплома, проведення соціально-педагогічних досліджень, надсилення офіційних запитів до громадських організацій, державних структур, унесення пропозицій у планування роботи навчального закладу, надання рекомендацій з метою оптимізації навчально-виховного процесу; обов'язки: вивчення психолого-педагогічних особливостей учнів, забезпечення принципів соціально-педагогічної діяльності, підтвердження доцільності організації своєї діяльності в навчальному закладі; організація соціальної, оздоровчої, виховної діяльності з обдарованими дітьми, робота із запобігання негативним явищам у поведінці учнів, захист інтересів дитини).

Перелічені компоненти стали основою моделі підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з обдарованими учнями. Використання їх у системі підготовки майбутнього спеціаліста забезпечить ефективність його діяльності, сприятиме розвитку необхідних умінь, професійних та особистісних якостей. Окрім цього, ми використовуємо рівні професійної підготовки спеціаліста, запропоновані К. В. Баклановим з метою формування готовності майбутнього соціального педагога до організації діяльності з

обдарованими учнями. На першому рівні відбувається засвоєння необхідних знань про особливості роботи з обдарованими учнями, їхніми батьками, педагогами. Другий рівень характеризується формуванням визначених нами вмінь та професійних якостей. Використання здобутих знань та набутого досвіду на практиці в процесі роботи з обдарованими дітьми реалізується спеціалістом на третьому рівні. З урахуванням вищезазначеного, в процесі підготовки майбутнього спеціаліста до розглянутого виду діяльності важливим етапом є оцінка сформованості зазначених компонентів на кожному рівні підготовки. Для цього необхідне використання методів оцінки результатів роботи студента на кожному рівні підготовки.

Отже, майбутній соціальний педагог повинен опанувати відповідну педагогічну техніку з метою стимулювання активності здібних до навчання та творчої діяльності учнів, а також мобілізувати власні творчі здібності з метою ефективної організації власної діяльності.

Перспективою подальшого дослідження є вдосконалення моделі підготовки соціального педагога до роботи з обдарованими учнями з урахуванням основних принципів, етапів та її особливостей, а також розгляд проблеми підготовки соціальних педагогів до роботи з іншими суб'єктами педагогічного процесу, які створюють середовище розвитку для обдарованих учнів в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бакланов К. В. *Формирование основ самосознания социального педагога в процессе профессиональной подготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Бакланов Константин Владимирович. — М., 1998. — 180 с.*
2. Вайнола Р. Х. *Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : монографія / Вайнола Р. Х. ; за ред. С. О. Сисоевої. — Запоріжжя : Хортицький навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр, 2008. — 460 с.*
3. Галагузова Ю. *Социальная педагогика: Практика глазами преподавателей и студентов : пособ. для студ. / Галагузова Ю. М., Сорвачова Г. В., Штинова Г. М. — М. : [б.и.], 2001. — 224 с.*
4. Гура О. І. *Педагогічні умови формування професійних комунікативних якостей соціального педагога : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / О. І. Гура. — Х., 2001. — 20 с.*
5. Мельник Ю. *Орієнтовна модель професійної діяльності соціального педагога / Мельник Ю., Шаргородська С. // Соціальний педагог. — 2006. — №3 — С. 5–11.*
6. Фалинська З. З. *Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / З. З. Фалинська. — Вінниця, 2006. — 23 с.*

Надійшла до редколегії 30.11.2009 р.

УДК 37.013.42

А. Г. МОКРЯК

СОЦІАЛЬНА РОБОТА З ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ: СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Розглядаються проблеми співвідношення сфер соціальної роботи й соціально-педагогічної діяльності з людьми похилого віку в сучасному інформаційному суспільстві.

Ключові слова: соціальна педагогіка, соціальна робота, люди похилого віку.

Рассматриваются проблемы соотношения сфер социальной работы и социально-педагогической деятельности с людьми пожилого возраста в современном информационном обществе.

Ключевые слова: социальная педагогика, социальная работа, пожилые люди.

In the article problems of interrelations between fields of social work and socially-pedagogical activity with elderly people in modern informative society are considered.

Key words: social pedagogics, social work, elderly people.

Наприкінці ХХ ст. докорінно змінилися політична, економічна й соціальна системи України. Ці радикальні зміни позначилися на процесові демографічного старіння населення й потребують істотних змін в організації соціального захисту й концептуального уточнення сутності соціальної роботи. Зростання кількості нужденних людей, майнове розшарування соціуму й розширення спектра потреб у соціальному обслуговуванні актуалізували певну трансформацію системи соціальної роботи з метою стабілізації стрімко мінливого суспільства. Одним з підходів стало використання педагогічних методів і засобів для формування в людини, що потрапила в складну життєву ситуацію, активної позиції, спрямованої на гранично самостійне вирішення власних проблем. На рубежі століть відбулося відродження соціальної педагогіки, однак сфера її основної діяльності на десятиліття обмежилася сферою дитинства і юнацтва, хоча існуючий потенціал дозволяє соціальній педагогіці успішно супроводжувати процес безперервної соціалізації людей.

Історія становлення й розвитку соціальної роботи й соціальної педагогіки висвітлюється в працях І. Липського, Е. Холостової, С. Пальчевсько-го, Л. Бадя; соціальну роботу як науку й практичну діяльність описують А. Капська, П. Павленко, М. Фірсов, Е. Студенова; співвідношення соціальної роботи й соціальної педагогіки розглядають В. Бочарова, А. Рижанова,

А. Мудрик, В. Нікітін; філософського осмислення проблеми соціальної роботи набули в працях філософів і соціологів Е. Дюркгейма, К. Леві-Стросса.

Однак сучасний стан соціальної роботи з людьми літнього віку й проблеми її взаємин у цій сфері із соціальною педагогікою розроблені недостатньо.

Метою статті є дослідження предметної специфіки соціально-педагогічної діяльності з людьми похилого віку в рамках сучасної парадигми соціальної роботи в умовах глобального інформаційного суспільства.

Слід зазначити, що на сьогоднішній день науковим співтовариством соціальна робота й соціальна педагогіка в цілому розглядаються і як соціальні теоретичні науки, і як сфери спеціалізованої практичної діяльності, поле відповідальності яких останнім часом значно розширилося й взаємно переплелось. Відбувається поступова констатація інтеграції завдань зі сфер соціальної педагогіки й соціальної роботи. Водночас розвиток і трансформація сучасного інформаційного суспільства, що претендує на роль соціального [2], породжують усе нагальніші потреби у вирішенні несподіваних і різноманітних соціальних проблем, характер яких не дозволяє запропонувати однозначних способів їхнього ефективного рішення. Однією з таких неоднозначних і нагальних проблем є старіння населення, що викликано збільшенням у суспільстві кількості людей літнього й старечого віку, створює певний запит на адекватну соціальну підтримку.

Соціальна робота й соціальна педагогіка як види професійної діяльності мають інтегративну й міждисциплінарну спрямованість.

Однак розгляд питання про педагогічні основи професійної діяльності в соціумі зіштовхується із проблемою взаємин соціальної роботи й соціальної педагогіки в об'єктно-предметній сфері соціалізації, соціального розвитку й соціального виховання особистості. Це потребує чіткішого розмежування зон максимальної відповідальності й впливу кожної із соціономічних дисциплін упродовж життєвого шляху людини.

Сформувалося декілька підходів до вивчення співвідношення соціальної роботи й соціальної педагогіки. У західних країнах сформувалася тенденція не розділяти ці поняття, а розглядати соціальну роботу й соціальну педагогіку як один науковий напрям, що пов'язано саме з тим, що поле діяльності соціальної роботи й соціальної педагогіки значно розширилося й взаємно переплелось. Тому відбулася інтеграція завдань зі сфери соціальної педагогіки й соціальної роботи, і, отже, розподіл єдиної сфери на соціальну роботу й соціальну педагогіку утворює штучні межі, ускладнює спільну діяльність і подальший розвиток, є перешкодою на шляху розвитку загального поля дії. У зв'язку з цим використовується загальне поняття — соціальний працівник — соціальний педагог і сфери діяльності — соціальна робота й соціальна педагогіка — розглядаються як синоніми або використовується спільний для цих сфер діяльності термін — соціальна робота.

Прихильники іншої позиції вважають, що соціальна робота й соціальна педагогіка — не синоніми в повному розумінні слова. Із цієї точки зору, соціальна робота розуміється як спадкоємиця первісних форм добродійності й опіки, вважається ширшим поняттям, хоча й передбачає педагогічний вплив у діяльності по захисту людини й наданню їй допомоги, а соціальна педагогіка — це сфера діяльності з педагогічними цілями, що передбачає виховання й навчання дорослих — процеси, котрі супроводжують усе життя людини. Таким чином, соціальна робота спрямована на практичне вирішення соціальних проблем, на допомогу незахищеним або мало захищеним групам населення, а соціальна педагогіка — радше на профілактику й соціальну освіту [4].

В. Бочарова вважає поділ усієї сфери діяльності соціальних служб на соціально-педагогічну й соціальну роботу застарілим й неправомірним і стверджує, що соціальний педагог є «інтегративним представником» професії соціального працівника, аргументуючи це тим, що предметом соціальної педагогіки є процес педагогічного впливу на соціальні взаємодії людини протягом усіх вікових періодів життя в різних сферах її мікросередовища. На думку дослідниці, ототожнення соціального педагога тільки зі шкільним соціальним працівником або із соціальним працівником у сфері освіти є помилковим, не слід розділяти діяльність у соціумі на соціально-педагогічну й соціальну роботу, оскільки функції соціального педагога й соціального працівника не ідентичні. При цьому діяльність соціального педагога зорієнтована на роботу з усіма категоріями населення, вирішення проблем яких здійснюється разом із соціальними працівниками, котрі спеціалізуються по певних профілях [1].

М. Фірсов вважає, що, з одного боку, соціальні працівники й соціальні педагоги намагаються вирішити ті самі проблеми і їхні завдання реалізуються в одній і тій же площині, з іншого — відзначають різницю між ними, котра полягає в тому, що діяльність соціального працівника спрямована на підтримку, розвиток і реабілітацію індивідуальної й соціальної суб'єктності, тоді як соціальний педагог здійснює виховання людини в соціумі [8].

П. Павленок найкоректнішим вважає розгляд соціальної педагогіки й соціальної роботи як самостійних наукових і навчальних дисциплін і специфічних видів практичної діяльності. Відзначаючи значну роль виховного й соціалізуючих компонентів соціальної педагогіки у вирішенні теоретичних, методичних і практичних завдань соціальної роботи, учений підкреслює, що в соціальній роботі використовуються не тільки педагогічні технології й що вона виконує функції, які виходять далеко за рамки педагогічної практики. При цьому роль соціальної педагогіки полягає в посередництві між соціальним середовищем і окремими галузями педагогічної науки [5].

В. Нікітін вважає, що об'єкти соціальної роботи й соціальної педагогіки багато в чому збігаються, і говорить про три об'єктні рівні соціальної педагогіки — соціетальний, соціально-середовищний і окремий індивідуальний.

На першому рівні об'єктом соціально-педагогічної теорії й практики є суспільство, держава, різні політичні й громадські організації та рухи, зацікавлені в соціалізації членів суспільства в певному напрямі, засобом реалізації є ідеологія як система ціннісних орієнтацій та ідеологічна робота як система внесення у свідомість членів суспільства певним чином орієнтованих цінностей. На кожному рівні залежно від масштабу об'єкта соціальної педагогіки особливе місце належить проблемам освітньо-виховної роботи з індивідами, групами індивідів, соціалізація яких порушена через депривацію розвитку під впливом соціальних обставин. Одночасно ці індивіди перебувають на пікуванні системи соціальної роботи, що передбачає соціальне забезпечення й соціальне обслуговування людей, які потребують соціальної допомоги, підтримки й захисту [4].

Люди похилого віку як об'єкт соціальної діяльності представлені на всіх трьох об'єктних рівнях соціальної роботи й соціальної педагогіки. З позицій соціальної роботи (нормативно-розподільної, кількісно орієнтованої): на першому рівні — об'єктом є соціальна політика, ідеологію якої становить соціальний захист (безповоротно-витратна), на другому — існує інфраструктура установ, через яку відбувається розподіл матеріальних і соціальних послуг для жорстко кількісно регламентованих груп підопічних споживачів соціальних послуг, перелік і обсяг яких визначається не переліком необхідних індивідуальних потреб благоотримувачів, а обмежуються нормативним переліком послуг і економічних можливостей виділених для цього перманентно обмежених засобів; з погляду соціальної педагогіки (ціннісно-духовної, якісно орієнтованої): суспільство й держава ще не мають задовільної ідеологічної системи гуманістичного ставлення до людей похилого й старечого віку як суспільної соціальної цінності, соціально-дружнє мікросередовище для літніх людей не створене, система індивідуальної й групової соціально-педагогічної освітньо-виховної роботи з людьми літнього віку в соціумі не сформована.

Варто констатувати, що вітчизняна соціальна педагогіка, згідно з «Паспортом спеціальності 13.00.05 — соціальна педагогіка», здебільшого зосереджувалася на підготовці фахівців — соціальних педагогів — для роботи з дітьми й молоддю, при цьому часто формально дублює функції й напрями соціальної роботи на шкоду своєму головному призначенню: «галузь педагогічної науки, яка вивчає особливості соціального виховання, виховні можливості соціального середовища й оптимальні умови соціалізації особистості, розглядає закономірності взаємодії та взаємозв'язку особистості, мікро-та макросоціуму» [6]. Практична ж соціальна робота з людьми похилого віку фактично не використовує теоретичний і практичний досвід соціальної педагогіки й недостатньо орієнтована на соціальний розвиток цієї вікової групи, самостійно не забезпечує ефективної вторинної соціалізації індивідуальної особистості літньої людини.

Можливо, це пов'язано з тим, що соціальна педагогіка (як теорія й практика пізнання, регулювання й реалізації освітньо-виховними засобами процесів соціалізації або ресоціалізації людини), має базисом безпосереднє спілкування двох людей, яке завжди є подієво-діалогічним. Саме спільна подія-взаємодія, складність досягнення ефективного результату соціально-педагогічного діалогу потребують високої педагогічної майстерності соціального педагога, застосування незвичайних форм та способів пізнання, здатності вчування у внутрішній світ людини похилого віку [3]. Ця спільна дія-взаємодія потребує високої педагогічної майстерності й професіоналізму соціального педагога [3].

Простіше й менш особистісно витратно діяти й витратити суспільні ресурси в рамках нормативно-розподільного підходу соціальної роботи, де формальний результат зрозумілий, легко вимірюється й контролюється в одиницях, визначених фахівцем соціальних послуг: педагогічних, юридичних, психологічних, соціальних, побутових та ін. У підсумку — соціальна робота орієнтується на пасивну діяльність і простий кількісний результат, а соціальна педагогіка — на активну педагогічну перетворюючу діяльність і складні якісні позитивні зміни в об'єкті. Головна мета, що декларується соціальною роботою — повернути клієнтові здатність діяти самостійно в певному соціальному контексті. Однак соціальна робота не зацікавлена в остаточному подоланні соціальних проблем — це загрожує екстенсивному зростанню її досягнень і показників: більше соціальних проблем і кризових ситуацій, більше людей у кризовій ситуації, ще більше реалізованих соціальних послуг. У рамках суспільства з високим і різким рівнем соціальної диференціації й дефіциту соціальних ресурсів, що виділяються для соціальної сфери, головна мета соціальної роботи недосяжна.

На думку вітчизняного дослідника А.Рижанової, маскування соціальної роботи під соціальну педагогіку заважає розвитку останньої не тільки внаслідок відкритого невизнання деякими соціальними працівниками й деякими педагогами-фундаменталістами, але й тому, що складно виявити таку підміну, що відбивається на формуванні іміджу соціальної педагогіки в суспільстві [7].

Це ускладнює легітимізацію вітчизняної соціальної педагогіки як специфічної по унікальності своїх функцій фундаментальної соціальної дисципліни, котра потребує практичного формування адекватної потребам інформаційного суспільства соціально-педагогічної кадрової й інституціональної інфраструктури, спрямованої на вирішення завдань первинної соціалізації й соціального виховання не тільки дітей, підлітків і молоді, але й завдань ефективною вторинної безперервної соціалізації дорослих людей і людей літнього віку упродовж усього життя.

При цьому очевидно: соціальна педагогіка, насамперед — профілактична сфера практичної діяльності, а не сфера симптоматичного підходу,

спрямованого на усунення вже виявилися окремих негативних явищ, у цьому разі — різних варіантів дезадаптації особистості — жертви соціалізації; соціальна педагогіка — єдина соціальна сфера, зоною максимальної відповідальності якої є духовність цілісної особистості у світському розумінні — соціальні якості, соціальні цінності, їхня ієрархічна структура у свідомості конкретної людини, що визначає просоціальну спрямованість поведінки в соціумі, здатність до суб'єктивного самоставлення, саморозвитку, самовдосконалення, самоврядування; соціальна педагогіка — активна випереджальна робота із цінностями і якостями особистості, що ігнорує застарілі регресивні стереотипи, це проектно-прогностична робота з майбутніми перспективними потребами людської істоти в реальних мінливих умовах, суспільного порядку й поточного й майбутнього вікового періоду (перший, другий, третій вік), коли в межах попереднього вікового етапу відбуваються превентивні втручання, що підготовляють до успішної соціальної адаптації в наступних умовах суспільного середовища.

Правомірно говорити про необхідність активізації соціально-педагогічної діяльності в рамках соціальної роботи як відповіді на виклик поточної ситуації розвитку суспільства. Головна діюча особа — соціальний педагог — як найбільш інтегрований і всебічно підготовлений працівник соціальної сфери. Закономірністю стає орієнтація на пріоритет сім'ї, на принцип територіальної організації соціально-педагогічної діяльності й соціальної роботи в громаді, мікрорайоні з максимальним наближенням до сім'ї як сфери взаємин і спілкування різних поколінь: дітей, дорослих і людей похилого віку. Соціальний педагог як соціальний посередник і «світський духовний наставник» активно контактує із особистістю, визначає соціальний діагноз, виявляє позитивні й негативні впливи на процес соціалізації, визначає проблеми й залучає соціальних працівників, що спеціалізуються на вирішенні певних соціальних завдань.

Таким чином, згідно з одним підходом, соціальна педагогіка визначається як галузь соціальної роботи й, відповідно, «соціальний педагог» — це спеціалізація соціального працівника в галузі освіти дітей і молоді. Інша точка зору зводить діяльність з вирішення різних соціальних проблем до діяльності педагогічної й фактично ототожнює соціальну роботу й соціальну педагогіку. Ми підтримуємо підхід, що пов'язаний з розглядом соціальної роботи й соціальної педагогіки як самостійних дисциплін і різних сфер практичної діяльності; соціальна робота й соціально-педагогічна робота з людьми літнього віку співвідносяться й взаємодіють, насамперед, через спільний об'єкт, що створює певні труднощі в розмежуванні функцій і реалізації практичної діяльності. Оскільки об'єкт і предмет соціальної роботи значно ширші, а технології й методи набагато різноманітніші, соціальний педагог часто виконує функції соціального працівника на шкоду своїй головній й унікальній функції — освітньо-виховній роботі із соціального виховання й сприяння процесу соціалізації літньої людини в сім'ї,

соціальній групі, мікросоціумі. На наш погляд, що необхідна активізація соціально-педагогічної діяльності в рамках соціальної роботи як відповідь на виклик поточної ситуації розвитку суспільства. Головна діюча особа — соціальний педагог — як найбільш інтегрований і всесторонньо підготовлений працівник соціальної сфери, що керується територіальним принципом організації соціально-педагогічної й соціальної роботи з людьми літнього віку.

Перспективою подальшого дослідження означеної проблеми може бути аналіз територіальної громади як фактора посттрудої соціалізації людей похилого віку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бочарова В. Г. *Профессиональная социальная работа: личностно ориентированный подход* / В. Г. Бочарова — М. : 1999. — 184 с.
2. Капська А. Й. *Соціальна робота : навч. посібник для вузів* / А. Й. Капська. — К. : Центр навчальної літератури, 2005. — 325 с.
3. Никитин В. А. *Начала социальной педагогики : учеб. пособие.* / В. А. Никитин. — 2-е изд. — М. : Моск. психолого-социальный ин-т Флинта, 1999. — 72 с.
4. Нойфельд И. *Методы социальной работы* / И. Нойфельд // *Теория и практика социальной работы: отечественный и зарубежный опыт.* — М. — Тула, 1993. — Т. 1. — 460 с.
5. Павленок П. Д. *Теория, история и методика социальной работы : учеб. пособ.* — 7-е изд., доп. / П. Д. Павленок. — М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2007. — 476 с.
6. *Паспорт специальности 13.00.05 — социальная педагогика [Электронный ресурс].* — Режим доступа: <http://www.uazakon.com/document/fpart48/idx48983.htm>. — загл.с екрана.
7. Рижанова А. О. *Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті: дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05* / А. О. Рижанова; Харк. держ. акад. культури. — Х., 2004. — 447 с.
8. Фирсов М. В. *Теория социальной работы* / М. В. Фирсов, Е. Г. Студенова. — М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. — 432 с.

Надійшла до редколегії 18.12.2009 р.

НАШІ АВТОРИ

- Аніщенко А. П. викл. ХДАК
 Балаклицький М. А. канд. філол. наук, доц. Харківського нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна, докторант Ін-ту журналістики Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка.
- Біличенко О. А. канд. пед. наук, доц. Слов'янського держ. пед. ун-ту
- Булах Т.Д. канд. пед. наук, доц. ХДАК
 Васильченко М. М. аспірант ХДАК
 Виходець О. М. канд. техн. наук, доц. Одеського ін-ту підприємництва та права
- Гнезділова В. В. аспірант ХДАК
 Грабар Н. Г. канд. соц. комунікацій, доц. Харківського нац. техн. ун-ту сільського господарства
- Давидова Ж. В. аспірант ХНПУ ім. Г. С. Сковороди
 Давидова І. О. д-р соц. комунікацій, доц. ХДАК
 Дмитренко Т.О. д-р пед. наук, проф. ХНПУ імені Г. С. Сковороди
 Зінченко О. В. д-р іст. наук, доц. Української інженерно-педагогічної академії
- Калініченко В. В. канд. іст. наук, доц. ХДАК
 Клочан Ю. В. викл. ХДАК
 Кобелєв О. М. канд. пед. наук, доц., докторант ХДАК
 Колісник О. М. аспірант Київського нац. ун-ту імені Т. Г. Шевченка
- Коханова І. О. канд. пед. наук, ст. викл. ХДАК
 Лисенко Ю. О. аспірант ХДАК
 Макеєва І. І. провідний методист Наукової бібліотеки Дніпропетровського нац. ун-ту імені О. Гончара
- Малютіна О. К. канд. іст. наук, доц. Нац. фармацевтичного ун-ту
 Маркова В. А. докторант ХДАК
 Маштакова В. О. аспірант ХДАК
 Микитенко Г. В. аспірант ХДАК
 Мокряк А. Г. аспірант ХДАК
- Остропольська З. М. канд. філософ. наук, доцент ХДАК
 Паливода Ю. В. здобувач Київського нац. ун-ту імені Т. Г. Шевченка
- Пасмор Ю. В. юрист-консульт, здобувач ХДАК

-
- Прокопенко А. І.** канд. пед. наук, проф., начальник Центру інформаційних технологій ХНПУ імені Г.С. Сковороди
- Савченко А. А.** аспірант ХДАК
- Степанов В. Ю.** канд. техн. наук, доц., декан факультету менеджменту ХДАК
- Стрілець Н. О.** аспірант ХДАК
- Супрун Л. В.** канд. філол. наук, доц., докторант Ін-ту журналістики Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка.
- Швидка О. Б.** в.о. декана факультету банківської справи Харківського ін-ту банківської справи Ун-ту банківської справи НБУ, здобувач ХДАК
- Шейко В. М.** д-р іст. наук, проф., ректор ХДАК, член-кореспондент Академії мистецтв України, засл. діяч мистецтв України, дійсний член Міжнародної академії інформатизації при ООН
- Шкуркіна В. М.** канд. пед. наук, ст. викл. ХДАК
- Щедрін А. Т.** д-р культурології, проф. ХДАК
- Яковенко К. Ю.** аспірант ХНПУ імені Г.С. Сковороди
- Яресько К. В.** канд. пед. наук, доц., зав. кафедри соціальної педагогіки ХНПУ імені Г. С. Сковороди

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА

В. М. ШЕЙКО ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ТА ЗОВНІШНЬОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	4
О. В. ЗІНЧЕНКО ЧИЧЕРІНСЬКА АНТИОБЩИННА КОНЦЕПЦІЯ (ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ).....	17
В. В. ГНЄЗДІЛОВА ТЕОРЕТИКИ ТА ПРАКТИКИ МУЗЕЙНИЦТВА ХАРКІВЩИНИ: ВНЕСОК У ФОРМУВАННЯ МУЗЕЙНОЇ МЕРЕЖИ РЕГІОНУ (XIX – ПОЧ. XX СТ.)	25
А. Т. ЩЕДРІН ТЕОСОФІЯ ЯК ФЕНОМЕН НЕКЛАСИЧНОЇ РЕЛІГІЙНОСТІ НОВОГО ЧАСУ: (СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМИРИ В ОЦІНКАХ СУЧАСНИКІВ)	32
В. В. КАЛІНІЧЕНКО ЗЕМЕЛЬНА ГРОМАДА В УКРАЇНСЬКОМУ ДОКОЛГОСПНОМУ СЕЛІ (1922–1930 РР.): ПОВНОВАЖЕННЯ, ОБОВ'ЯЗКИ ТА СТРУКТУРА ВЛАДИ.....	40

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

О. Б. ШВИДКА ЕВОЛЮЦІЯ КОМУНІКАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	50
В. Ю. СТЕПАНОВ МЕНЕДЖМЕНТ ЗНАНЬ ЯК АСПЕКТ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	58
Ю. В. ПАСМОР ВПЛИВ ЕЛЕКТРОННИХ КАНАЛІВ НА СИСТЕМУ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОГО ОБМІНУ В ПРАВІ	65
І. О. ДАВИДОВА РЕГІОНАЛЬНА ІННОВАЦІЙНА ПОЛІТИКА РОЗВИТКУ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ.....	72
Н. Г. ГРАБАР КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ БІБЛІОТЕКАРЯ В ПРОЦЕСІ ПРОВЕДЕННЯ ІГРОВИХ ЗАХОДІВ.....	80
І. О. КОХАНОВА ПОЦИФРУВАННЯ ТА МІКРОФІЛЬМУВАННЯ ЯК ЗАСОБИ ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТІВ.....	85
М. М. ВАСИЛЬЧЕНКО МАС-МЕДІА ЯК КАНАЛ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ АРХІВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ.....	93

Н. О. СТРАЛЕЦЬ	
ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРІГАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКУМЕНТІВ В АРХІВНИХ ФОНДАХ.....	97
О. М. КОБЄЛЄВ	
ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ У БІБЛІОТЕЧНІЙ ГАЛУЗІ.....	106
Г. В. МИКИТЕНКО	
КАДРОВЕ ДІЛОВОДСТВО У ВНЗ: МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ СИСТЕМ.....	113
В. А. МАРКОВА	
КНИГА І ВИКЛИКИ НОВОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ РЕАЛЬНОСТІ.....	120
Ю. В. ПАЛИВОДА	
ВИДАВНИЧА ІДЕЯ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ФАКТОР СПІВПРАЦІ АВТОРА ТА РЕДАКТОРА.....	129
О. К. МАЛЮТІНА	
ХАРКІВСЬКІ КАДЕТСЬКІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ПРО РЕВОЛЮЦІЮ (1905 р.) ТА РЕВОЛЮЦІЙНЕ НАСИЛЬСТВО	136
О. А. БЛАІЧЕНКО	
КОМУНІКАЦІЙНИЙ ЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ «ЛІТЕРАТУРА».....	144
Л. В. СУПРУН	
ТОТЕМІЧНІ НАЗВИ В КОНТИНУУМІ «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА» (1898-1906) ЯК АТРАКТАНТИ ЧИТАЦЬКОЇ УВАГИ	152
М. А. БАЛАКЛИЦЬКИЙ	
ПУБЛІЦИСТИКА УКРАЇНСЬКИХ ПРОТЕСТАНТІВ У КНИЖКОВОМУ ФОРМАТІ.....	159
Т. Д. БУЛАХ	
СПЕЦИФІКА ТЕЛЕВІЗІЙНОЇ РЕКЛАМИ.....	167
О. М. КОЛІСНИК	
ТИПОЛОГІЯ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ АНГЛІЇ.....	175
О. М. ВИХОДЕЦЬ	
ПРО КУЛЬТУРУ СПІЛКУВАННЯ В ОРГАНІЗАЦІЇ.....	183
А. А. САВЧЕНКО	
КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЕНІОЛОГІЇ ЯК ДЕВІАНТНОЇ НАУКИ ЕНЕРГОІНФОРМАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ.....	188
З. М. ОСТРОПОЛЬСЬКА	
КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ.....	195

ПЕДАГОГІКА

Т. О. ДМИТРЕНКО	
А. І. ПРОКОПЕНКО	
К. В. ЯРЕСЬКО	
КРИТЕРІАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕТОДОЛОГІЇ ПЕДАГОГІКИ.....	204

А. П. АНИЩЕНКО	
СФОРМОВАНІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК ПОКАЗНИК ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	210
Ж. В. ДАВИДОВА	
ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	218
В. М. ШКУРКІНА	
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	226
В. О. МАШТАКОВА	
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОГО ПАТРОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ НА ХАРКІВЩИНІ (XIX – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	235
Ю. В. КЛОЧАН	
АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	245
Ю. О. ЛИСЕНКО	
РЕЗУЛЬТАТИ ВПРОВАДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ВПЛИВУ СУЧАСНОЇ ЕСТРАДНОЇ МУЗИКИ НА СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ	252
І. І. МАКЕЄВА	
ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ В СИСТЕМ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ БІБЛІОТЕК ВНЗ УКРАЇНИ	261
К. Ю. ЯКОВЕНКО	
ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ОБДАРОВАНИМИ УЧНЯМИ В УМОВАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ.....	266
А. Г. МОКРЯК	
СОЦІАЛЬНА РОБОТА З ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ: СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	274
НАШІ АВТОРИ.....	281

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ КУЛЬТУРИ**

ВИПУСК 29

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Редактори:

Л. Ф. Торбовська,

Т. Д. Булах,

Ю. М. Заклінська,

А. Г. Лисенко

Художній редактор

І. Г. Колесник

Комп'ютерна верстка

І. Г. Колесник

Підписано до друку 25.12.2009 р. Формат 60x84/16.

Гарнітура "Mysl". Папір для мн. ап. Друк ризограф.

Ум. друк. арк. 16,6. Обл.-вид. арк. 20,5.

Тираж 500 пр. Зам. № .

Надруковано в лаб. множ. техніки ХДАК
ХДАК, 61057, Харків-57, Бурсацький узвіз, 4